Драган Ничев

Ефрем Каранфилов

ТП
25140

Литературни анкети

НАУКА И ИЗКУСТВО

От поредицата „Литературни анкети“ са излезли досега:

Иван Сарандев. Емилиян Станев. С., БАН, 1977.
Михаил Тошков. Ламар. С., БАН, 1977.
Катя Янева. Александър Геров. С., БАН, 1978.
Катя Бъклова. Андрей Гуляшки. С., БАН, 1978.
Стефан Коларов. Георги Караславов. С., БП, 1978.
Весела Янева. Добри Жотев. С., БАН, 1980.
Лилия Димитрова. Чудомир. С., БАН, 1980.
Стефан Коларов. Младен Исаев. С., БП, 1980.
Вера Балабанова. Теодор Траянов. С., НИ, 1980.
Румяна Дамянова. Илия Волен. С., БП, 1981.
Йорданка Стефанова. Вичо Иванов. С., БАН, 1981.
Бистра Ганчева. Калина Малина. С., БАН, 1982.
Тодор Янчев. Иван Мартинов. С., БАН, 1982.
Людмила Григорова. Крум Григоров. С., БП, 1982.
Драган Ничев. Генчо Стоев. С., НИ, 1983.
Благой Димитров. Давид Овадия. С., НИ, 1983.
Константин Младенов. Петър Славински. С., НИ, 1984.

Ефрем Каранфилов

Б. Н. Институт
БИБЛИОТЕКА

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

П 25140 литер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Драган Ничев

Ефрем Каранфилов

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София, 1985
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

ЧИТАЛНЯ

Шнг(1)7д Харалампиев, Е.

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ★ СОФИЯ ★ БИБЛИОТЕКА

III 25140
Б 5799/85

© Драган Павлов Ничев, 1985
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 82Б (092)

ВМЕСТО УВОД

...Първото ми докосване до творчеството на Ефрем Каранфилов стана някъде в началото на 60-те години. Априлският вятър нахлуваше и в нашите студентски аудитории — издухваше задухата, отваряше пътища за нови духовни общувания. Вече бях срещал това странно име в печата — Ефрем Каранфилов — и как да не го запомниш. Още по-необичайно, небанално ми прозвучаха неговите писания — а това беше важното! Ех, вярно, от книгата му „Поезия в прозата" не можеше човек да се подготви за изпит — тя не побираше традиционните университетски постановки. Но след като преодолявах страниците от „задължителния минимум" — като привлечен от някакъв мощен магнит се втурвах към тази книга, за да открия с нова сила и красота големите творци. То беше някакво неповторимо преживяване — забравях за предстоящите изпити, за броените сесийни дни и се отправях към други светове... Какво бе станало? Как тази материя — дето по студентски самонадеяно я наричахме „хлебец за мартиролози", изведнъж оживя и пред мене се изправяха живи образи, съдби, претворени от едно ново и силно критическо перо. Мога уверено да твърдя — за това неведнъж е ставало дума — подобни вълнения са изпълвали и мои колеги!

Идваше време, когато постепенно скъсвахме с критическата сухоежбина!

След много години разказах на Ефрем Каранфилов как тази негова ранна книга ми е подействувала. Той прие думите ми с усмивка: „Е, да, и аз обичам тази си книга, но тя е само едно начало..."

Но знаете ли: сега се страхувам да се върна отново към тази книга — „Поезия в прозата". Може би искам да запазя завинаги красотата на онова далечно младежко вълнение. Зная литературната максима, че хубави са книгите, към които многократно се връщаме, но тя е по-късно „откритие", дошло от опит и разум. Емоционалните възприятия — а те са и по-

ярки — винаги са свързани с времето, с конкретния момент. И може би именно затова така трайно съм запомнил тази далечна книга на Ефрем Каранфилов, защото времето, в което тя се появи, беше неповторимо... Тя носеше нещо ново, различно от онова, което бяхме чели дотогава; тук фактите оживяваха, претворяваха се в нови истини; импровизациите вземаха връх пред описателството и рутината и всичко уж е познато и известно, а ето сияе в нова светлина. Впрочем времето изискваше от критиката основна пренастройка, извикваше на живот нови, по-релефни пера. Ефрем Каранфилов беше един от онези критици, които сякаш най-пълно откликваха на тези нови потребности.

Наскоро след задочната среща с този критик имах възможност да го видя и „на живо". Една вечер той беше поканен да изнесе лекция в славната 65 аудитория на Софийския университет, в която ставаха всички по-големи литературни четения по онова време. В залата влезе човек — висок, с одухотворени черти, с коси — започнали леко да побеляват, но бодър — със стегната, войнишка походка и стойка. Изведнъж в залата се почувствува неговото присъствие и излъчване. И ве пак първото впечатление малко ме смути: очаквах да видя по-млад човек — поне онова, което бях чел — свежестта на перото и съжденията му, ме насочваше към такава мисъл. Но това беше моментно впечатление и то бързо отстъпи, когато критикът започна да чете своето есе: „Жулиен Сорел на изпит пред йезуитите". Капризната студентска аудитория се умълча, притихна, сякаш четеше майстор-разказвач. Критическият текст звучеше с някакъв свой ритъм — отривисто, ясно. От него се долавяха отзвуци от някои нашумели спорове, свързани с разрушаването на догмите и завръщането към истинските духовни стойности. Ала критическите тези бяха органично изведени, майсторски споени, а не привнесени. И може би точно тази вечер трайно определи интереса ми към личността и делото на Ефрем Каранфилов. С нетърпение очаквах новите му публикации, новите му книги, а само след година-две вече имах възможност да се запозная и лично с него. Този интерес продължава и до ден-днешен.

Междувременно Ефрем Каранфилов се изгради като един от най-интересните ни съвременни критици. Въпреки че издава първата си книга, когато е навършил четиридесетата си годишнина, той успява да запази свежестта на перото и духа; да преодолее пропуснатото. А може би това закъснение го съхрани и предпази от пораженията и деформациите на

грубото социологизуване, което властвуваше в началото на петдесетте години. Неговият живот и творческо дело са особено интересни и поучителни; той отрано заживява в света на литературата и още от ранни младини се готви за своята мисия на литератор; съзнава, че е приемник и на една родова културна традиция, която тръгва от неговия дядо — от възрожденеца Ефрем Каранов. По стечение на редица жизнени обстоятелства изявите му в областта на литературната критика и есеистика биват прекъснати, закъсняват. Но у него винаги е оставала жива жаждата за творческа изява. Той не прекъсва своите литературни занимания и наблюдения дори в годините, когато тяхната реализация е изглеждала далечна и невъзможна. За него с пълно основание можем да кажем думите, които той самият изрече за един свой събрат по перо— „хомо литерарум".

Ефрем Каранфилов се вля естествено сред по-младите литературни поколения, а и сам свърза творческото си изграждане като литератор с обновителния Априлски пленум. Свикнал да бъде винаги сред млади хора, творчески да общува с тях и да ги подпомага, той израсна и като литературен педагог. За това, разбира се, спомогна и работата му като ръководител на различни литературно-административни звена в Съюза на българските писатели и в Единния център за език и литература към БАН, които е заемал и заема през последните три десетилетия.

Пътят за реализиране на тази анкета беше доста дълъг. През изминалите години неведнъж имах възможност да общувам с Ефрем Каранфилов; гледал съм на него като на учител в критиката. Той си има принцип: да изпраща своя книга на рецензента с автограф, но винаги... след публикуване на рецензията. Друг път ще намери повод да изпрати визитната си картичка или честитка. Така в библиотеката си имам няколко негови книги с автограф; получавал съм и новогодишните му честитки. Всичко това е може би някаква далечна, предварителна подготовка за анкетата, която „двете страни" неосъзнато, но някак последователно са изграждали. И когато Институтът за литература при БАН започна системна работа за създаване на литературни анкети с изтъкнати наши творци, не бяхме неподготвени; това беше добър повод срещите ни да зачестят и разговорите ни да бъдат насочени — с оглед създаването на такава книга.

Първият ни разговор се състоя през м. януари 1982 г. Тогава Ефрем Каранфилов беше главен редактор на в. „Ли-

тературен фронт“ и срещите ни ставаха в кабинета му. Въпреки голямата му заетост ние успявахме да намерим пролуки за нашите разговори — той обикновено идваше по-рано и до започване на работния ден никой не ни безпокоеше. После, когато Ефрем Каранфилов премина на работа в Литературния институт, срещите ни продължиха в дома му, но за съжаление това можеше да става само веднъж седмично — обикновено в края на седмицата. Налагало се е да прекъсваме тези срещи и за по-дълго време, за да огледаме натрупаното; да подготвя преминаването към нови теми. Последните ни разговори станаха през май 1983 г.

В много отношения бях улеснен от Ефрем Каранфилов — той се оказа стегнат, дисциплиниран човек и — пак повтарям — въпреки голямата му обществена и лична ангажираност нито една от уговорените срещи не беше провалена; той винаги беше готов с библиографските материали, които го молех да ми предостави. Нека спомена, че има доста богат личен архив, че години наред е събирал библиография по своите теми и може да документира всеки момент от своите изяви. Обикновено отивах при него с предварително подготвени въпроси, които бяха групирани около основните теми в творчеството и живота му, но по време на разговора често се впускахме в импровизации. Само на малка част от въпросите, включени в края на книгата, той пожела да отговори писмено. (Но това са въпроси, които не се нуждаят от коментар; изискват еднозначни отговори!)

Стремял съм се в нашите разговори да дам превес на литературно-психологическата страна от работата на критика. Поканих и някои негови приятели и близки да разкажат за съвместната им работа, а това — надявам се — ще обогати анкетата; ще ни даде нови зрителни точки към твореца и човека Ефрем Каранфилов. И тук искам да благодаря на тези хора за тяхната отзивчивост.

Надявам се, че тази анкета ще помогне на читатели и критици, които проявяват интерес към творчеството на изтъкнатия наш литературен критик и есеист; към проблемите и задачите на съвременната литература и литературна критика въобще.

— Другарю Каранфилов, преди да ви поставя често срещаните при по-разгърнатите анкети въпроси — за родно място, семеен кръг, духовен климат при формирането ви като личност..., бих искал да ви запитам какво разбирате под понятието „родова и социална памет“?

— Мисля, че родовата памет е полезна, защото тя задължава! Интересните хора, които са израсли от даден род и са допринесли нещо за обществото, чието име е останало с добро в паметта на потомството, задължава наследниците да не посрамят тяхното име, тяхната памет. Да бъдат достойни за делото на своите предци. Родовата памет призовава към корените, към миналото — там, откъдето е дошла една личност, въпреки че всяка епоха и всяка личност е различна и неповторима. Достойнствата на миналото изпълват съвременната личност с чувство за историческо достойнство; с преклонение пред делото на бащите. И това е характерно за нас, българите. У нас няма антагонистични противоречия между поколенията — напротив, има приемственост. Не случайно много от участниците в съпротивата са синове на септемврийци. И много често септемврийци са синове на участници в Илинденското и Априлското въстание.

Историческата приемственост между Априлското, Илинденското, Септемврийското и Деветосептемврийското въстание обикновено не винаги се вижда, но тя съществува. Тези четири въстания са най-важните исторически брънки във веригата на развитието ни. Без Априлското въстание не можем да си представим победите от войната в 1885/1886 г. Без Илинденското въстание не можем да си представим победите в Балканската война. Без дните на съпротивата — Отечествената война. Тези войни са рожби и продължение на наши национални въстания и те са единствено справедливи войни в нашата история.

Виждате ли как родовата памет прераства в социална памет. Това са го забелязали и някои наши писатели. Този мотив

ще срещнем в романа на Антон Страшимиров — „Хоро". Един от героите на романа, който невинно бива убит през септемврийските събития, е участник в Априлското въстание. Стихотворението „Баща ми в мен" от П. Славейков също е пример за съхраняване на родова памет. Виждаме как един поет, който се стреми да бъде ученик на Ницше, в същност си остава най-голям поклонник на баща си, на възрожденеца Петко Рачов Славейков. Иван Вазов също говори, че всичко добро и светло дължи на своята майка. И отново пример за родова памет...

Родовата памет остава като атмосфера независимо в коя област ще се изяви — или се изявява — личността.

— Не случайно ви зададох този въпрос — при вас родовите социалнопсихологически фактори са от съществено значение. Родовата памет при вас е жива и — струва ми се, тя особено активно е повлияла при формирането ви. Нека да се обърнем към корените на родословието ви; с какво живее у вас родовата памет?

— Родът на моя баща се губи в село Кърчища, Дебърско. Баща ми рано остава сирак — без майка, и прогонен от мащехата, заедно с тримата си братя идва в свободна България. Сред голяма мизерия тези четири момчета израстват. Единият от братята загива като санданист; другият — в Балканската война. Баща ми завършва гимназия като работник. Заболява от туберкулоза и едва успява да се закрепи. Отива в село Рила при свой родственик — чичо Щерьо, и там става учител. Този Щерьо беше колоритна фигура, участник в Руско-турската освободителна война, войвода, голям привърженик на Сандански. Негов внук след години става партизанин и покъсно стига до чин полковник от армията. Той, Георги Исаков Ангелов, се пенсионира като началник на Военното училище „Васил Левски" във Велико Търново.

Баща ми, Спиро Илиев Каранфилов, успява да завърши право в Софийския университет. Запознава се с Радивой Каранов и през една ваканция му отива на гости в Кюстендил. Тук се среща с неговата сестра Недка Каранова и наскоро те се оженват.

Повече неща зная за рода по майчина линия: мой дядо е Ефрем Каранов. Той е преселник от Кратово.[1] Завършил е университет в Одеса. Става учител в Щип, но скоро турците го прогонват. После става преподавател в семинарията в Самоков, но при една стачка на учители и ученици бива уволнен. Връща се в Кюстендил при своите близки и там се установява

до края на живота си. Заедно със Стоян Заимов са първите учители в Кюстендилското педагогическо училище. Дядо ми е основател на Кюстендилското читалище и председател на първото македонско дружество в свободна България. Поддържал е кореспонденция с Марин Дринов, Гоце Делчев, Яне Сандански. (Част от кореспонденцията му с Гоце Делчев е вече публикувана.) Запомнил съм, че при дядо ми идваше често Г. П. Стаматов, който беше съдия в Кюстендил. Той беше приятел с една учителка по руски език в гимназията на име Фрунза и с нейната дъщеря Валя — те живееха близо до нас. Винаги когато Стаматов отиваше у тях, се отбиваше при моя дядо. И обичаха да разговарят на руски.

Този мой дядо е преводач на „Пан Тадеуш". Той е известен фолклорист, събирач на народни песни, легенди и предания. Отначало е дописен член на Българската академия на науките, а по-късно е избран за редовен член-академик. Роден е в 1852 г., умря през 1927 г.

— Бихте ли разказал нещо повече за семейството на Ефрем Каранов?

— Ефрем Каранов имаше трима сина и три дъщери. Синовете на Ефрем Каранов, моите вуйчовци, са Боян Каранов, когото убиват в Междусъюзническата война, него естествено не го помня. А другият ми вуйчо, Радивой, за когото стана вече дума, загина през 1925 г. Той е бил приятел на Димчо Дебелянов, на Гео Милев. Сътрудничил е на сп. „Пламък" с литературнокритически статии. За него Георги Струмски написа поема*, а и Николай Христозов го споменава в своята книга „По дирята на безследно изчезналите". Тези неща са известни... Третият син, Цветан Каранов — бивш гимназиален учител по музика, е жив. Сега е над 80 години и живее в Кюстендил. Леля ми Зора почина млада и аз не я помня, но помня ритуала при нейното погребение... Майка ми, Недка (Неделя) Каранова, е завършила педагогически курсове с математически профил. Кратко време е учителствувала, но след като се омъжва, остава домакиня.

— В книгата „Спомени"[2] от Ефрем Каранов е поместена семейна снимка от 1900 г. и там присъствува и третата дъщеря на семейството — Елена Каранова: каква е нейната съдба?

— Елена рано напуска дома и почти не се прибира в

* Поемата „Подарък", включена в книгата „Две поеми", изд. Наука и изкуство, 1958 г.

Кюстендил. Елена беше рядко красива жена. Беше омъжена за адвокат и почина в началото на 60-те години в София.

— И тъй нека уточним: коя е рождената ви дата и къде сте роден? Имате ли братя, сестри?

— Роден съм в Кюстендил на 27 ноември 1915 г. Имам една сестра — Сийка Спирова Гутева; тя е по-малка, родена е през 1921 г., дълги години беше учителка по история; сега живее в София. Мъжът ѝ — Христо Гутев — беше дипломат в Израел, Съветския съюз и други държави.

— Можете ли да възстановите някои интересни случки от детството си; да предадете някои черти от духовната атмосфера във вашето семейство?

— Най-ранните ми спомени са свързани с песните и приказките, които ми е разказвала вечер баба ми. Тя беше природно интелигентна жена; също е родом от Кратово. Нейният брат, Яким Игнатов, е бил учител по математика в Солунската гимназия. Убит е с пистолет при нещастен случай от Иван Гарванов. (Братът на баба ми също е свързан с македонското освободително движение.) Баба ми пееше и разказваше много хубаво. Вечер тя ни пееше народни песни, Ботевите песни...

У нас, преди да ме има, са идвали Гоце, Яне. Споменът за тях беше жив и реален. У нас е идвал и е живял също Трайко Китанчев при подготовката на Кресненското въстание. Идвал е Иречек; Вазов също е идвал. Дядо ми имаше голяма библиотека. Там намирах някои детски книжки; спомням си, че от тази библиотека майка ми подбра една книжка с приказки от Андерсен и вечер ми я четеше.

След това баща ми беше преместен на работа в село Бобошево; живеехме в къщата на бащата на актьора Стефан Сърбов. Преди нас в тази къща е живеело семейството на днешния композитор Марин Големинов. Тук за първи път се запознах със списание „Картинна галерия“ и това беше едно трайно вълнение в моя млад живот. Бил съм около петгодишен, когато майка ми започна да ми чете това списание. То беше в голям формат, с много хубави илюстрации. И досега си спомням някои от разказите, които тогава майка ми е чела, приседнали край бреговете на Струма. По-късно разбрах, че един от тези разкази е от Леонид Андреев — за едно бедно момче от някакъв град край Волга. Това бедно момче се пързаля с ръчно направени кънки. Той сам си ги е правил и много бил щастлив. Не помня заглавието на разказа, но споменът за героя, за това бедно момче, което лети със своите

кънки по замръзналата река, се е запазил и до днес в съзнанието ми. Спомням си и един друг разказ: за ордените, които Наполеон окачил на замръзналите часови, спасили армията му от настъпващите конници на генерал Милорадович. В списанието се публикуваха и стихове, които също така обичах. Като се научих да чета, ми попадна христоматията на Вазов и Величков, където открих големите поети Пушкин, Лермонтов, Хайне и др. в превод на най-добрите български поети. От това време е и срещата ми със стихотворението „Алпухара" на Мицкевич, което помня и до днес. Естествено вълнуващи бяха за мен и стиховете на Вазов...

Особено обичах народните песни за Крали Марко. Тогава излизаха детските списания „Светулка" и „Детска радост". В едно от тия списания ще да съм срещнал и някои стихотворения от Дора Габе-Пенева, но не съм ги твърде харесал. Защото си спомням, че съм казвал на майка ми: „Не ща Дора Габе-Пенева, искам Крали Марко!"

— Имате ли запазен от това време спомен, свързан с преживявания сред природата, свързан с някои интересни личности?

— Престоят в Бобошево най-силно съм запомнил с река Струма; с къщата на Сърбови. Запомнил съм и един хълм, за който се разказваше, че е свързан със свети Иван Рилски. И сега в съзнанието ми изплуват спомени за Рилската река, за Рилския монастир*, за екскурзии по тези места. Запомнил съм, че по Рилската река се пренасяха дървени трупи, отрязани горе в планината и предназначени за Балабановата фабрика. Завиряваха реката на няколко места, за да се образува голяма водна маса. Тя с грохот и рев се впускаше по тясното речно корито. Помня и теснолинейката към Рилския монастир, която се провираше през гората. Беше много живописно. Рилският монастир помня с мириса на восък, просмукал древните килии, с песента на щурците, с онази атмосфера на старинност и загадъчност, която може да съхрани само детското съзнание. Песента на щурците чувам и сега-сега, винаги, при всяко отиване в Рилския монастир; може и зима да е, но тази песен звучи...[3]

По това време нашето семейство дружеше със семейството на Иван Стоянов, бащата на режисьора Сашо Стоянов и на Живко Стоянов. Споменатата екскурзия до Рилския монастир стана заедно с това семейство. Най-ранният ми приятел е Са-

* Направи ми впечатление, че Е. Каранфилов пише и изговаря *монастир,* една старинна форма на думата, останала сякаш като далечен спомен от детството му.

шо Стоянов и това приятелство продължи през годините и достигна ненакърнено до ден-днешен. И семействата продължиха да дружат. По-късно баща ми и Иван Стоянов се събраха на работа в Кюстендил. Те бяха много близки приятели, много се обичаха. Бащата на Сашо Стоянов почина преди моя баща и спомням си как народът му устрои голямо погребение. Гробовете на двамата приятели са съседни. На гроба на Иван Стояноз има поставен негов портрет, нарисуван от художника Кирил Цонев, вуйчо на Сашо и Живко Стоянови.

— Вие споменахте, че баща ви е завършил право. Работи ли той като юрист? С какво бе свързано това кратко преместване в село Бобошево (днес вече град Бобошево)?

— Да, баща ми работи като юрист. Беше изпратен като мирови съдия в Бобошево, това село винаги е било голямо, средищно селище и там имаше миров съдия. След това баща ми работи известно време като мирови съдия в Дупница (дн. Станке Димитров). По-късно беше преместен в Горна Джумая (дн. Благоевград) и накрая се прибра в Кюстендил. Умря през пролетта на 1934 г., точно преди да завърша гимназия.

— От преместванията на баща ви в споменатите градове запазили ли сте спомени?

— Основното си образование и гимназия съм завършил в Кюстендил — не съм учил на друго място. Баща ми пътуваше, а семейството ни живееше в Кюстендил. Аз съм израснал в къщата на дядо ми. Основните ми спомени са от Кюстендил...

— Можете ли да определите кой е най-ранният ви спомен и дали той е свързан с някое паметно събитие? Спрете се и на други някои впечатления и по-ранни спомени от детско-юношеските ви години в Кюстендил!...

— Вие ме питате дали мога да определя кой е най-ранният ми спомен. Може би следният: когато съм бил на четири години, умря в съседната стая леля ми Зора; умря от туберкулоза. Тази смърт остави дълбоки следи в моята душа. Особено силно се е запечатал в съзнанието ми ритуалът: черната колесница, пеенето на свещениците...[4]

Тогава бяха размирни години. Кюстендил никога не е бил спокоен, никога не е потъвал в провинциална летаргия. Често през нощта проехтяваха изстрели. Нерядко по улиците осъмваха простреляни хора... „Срещите със смъртта“ също съм запомнил!

— Тези преживявания, изглежда, са се запечатали дълбоко в детското ви съзнание. Наскоро се запознах с едно ваше есе (то е включено в книгата ви „Споменни есета“, която

предстои да излезе)*, и в него разказвате именно за тези си „срещи със смъртта“. Бих желал тук да цитираме част от вашите размисли и наблюдения...

— Да, можем да се спрем на това есе.

„Срещата със смъртта през детските и юношеските години остава за цял живот както в паметта, така и в емоционалността на човека, в неговото подсъзнание. Мъртвите от нашето детство са винаги у нас дълбоко скрити, живеят не само в спомените, но и в характера ни. Една смърт на обичан човек през годините, когато растем и се радваме на живота, ненадейно ни сблъсква с нещо ново, непознато, тайнствено, значението на което не можем да разберем, но можем да почувствуваме само трагическата му сила. Някои от онези, които сме обичали и са изчезнали през ранните ни години, съхраняват завинаги чистотата на детската ни нежност, подхранвана от ужаса на изживяната изненада при ненадейното им изчезване.

И тъкмо тежките, неочаквано трагични моменти в живота си ги помним с най-непосредствена сила и свежест, както и времето преди настъпването им: часовете преди катастрофа, земетресение, ненадейна смърт. Това става, защото впоследствие много често се връщаме към спомена, грижливо го съхраняваме с цялата му емоционална нюансировка.

Бях на около четири години, когато в разцвета на своята младост умря леля ми Зора. Не я помня. Но помня тревожната напрегнатост, която дни наред тегнеше над къщата. Нещо скрито, тайнствено настъпваше към радостните ми дни. Не знаех какво е, но чувствувах неговото идване...

Една нощ се събудих внезапно. И почувствувах с цялото си малко същество, цялото си детско трепереще телце, че страшното, ужасното, което чакахме, беше вече дошло. И чух от съседната стая глухия плач на майка ми и на баба ми. Заплаках и аз в креватчето си. Майка ми дойде при мене и със задавен глас промълви: „Леля ти Зора умря, няма я вече!“

Не разбрах какво значат тези думи, но тъкмо заради това тревогата ми порасна още повече. И сълзите ме задавиха. Вече ревях с цяло гърло.

На другия ден ме заведоха при съседите. Прекарах деня там. Но с тревожно любопитство успях да издебна един момент, когато останах сам, и да вдигна пердето на прозореца. Зърнах пред нашата къща една необичайна кола, страшна черна кола с черни коне, и някакъв голям бял сандък, който изнасяха от вратата. А зад него най-близките ми хора с черни покривала, с облени в сълзи лица. Дръпнаха ме от прозореца...

* Книгата вече излезе: „Споменни есета“, Пловдив, 1983 г.

Оттогава през цялото ми детство, пък и през цялата ми младост черната кола с черните коне възбуждаше у мене някакъв ужас. Срещнех ли погребение, чуех ли протяжната песен на свещениците, лъхнеше ли ме тамянен дим, бягах ужасен. Нямях сили да погледна към лицето на мъртвия, потънал в купища цветя, сред които се поклаща жълт, восъчен нос.

В една мразовита зимна сутрин, когато бързах за училище, видях да се трупат хора край Градската градина. Приближих и аз. И се отдръпнах ужасен: на най-голямото дърво като чудовищен плод висеше и се поклащаше под напора на вятъра грамаден обесен мъж с грозно подпухнало и потъмняло лице. Очите му бяха изцъклени и приличаха на парчета лед. На главата му нямаше шапка, а на гърдите му се белееше картон с надпис: „Така ВМРО наказва предателите!“ По-късно разбрах, че това беше трупът на анархиста Заре Секулички, когото хората на Ванче Михайлов бяха заловили в Осогово. И обесили на градския площад пред училищния двор — „за назидание“. И този обесен човек дълго смущаваше сънищата ми.

Впоследствие нерядко имах възможност да виждам по кюстендилските улици убити хора. Нощите в Кюстендил по онова време често биваха раздирани от изстрели. И безпокойството нахлуваше в стаите; гаснеше уютната светлина на газените лампи. В нашето детство думата убийство беше позната. В града „действуваше“ дясната македонска организация; „прочутият“ Бърльо войвода (убиецът на министъра на вътрешните работи от кабинета на Стамболийски — Александър Димитров) беше все още жив. И всяваше страх сред мирните граждани. Нашите детски очи нерядко виждаха трупове по кюстендилските улици и площади...“

— Можете ли да определите с кого от родителите си имате прилика — физическа и духовна? И още нещо: какъв пример получихте от родителите си през детските си години; какво характерно сте запомнили за тях?

— Физически приличам на баща си.

Както казах, през детските ми години баща ми повече пътуваше. Но той обичаше литературата и съм му крайно благодарен, че в детството ми редовно ме абонираше за излизащите литературни списания. Спомням си, че след като се научих да чета, освен споменатите вече детски списания в къщи започна да пристига и списание „Венец“. А още в прогимназията баща ми се абонира за списание „Хиперион“. За това ранно абониране спомогна и фактът, че той е бил съученик на Пенчо Господинов, издателя на списанието. Още с

влизането в гимназията ме абонира и за списание „Философски преглед“. Баща ми питаеше голямо уважение към дядо Ефрем Каранов и винаги ме насочваше към неговата библиотека. Така още в юношеските си години се запознах със сп. „Мисъл“. А в библиотеката на вуйчо ми Радивой открих цяла годишнина от „Златорог“; имаше и цялото течение на сп. „Пламък“. Живеех сред книги, живеех с най-актуалните вълнения на времето...

Майка ми беше домакиня — извънредно скромна и работлива жена. Тя ми остави пример за една упоритост и последователност във всяка започната работа. Тя първа ми е чела от книжки и списания разкази и стихотворения. Беше всецяло предана на семейството си и на братя и сестри. Дълбоко я покруси смъртта на сестра ѝ Зора. При честите арестувания на вуйчо ми Радивой тя — заедно с неговата жена Йорданка Каранова, ходеше да се разправя по участъците. А при неговото безследно изчезване през 1925 г. си спомням как тичаха с вуйна ми, за да научат нещо повече за съдбата му. Те попадаха на хора, които лъжеха, че вуйчо е жив някъде, а като разбраха, че е „безследно изчезнал“, се затваряха в зимника и виеха, плачеха до забрава... И това продължаваше месеци наред!

— Известно е, че Радивой Каранов е арестуван на една кюстендилска улица. В ръка е носил порцеланова кукла — подарък за малката си дъщеря. Така са го запомнили последните очевидци — с тази кукла в ръка... По-късно скелетът на Радивой Каранов е идентифициран по тази порцеланова кукличка — след двадесет и девет години... Интересува ме каква е съдбата на тази дъщеря на Радивой Каранов; той имал ли е други деца?

— Радивой Каранов имаше само една дъщеря, Зора Каранова, която дълги години работи в отдел „Документация“ на вестник „Работническо дело“. Сега е пенсионерка.

...Но вие ме питате за атмосферата в семейството ни. Като поглеждам назад, струва ми се, че най-важното, на което са ме научили моите родители, това е любовта към литературата, към изкуството въобще. Но особено баща ми строго изискваше да имам „отличен“ по всички предмети. В къщи ставаше цяла трагедия, ако донесях оценка, по-ниска от отличен. Това е хубаво и лошо! То ме дисциплинираше, стягаше ме за системен труд, но нарушаваше хармоничното развитие на личността ми. Затрудняваха ме математическите дисципли-

ЧИТАЛНЯ
БИБЛИ ТЕ

ни. И там изкарвах „отличен“, но това ми струваше много труд, нерви, напрежение.

— Кюстендил е прочут като красив град с интересна и богата природа, с мекия и приятен климат. Бихте ли направили характеристика на някои природни забележителности и на годишните сезони в града, тъй както сте ги запомнили от годините на вашето детство и юношество?

— Всеки природен сезон в Кюстендил беше неповторим и хубав![5]

Зимите през моето детство бяха с много сняг, но не много люти, защото топлата, минерална вода, която извира на няколко места в града, ги смекчаваше. Близкият хълм до града, известен под името Хисарлъка, даваше възможности за „люшове“, така наричахме през нашето детство пързалките. Правехме си собственоръчни дървени шейни и се пускахме по шосето и по пътеките на Хисарлъка. Не ни смущаваше, че отстрани зее пропаст от десетина метра и имаше риск да се падне... Всички свободни часове прекарвахме на пързалките. В неделен ден целият град излизаше там да гледа. По-възрастните също се пързаляха, спускаха се по стръмнините, но техните шейни бяха хубави, добре изработени и здрави. То беше рядко зрелище!

Пролетно време градът ни беше прекрасен с цъфналите овощни дървета. Този сезон продължаваше от началото на март до края на май. Тогава се появяваха и цветята. В Осогово растяха много незабравки и планински цветя. Ходехме на големите Попови ливади, откъдето се прибирахме с букети от планински цветя. Празникът „Кирил и Методий“ съм запомнил с големите екскурзии — по няколко дни, за да берем цветя и да кичим училището, къщите...

Лятно време в Кюстендил не стават големи горещини и няма много прах. Тогава идваше и времето на ваканциите; на излети до река Струма — на 5—6 км от града. Кюстендил и тогава си беше курортен център. В края на пролетта и през лятото в града пристигаха много курортисти от цялата страна и ставаше оживено, шумно. Характерни за града бяха трите минерални бани, които съм запомнил. Наричаха се: Чифте баня, или Новата баня, Алай баня и Дервиш баня; двете бяха още от турско време. Минералните извори, които са пръснати на няколко места в града, също са твърде характерни за специфичния профил и живот на Кюстендил.

Есента идваше, отрупана с плодове. Това беше най-веселото време в Кюстендил. И бедни, и богати се отправяха към

овощните градини, към лозята. Мнозина оставаха там да нощуват; димяха огньове, чуваха се весели изстрели и провиквания. Щедрата кюстендилска есен...

Като картина от общата атмосфера на града е останал в паметта ми и празникът Поклади, който съвпада със Заговезни. Тогава се палеха буйни огньове, трупаше се слама накуп и тази доста висока купчина от горяща слама се прескачаше от стари и млади. Възрастните стреляха в небето; в Кюстендил почти във всяка къща имаше скрито оръжие... Спомням си, че ние, децата, обичахме да водим битки по махалите и често се връщахме със счупени глави.[6] По това време в Кюстендил започна да си пробива път и футболът. Тогава се играеше в няколко клуба — „Моциум", „Борислав", „Ботев" и „Левски", и това също разпалваше запалянковски страсти.

— Искам да насоча вниманието вече към живота ви в училище. Спомняте ли си първия учител?

— В първо отделение постъпих през 1922 г. Учителка ми беше Златка Ефтимова, тя беше много добра учителка; отдавна вече е покойница.

— В първоначалния курс проявихте ли някакви определени склонности; имахте ли определени предпочитания към даден предмет; какво спираше трайно вниманието ви?

— Още в отделенията се проявих като декламатор. Декламирах стихотворения, наизустени от споменатата христоматия на Вазов и Величков. Бях във второ отделение, когато декламирах „Сантиментална разходка из Европа" на Вазов, а по-късно — по повод на някаква годишнина — и стихотворението „Левски", пак от Вазов. През всичките години на обучението в отделенията и прогимназията минавах с отличен. Хуманитарните предмети ми се отдаваха по-лесно.

Учителката ми оценяваше много добре моите съчинения, домашни и класни работи — и ги четеше пред класа ни, пред други паралелки и отделения. В училище имаше много интересни момчета, още в отделенията се проявявахме с умението да даваме прякори. Имаше такива прякори като Мите Стомната, Мите Блажната, Мите Зелника и т. н. В свободното от часовете време правехме големи детски игри; играехме на ашици и джилик; тогава в нашия живот навлезе и футболната топка...

В детството ми у нас винаги е имало животни — най-вече кучета и котки. Аз много обичах да си играя и да се грижа за едно мое любимо куче; спомням си как горчиво съм пла-

кал, когато ветеринарните власти в града отровиха любимото ми куче. Това беше за мене цяла трагедия.

— Какво си спомняте от годините на прогимназиалното обучение? Тук задълбочихте ли предпочитанията си към литературата? Имахте ли някои интересни и колоритни учители?

— В прогимназията като учителка по български език и литература при нас дойде дъщерята на Кирил Христов — Лиляна. Но тя кратко време ми е преподавала и за нея нямам трайни спомени. След години тя ме откри с молба да напечатам стихове на нейна близка, все пак тази среща ме развълнува и върна към детските години. По-трайно съм запомнил учителя си по литература Стоян Димов, който твърде умело поощряваше моите литературни интереси. Той също обичаше да чете класните или домашните ми упражнения пред паралелките. Това бяха съчинения за впечатления от изминали ваканции, впечатления от прочетени книги и т. н.

Искам да спомена, че вече към четвърто отделение, 11—12-годишен, аз четях много и самостоятелно. Тук влизат неизбежните Майн Рид, Жул Верн; „Приключенията на Тарзан“ от Едгар Бъроус — тези приключения излизаха всяка седмица на брошури и се четяха от малки и от големи.

Първата книга, която съм прочел от Майн Рид „Приключенията на юнга Уйлям“, ми е направила много силно впечатление и съм я разказвал на децата от класа. По-младият ми вуйчо, Цветан, обичаше да ми прави подаръци от някои новоизлезли книги. Винаги намираше повод да ми подари нова книжка от Андерсен, Братя Грим, Хектор Мало, Едмондо де Амичис и други. После дойдоха „Мъртвите сибирски полета“ от Виктор Фалк, „Потайностите на Париж“ от Евгени Сю, „Клетниците“ от Юго. Спомням си, че една от първите книги, които съм прочел самостоятелно, това беше едно адаптирано за ученици издание — с илюстрации — на „Троянската война“. Любимият ми герой беше Хектор; любимият бог — Аполон. Мразех с цялата си детинска омраза Атина Палада, а най-неприятен герой ми беше Одисей. По това време ми е попаднала в лош превод и „Песента на Роланда“. Но и досега помня фабулата на този епос; и досега помня това юношеско издание.

Пак по това време ставаше популярно и киното. До нашата къща имаше едно лятно кино. Помня, че като се качиш на околните дървета, можеше да се гледа безплатно и ние добре се ползувахме от тази възможност. Тогава най-популярни бяха филмите за Крачун и Малчо. А също филми с Хари Пил и

Еди Пол. Но най-силно впечатление ми е направил филмът „Песента на Нибелунгите“ (в две серии). И досега са живи в паметта ми някои сцени, например убийството на Зигфрид от Хаген. Спомням си, че тогава събирахме лентички от филмите; слагахме ги в тефтерче и ги пазехме като скъп трофей. Тези неща трудно се намираха и затова бяха с особена стойност...

— Как още прекарвахте времето си вън от училище?[7] Какви бяха интересите ви от онова време; с кого дружахте, имахте ли нови запознанства?

— Един от близките приятели през детството ми беше Гогата — синът на фурнаджията. Естествено дружах и със Сашо Стоянов. Търсех и дружах с Тихомир Каранов, мой втори братовчед. Впоследствие той стана шампион по овчарски скок и сетне герой от Отечествената война. Пак от това време помня и сбирките на дружество „Юнак“. Там тренирахме гимнастически упражнения и за първи път се запознах с уредната гимнастика.

— Бихте ли дали днешната си оценка за този период от живота ви? Как преценявате: плодоносни ли бяха за личното ви изграждане тези години?[8]

— Това е един от най-хубавите периоди в човешкия живот. Сънищата се смесват с действителността. Героите от книгите стават живи герои. Детето знае, че животните не могат да говорят, но чувствува, че поетическата истина тук е най-важната. Единствено детето може да възприеме света на приказките като жив и действителен. Като жива и реална действителност. Минаваха дните ни между детските игри, четене, гледане на филми и накрая, ако остане време за уроците...

— В предишния ни разговор вие говорихте как в семейството ви посрещат гибелта на Радивой Каранов — неговото „безследно изчезване“... По това време вие сте били вече десетинагодишен и сигурно сте го запомнили. Бихте ли дали и своята съвременна оценка за дейността, за излъчването и примера на Радивой Каранов?

— Радивой Каранов си спомням твърде смътно. Но помня момента, когато го арестуваха. Беше рано сутринта: вуйчо ми се миеше на двора — там имахме чешма. Дойдоха двама агенти и казаха: „Рачо Каранов — арестуван си!“, „Момент, вика, да се облека!“ А на стълбището чух напрегнат шепот между вуйчо и вуйна: „Дай ми пистолета!“ — настояваше вуйчо. „Обличай си палтото и тръгвай — няма да ти се случи нищо лошо! Тези двамата са наши съграждани — не ги ли

познаваш!“ — и тя посочи към двамата агенти, които твърдяха, че го викат само за „справка“... (Единият от тези агенти по-късно става известен артист.)

— ...Но как се появява порцелановата кукличка...?

— В джоба на палтото е куклата. На другия ден е рожденият ден на дъщеря му и Радивой Каранов ѝ е купил подарък, за да я изненада. Вие споменахте в един от предишните си въпроси, че арестуването на Каранов е станало на една от кюстендилските улици. Това е неточно! Този детайл трябва да се уточни... В бързината куклата остава у него!

— Как се разви по-нататък съдбата на Радивой Каранов?

— Откараха го в училище „Марин Дринов“ (наричаха го „Клона“, защото беше нещо като филиал на централното училище). Името на Радивой Каранов било в списъците на „крайно опасни за властта елементи“... По-късно го откарват в София. Николай Христозов описва в книгата си „По дирята на безследно изчезналите“ как Радивой Каранов се сбогува с жена си на Кюстендилската гара.[9] Оттам нататък следите му се губят... След много години намериха изкуственото око на Гео Милев и порцелановата кукла едни до други. Допускам, че Гео Милев и Радивой Каранов заедно са убити...

От онова смутно и тревожно време съм запазил и друг един спомен. Същите агенти дойдоха на другия ден да арестуват и по-младия ми вуйчо Цветан Каранов, но той си беше направил скривалище в зимника и се укриваше. Агентите идваха още два или три пъти да го търсят и взеха да заплашват, че ще го убият, ако не се предаде. След ден-два той реши да излезе на улицата. Хвана ме за ръка и отидохме на площада. Беше по обед и площадът беше пълен с хора. И си спомням като сега как единият от агентите — актьорът — го видя, посочи го с пръст и извика: „Ето го!“ и протегна дългата си ръка, сякаш да го прободе... Цветан Каранов не го откараха в София и може би това го спаси. Той беше твърде млад, та името му сигурно не е попаднало в „черния списък“... С този мой вуйчо се обичахме и имам много спомени от него.

...Но чрез втората част на вашия въпрос вие ме питате за дейността, за излъчването и примера на Радивой Каранов. Да ви отговоря: в спомените за Димчо Дебелянов (по-точно от времето на престоя му в Самоков) научаваме, че по онова време там е бил и Радивой Каранов — служили са заедно в полка и Каранов е имал голямо обаяние. Знаем, че Радивой Каранов по-рано е бил изключен от Кюстендилската гимназия.

Случаят бил такъв: няколко души начело с Радивой — в знак на протест срещу политиката на Фердинанд — са искали да вдигнат във въздуха интерната в Кюстендил, определен да бъде подарен на царя...

Радивой Каранов дружеше с прогресивни хора. В нашата къща са идвали Владимир Димитров-Майстора, Павел Шатев и други негови приятели, които бяха все с леви убеждения. Говореха много за Гео Милев и Георги Шейтанов. А Павел Шатев беше личност с голямо обаяние — той бе единственият жив от солунските атентатори. По-късно от спомени на вуйчо ми Цветан Каранов научих, че Радивой Каранов е бил близък приятел и със Станке Димитров-Марек и че се е срещал с редица други революционери-единофронтовци.

Нека да спомена, че в нашата къща бяхме свикнали на конспиративност. Още по времето на македоно-комитските акции,[10] забранени от властта, в къщи са правени обиски. При един такъв обиск майка ми, още дете, е лежала върху легло с оръжие. Близките ѝ се вайкали: „Не бутайте детето — то е болно!“ и там наистина не са търсили — така оръжието не било открито. Радивой Каранов беше учител по литература. Всички, които са му били ученици, говорят с голям възторг за него. Бил е прекрасен учител и човек. (Един от неговите ученици е Славчо Васев.)

Радивой Каранов бива уволнен по време на земеделското управление и за известно време отива в София; открива будка, която може би е била и конспиративна явка. Беше си пуснал брада: викали му Рачо брадата. Той беше единофронтовец-анархист. Мисля, че е една от най-големите фигури на анархистите-единофронтовци. И още нещо: Йорданка Каранова остана вярна на паметта на Радивой Каранов и втори път не се омъжи, а беше млада и много красива жена...

И за да приключим с тия ранни спомени, нека да кажа и за другия ми вуйчо Цветан. В предишните разговори споменах, че е жив и пази свежа памет, въпреки че е вече над осемдесет години. След като оцеля през 1925 г., той впоследствие многократно бе арестуван. Все пак успя да завърши висше музикално образование и отначало стана учител в Самоков. Преди няколко години е имало честуване на училището в Самоков — и той бил поканен, говорил на вечерята и въобще бил посрещнат много добре. За това ми разказваше Боян Балабанов, който е присъствувал на това честуване.

— Това са интересни спомени и не случайно по-дълго задържах вниманието ви върху тях. Може би след време вие

ще се върнете към тези спомени, за да напишете цялостен очерк за Радивой Каранов... Но в случая за нас те са интересни не само защото са докосване до една светла личност, но те ни дават и една допълнителна представа за атмосферата, в която сте расnали и сте се формирали[11]... Това е част от семейната атмосфера, също част от вашата „родова памет"...

Сега да продължим по-нататък: вие сте вече ученик в гимназиалните класове. От досегашните разговори аз вече имам впечатлението, че все по-определено изявявате предпочитания към литературата въпреки общия ви отличен успех по всички учебни предмети.[12] С една дума: какво бе характерно през гимназиалния период за изграждането ви като бъдещ литератор?

— В гимназията постъпих през 1930 г. По това време започнах да изучавам френски и руски език. Заниманията ми с литература също бяха много интензивни. Под влияние на вуйчо ми Цветан особено силно обикнах творчеството и личността на Лермонтов. В първите гимназиални класове бях ляво настроен. От тази позиция написах и първия си реферат в гимназията — беше за М. Ю. Лермонтов. Тогава бях в шести клас и рефератът бе за пред шестите класове; в 1932 г. беше. Но на нашата вечер дойдоха и няколко ученици от горните класове; те рязко разкритикуваха моя реферат и запитаха защо се хвали един царски офицер; защо не се говори нищо, че Лермонтов е бил в гвардията на императора. Тогава все още беше времето на сектантството. Рефератът ми беше отречен. Това ме покруси и подействува за по-нататъшното ми неправилно политическо ориентиране за един неголям период от време. По-късно станах редактор на в. „Ученическа мисъл" — излизаше през 1933 г. като орган на литературния кръжок „Димчо Дебелянов" в Кюстендилската гимназия.

— Ще ви помоля да се спрем на този период от живота ви. Вие споменавате за литературния кръжок „Димчо Дебелянов", а също изтъквате, че той си е имал дори и „печатен орган"... Разкажете за вашия кръжок; що за вестник е „Ученическа мисъл"?

— През 1932 г. сформирахме литературен кръжок „Димчо Дебелянов", председател на който станах аз. На следващата година започнахме да издаваме вестник „Ученическа мисъл"[13]. Смятам, че този вестник изигра своето плодотворно влияние за формиране на литературните вкусове. Вестникът беше ученическо дело: ние бяхме вдъхновени, всеотдайни при списването му.

— Добра школа! Доколкото ми е известно, само в София по това време е имало подобен ученически вестник... И каква беше ориентацията на вестника ви? Кои бяха сътрудниците му; впоследствие някои от тях изявиха ли се като литератори или журналисти?

— Вижте, през 1979 г. излезе сборникът „Ярък народен светилник“[14], посветен на стогодишнината на Кюстендилската гимназия. Там имам малък спомен за този вестник, за нашия кръжок „Димчо Дебелянов“ и давам съвременна оценка на тази наша проява. Ако желаете, може да се запознаете с този материал...

— Да, разбира се! С удоволствие. Тук дори ще цитирам този ваш спомен — за литературния кръжок „Димчо Дебелянов“ и в. „Ученическа мисъл“:

„Литературният кръжок „Димчо Дебелянов“ се сформира през 1932 г. Той имаше предназначение да създаде обич у учениците към нашата родна литература и да разкрие техните творчески възможности. В него членуваха ученици предимно от горните класове на гимназията. Кръжокът издаваше стенни вестници почти всеки месец, които биваха окачвани пред входа на гимназията и предизвикваха интерес сред учениците.

През 1933 г. беше решено кръжокът да издава печатен литературен вестник. Нарекохме го „Ученическа мисъл“. За ръководител на вестника беше определен учителят Евгени Тодоров — впоследствие доктор по немска филология и сътрудник на Института по фолклористика при БАН. За редакционен колектив бяха определени основателите на кръжока „Димчо Дебелянов“ — учениците Коста Лумбарски, Петър Котов, Димитър Стоянов-Минде и художникът Любен Бояджиев. За главен редактор бе избран пишещият тези редове. Във вестника сътрудничеха повечето от учениците, които обичаха литературата и чувствуваха в себе си творчески възможности.

Първият брой на вестника излезе през април 1933 г. Уводната статия беше от Ефрем Каранфилов, озаглавена „Пролет“. Тя завършваше така: „Над нашия вестник може да духат бури и да се опитват да го изкоренят, обаче той все пак прекрасно ще цъфти — светъл израз на кристалната младежка душа, светъл израз на творческата пролет и копнеж към красота...“ В броя бяха поместени разкази от Петър Котов, стихове от Лумбарски, преводи от „Енеида“ на Божил Димитров и преводи на Чехови разкази от Надежда Митова и др.

Вторият брой е от май 1933 г. Уводната статия е озагла-

вена „Утре“. Тя е редакционна. Във встъпителните думи на статията се казва: „Към вечното утре са били обърнати винаги очите на хилядите. И това „утре“, далечно и близко, се е явявало толкова повече окъпано в светлина, колкото по-мрачно е било изживяното „днес“.“

В същия брой са поместени статии, есета, стихове от Богдана Добродолска, Павлина Димитрова, Коста Лумбарски и др. Поместена е и научна статия за художествената ни литература през дните на робството от Слава Дойчинова.

През декември 1933 г. излиза от печат още един брой на вестника, но вече на четири страници, богато илюстриран от ученика Любен Бояджиев. Тук има уводна статия от пишещия тези редове, разказ от Павлина Димитрова, статия от Васил Априлов за въздържателното движение, разказ от Петър Котов, стихове от Коста Лумбарски, Димитър Стоянов и др.

Последният брой на „Ученическа мисъл“ излиза от печат през 1934 г. Уводната статия е от Димитър Стоянов. Тя завършва: „Ако вестник „Ученическа мисъл“ е похвала за кюстендилското ученичество, той е също така гордост за кюстендилското гражданство.“

В броя има разказ от Павел Павлов, стихове от Павлина Димитрова, Павлина Николова, Коста Лумбарски, мнение за в. „Ученическа мисъл“, хумор и др.

С тези четири броя се изчерпва съществуването на вестник „Ученическа мисъл“ по мое време. Самият факт на неговото появяване е доказателство за творческия кипеж тогава в гимназията.

Слабост на вестника несъмнено е, че той не беше политически целенасочен, че се стремеше да дава място само на талантливи творби, без редакцията да се интересува от това, към кого са насочени тези творби. Но и при сегашната оценка на излезлите броеве се вижда, че в тях няма сериозни грешки — както политически, така и художествени. Но и няма значителни постижения както политически, така и художествени. Открояват се стиховете на Павлина Димитрова, Коста Лумбарски, Димитър Стоянов, разказите на Петър Котов и др.

От тогавашните сътрудници на вестника продължиха да се занимават с литература в една или друга степен Димитър Стоянов, Павлина Димитрова, а с живопис Любен Бояджиев и др.“

— Това е споменът ви и той изчерпва предишния ми въпрос. Искам да ви запитам считате ли участието си в списването

на вестник „Ученическа мисъл“ за начало на своята литературна дейност.

— Да, по това време започна фактически и моята литературна дейност. За съжаление със стихове. Първите си стихове публикувах в сп. „Трезвеност“[15], пак по това време от 1933—1934 г. имам публикации във в. „Светлоструй“ и сп. „Българска реч“. Във вестник „Ученическа мисъл“ стихове не съм публикувал — там печатах есета и преводи от френски и руски език... Имам публикация и във в. „Струя“, където главен редактор беше Емил Шекерджийски; в редакционното ръководство беше и Андрей Гуляшки.

— А вестник „Струя“ също е ученическо издание. И изненадващо добре се списва за времето си. От спомените на неговите редактори научаваме, че те са имали и неприятности с фашистката цензура...

— Да, така е било. Но аз имам публикация и там — едно стихотворение. Иска ми се да кажа няколко думи за тези мои първи публикации и за изданията, в които се появиха. За съжаление не се отървах от юношеското „пиянство“ да пиша стихове. Съжалявам, че написах стихотворението „Моята любов“, но не съжалявам, че го публикувах в сп. „Трезвеност“ — едно хубаво списание, което изигра прогресивна роля в нашия обществен живот през тежките години на настъпващия фашизъм. Главен редактор на „Трезвеност“ беше Михаил Кючуков, който след Девети септември става виден наш общественик.

На списание „Българска реч“ главен редактор беше Малчо Николов. Той също успя да наложи една демократична линия в своето издание. Списанието се списваше с литературен вкус и култура и през него са минали почти всички наши съвременни писатели, които са направили първите си опити още като ученици. За „Светлоструй“ на Димитър Добрев вие също добре знаете — той обедини силите на младите прогресивни творци и години наред беше стожер за литераторите, които живееха в провинцията. „Светлоструй“ беше прогресивно издание, списвано с вечни притеснения — материални и политически — за главния редактор и сътрудниците му; издържа благодарение на ентусиазма и упоритостта на своя издател и на верните му сътрудници...[16]

— Как протичаше животът ви в училище? Нека отново да се върнем в класните стаи. Кои интересни моменти сте запомнили от онова време и с какво те са спомогнали за литературното ви изграждане?

— Въпреки тези странични занимания аз бях най-силният ученик в класа. Продължавах да се занимавам усилено с руски и френски език. Направих опит да прочета „Червено и черно" в оригинал. Правих преводи от Алфред дьо Мюсе и Константин Балмонт. Стиховете на Балмонт открих в един сборник „Чтец-декламатор", издаден още преди Октомврийската революция. Този сборник бях просто наизустил и много от стиховете съм декламирал пред своите съученици.

През 1934 г. става честването на професор Александър Балабанов в Кюстендил. От името на учениците говорих аз и докладът ми бе посрещнат много добре...

— Във вашите „Спомени есета" е включен и интересен мемоарен очерк за професор Балабанов. Сега си спомням, че там с чувство на тиха радост споменавате, че след официалното честване професорът е предпочел да дойде да пренощува у вас въпреки многобройните покани от други граждани и от организаторите на честването...

— Да, така беше. Балабанов дойде да преспи у нас, но за тази вечер аз пиша по-подробно в споменатата книга „Спомени есета".[17] Тук само ще спомена, че срещата с професор Балабанов беше паметна за мене. Станахме приятели и когато идвах в София, винаги му гостувах; той настояваше да му гостувам.

— Бихте ли направили характеристика или да призовете свои спомени и за някои интересни учители от гимназиалния ви период? С какво те са допринесли за формирането ви като литератор?

— В началните гимназиални класове учител по български език и литература ми беше Любен Георгиев. Образцов учител. Благодарен съм му, че насочваше интересите ми по литература и че не изсуши своя предмет. Особено силно влияние в гимназията ми е оказвала учителката по руски език Вера Оранска. По цели часове тя отделяше за мене и заедно сме превеждали стихове от Лермонтов и Пушкин, прозата на Гогол и Тургенев. Тя също упражни голямо влияние за създаване на интереси към руската класическа литература у много мои съученици.

С особена благодарност си спомням и за учителя ми по френски език Тодор Попанастасов. Искам малко да се отклоним и да ви кажа, другарю Ничев, че учебниците ни бяха прекрасни. Няма да забравя учебника за пети клас по френски език: в него можехме да срещнем есета от Анатол Франс, Емил Зола и др. А в учебника по руски език беше включено

стихотворението „Смерть поэта“ на Лермонтов и естествено ние го бяхме наизустили. И го декламирахме...

— Вероятно и сегашните юноши, когато открият това стихотворение — ако имат литературни интереси, — също ще го научат наизуст; то също е включено в техните учебници... Така беше и през моето юношество; през нашата ученическа младост...

— Сигурно е така; и сигурно сега това стихотворение е включено във всеки съвременен учебник по руски език. Но тогава... Тогава настъпваше вече фашизмът и това стихотворение имаше по-друго звучене...

И все пак искам да повторя: любимият ми поет от гимназиалните години — Лермонтов, си остана мой любим поет и до ден-днешен, а този поет аз открих първо от гимназиалния си учебник по руски език.

По-късно учител по литература ми беше Турковски, скромен човек, с политика не ни занимаваше. Интересът ми към българската поезия също не намаляваше. Обичах Смирненски, Вазов и някои от стиховете на Теодор Траянов от „Пантеон“, които тогава срещах по страниците на списание „Хиперион“, за което се бях абонирал.

— Кога и с какъв успех завършихте гимназия? Сега, като извръщате поглед назад, дали съжалявате за нещо пропуснато през гимназиалните години; а също какво ви радва, че сте получили от тези години?

— Завърших гимназия с отличие. Преди да се дипломирам — умря баща ми. Сестра ми беше ученичка и аз станах глава на семейството. Дипломирах се през месец юни 1934 г.

Съжалявам, че тази амбициозност да бъда отличен ми струваше излишно напрежение на волята. Съжалявам и за някои идейни лутания в гимназията. Радвам се, че през гимназиалния период останах верен на литературата. Прочетох много, много книги; усвоих два езика — френски и руски. Изживях неповторими вълнения с любими герои, книги и автори...

Съжалявам, че не съм имал голяма юношеска любов, но съм имал интересни срещи, които обогатиха живота ми. Имал съм и добри приятели и дружбата ми с мнозина от тях е жива и до днес. Ние, четиримата членове на кръжока „Димчо Дебелянов“ (неговите основатели в същност!) — и досега се срещаме. Това сме: аз, Петър Котов, Димитър Стоянов, той стана началник в системата на БДЖ по-късно, и Коста Лумбарски. На тези срещи идва и художникът Любен Бояджиев.

Дружбата ми със Сашо Стоянов през гимназиалните години се засили. Той обичаше да декламира по утра и вечеринки, сам подбираше репертоара си и обичаше още тогава да поставя пиески и рецитали. Предричахме му бъдеще на актьор и режисьор и това се сбъдна. Това също говори за пълноценния ни живот през училищните години. Останах приятел и до днес с Павлина Димитрова, макар само с писма.

— В предишния разговор вие казахте: „за съжаление не се отървах от юношеското пиянство да пиша стихове...“ Защо „за съжаление“ — това според мене е естествено начало; в какъв смисъл да разбираме тези ваши думи?

— Очевидно тук още веднъж трябва да поясня отношението си към далечните ми поетични прояви. Ранните опити в поезията обогатяват стила и създават поетическо виждане за цял живот. Онези творци, които като млади са писали стихове — независимо в кой жанр се изявяват в зрялата си възраст, личат... Има едно интересно явление — добрите поети могат да пишат хубава проза, но рядко големи белетристи могат да пишат стихове. Сред най-хубавото в прозата на руската класическа и на българската литература е създадено от поети (Пушкин, Лермонтов, Вазов и т. н.).

Погледнато в един по-дълбок план, не съжалявам, че съм писал стихове. Казах го, защото тези първи мои опити не считам за сполучливи, те не ме представят добре. Но овладяването на поетическите закони, малкият ми личен опит в тази насока са ми били полезни в моята бъдеща работа...

— В живота на юношите, тръгнали от неголемите провинциални градчета, съществена роля при тяхното формиране играе и местното читалище. Присъствувало ли е то във вашия живот; каква е неговата роля в ранния период от формирането ви?

— Голяма роля! Читалище „Братство“ в Кюстендил е със стари традиции. То, мисля споменахме, е основано от моя дядо Ефрем Каранов; пак той е автор на единствената ранна история на читалището. Аз пазя тази книга като семейна реликва...

След като се научих да чета, баща ми ме заведе в читалището и ме запозна с известния в града библиотекар с прякор Франца̀та (името му сега не мога да си спомня). Този човек беше влюбен в библиотечното дело и много обичаше младите си читатели. Той бързо ме опозна и ми даде право да си избирам която си ща от книгите. Читалищната библиотека стана най-любимото ми място. Прочитах бързо избра-

ните книги и ги заменях с нови — тези срещи с все нови и нови книги бяха за мен духовни празници. Освен това читалището е свързано и с друг мой спомен. На празника „Кирил и Методий“ всяка година някой от учителите по литература или друг учител с ораторски дар произнасяше от читалищния балкон подходяща реч. Присъствуваха не само всички ученици, но и много граждани. Тези речи се помнеха дълго. През 1933 г. за първи път думата бе дадена на ученик и този ученик бях аз; тогава за първи път говорих пред гражданството. Това направи силно впечатление.

В читалищния салон се провеждаха всички събрания, сказки, концерти, театрални представления. Там се състоя и споменатото чествуване на професор Балабанов. В този салон са произнасяли своите сказки Антон Страшимиров, Асен Златаров, проф. Димитър Михалчев. От читалищния балкон са говорили Георги Димитров, Александър Стамболийски, Станке Димитров, Александър Димитров, министър на вътрешните работи в кабинета на Стамболийски. На читалищната сцена Станке Димитров е играл в „Майка“ на Горки и т. н. Казвам ви само по-ярките неща. Но те са достатъчни, за да изтъкнат ролята на читалището в живота на Кюстендил. Лично аз съм много благодарен на читалище „Братство“.

— След завършване на гимназиалното ви образование как и къде протече по-нататък животът ви?

— Постъпих във Военното училище в София.

— Във Военното училище? Но целият ви досегашен живот подсказваше друго развитие...

— Баща ми вече беше починал. Изведнъж семейството ни се оказа в големи материални затруднения. Трябваха средства, за да постъпя като редовен студент. Учителският съвет реши да изпрати писмо до Министерството на просветата, за да ми се помогне да продължа образованието си като способен младеж (според оценката на учителския съвет). А баща ми беше работил в съдебното ведомство и препис от това писмо бива препратен и в Министерството на правосъдието. По това време министър-председател и министър на правосъдието беше Кимон Георгиев. Писмото попада у него и един ден през месец юли на 1934 г. той ме покани на разговор. Оказа се, че Кимон Георгиев е живял у дома през време на Първата световна война и е бил близък с дядо ми; познавал е и баща ми. Но неговата покана дойде съвсем неочаквано, аз очаквах отговор от Министерството на просветата — най-много едно учтиво писмо... Та отидохме с моята майка при Кимон Геор-

гиев и той ни прие в определения час. Каза ми дословно: „Ние искаме най-способните ученици да постъпват във Военното училище. Интелигентни офицери сега са най-нужни на България. Ти ще постъпиш във Военното училище!“ Майка ми веднага се съгласи и му благодари. Тогава във Военното училище се влизаше много трудно.

Аз се съгласих с неохота — винаги си представях моето бъдеще свързано с литературата. А и физически не бях много здрав. Не вярвах, че ще мога да издържа духовно и физически тежките години на военен живот. Единственото, което ми даваше упование, беше, че Лермонтов също е преминал през военно училище. И така реших да приема и да постъпя във Военното училище. Пък и — както ви казах — нямах други възможности за избор. Имаше приемни изпити, които за мене бяха формалност. На 15 септември 1934 г. прекрачих прага на Военното училище. Мой ротен командир беше майор Кирил Станчев, по-късно след Девети септември той стана генерал — командир на Втора армия.

— Как днес оценявате жеста на Кимон Георгиев?

— Благодарен съм на Кимон Георгиев за жеста му към мене. Оценявам факта, че един министър-председател при огромната си заетост намери време да приеме обикновен ученик и да се погрижи за неговото бъдеще. Тук е играло роля не само познанството му с моя дядо. Основното е именно желанието му да не остави най-способните и силни ученици без бъдеще. Наред с чисто човешкото у него е имало и държавно отношение.

— Е, и как се пригодихте към новите изисквания, към суровия режим на Военното училище? Преходът все пак е огромен — не ви ли беше тъжно за романтичните сбирки на кръжока „Димчо Дебелянов“?

— 1934 г. беше най-тежката в живота ми. От кръжока „Димчо Дебелянов“ трябваше да се озова в един живот, изпълнен с тръбни сигнали, маршировки и команди. Тогава в казармата властвуваше прусашката доктрина: да се превърне войникът в пионка. Затова младият човек не бива да има свободно време. Всяка нова работа да започне пет минути преди завършването на старата. Вечер грохнал да заспива и дори да не сънува. С една дума, да няма време да остава сам със себе си.

Свикнал на индивидуални размисли, да спя в отделна стая, сега трябваше да бъда — ден и нощ — в общо помещение със 120 млади хора, дошли от всички краища на България, с раз-

лични интереси и манталитет. Това, което бе най-значимо за мене: литературата, изведнъж се оказа, че тук не значи нищо. Едно добре лъснато копче с пуцинг струва повече от един стих на Лермонтов... Като всеки човек, израснал с книги и мечти, аз бях по-непохватен от другарите си. Това ми навличаше укори и наказания. По-бавно залягах зад картечницата, не винаги правех добре хватките с пушка и прочие. При едно такова сблъскване с взводния командир по прякор Дан Колов (той беше от софийското село Сеславци) трябваше да дам някакво обяснение. Но той ми кресна: „Млък, кюстендилска гарго! Когато говориш с мене, ще мълчиш!"

По това време се разболях от простуда. Отидох при военния лекар д-р Фудулов. Той беше безцеремонен човек, а и допускам, че на мене гледаше с неприязън, защото бях станал юнкер без неговата воля. „Момче, ти си болен от туберкулоза, скоро ще умреш!" — това беше лекарското му заключение. Тези думи ме отчаяха, загубих съвсем апетита си. Аз бях слаб, но още повече отслабнах; лицето ми по начало бе бледо, а сега придоби жълтеникав, мъртвешки вид, удължи се и скулите ми изпъкнаха. Мина застрахователен агент и се застраховах, за да обезпеча майка си... Съвипускниците ми прикачиха прякор „Смъртта". Тогава не пускаха в отпуск и не можех да отида при друг лекар да се прегледам. Едва като ни пуснаха за коледните празници през 1935 г., успях да отида на лекар. Първата ми работа, като се прибрах в Кюстендил, беше да се прегледам — оказа се най-обикновена простуда, а гърдите ме боляха от раницата, която опъва гръдния кош... Но тези четири месеца от септември 1934 до януари 1935 г. бяха най-тежките и кошмарни в живота ми. А за да разберете що за мислене имаше този доктор Фудулов, ще ви кажа още един факт. Фудулов ни преподаваше военна хигиена и по време на „лекциите" си от 180 до 200 пъти казваше: „Нали така, господа, с други думи, тоест..." Можете да си представите какви са били лекциите му...

— Бихте ли разгледал живота във Военното училище на фона на обществения живот? Какви промени настъпваха навън и как те проникваха зад яките стени на училището?

— Тогава, както е известно, на власт бяха „деветнайсетомайци". Това време беше едно от бурните в новата история на България. През януари 1935 г. правителството на Кимон Георгиев падна. На власт беше доведен генерал Златев. Яви се той и във Военното училище и произнесе слово против Кимон Георгиев и Дамян Велчев, като ги нарече „републиканци".

ЧИТАЛНЯ
Институт за литература БИБЛИОТЕКА

Спомням си смешната му ниска фигура, заканите му. И през цялото време си оправяше ръкавелите, които при ръкомаханията му искаха да изхвръкнат...

Смениха се и всички началства в училището, смени се целият старши команден състав. Дотогава началник на Военното училище беше полковник Крум Колев, един добър оратор. За началник на училището дойде полковник Стоянов. Той трябваше да приеме строените роти; поспираше се пред някои от юнкерите и задаваше един и същ въпрос: „Защо дойдохте във Военното училище?" Попита и мене. Отговорих: „За да продължа образованието си по литература!" Този отговор ми донесе много главоболия от моите преки, малки командири...

Офицерите, които дойдоха, започнаха да наричат предишните командири „китайци". Взводният ми командир „Дан Колов" сега ехидничеше: „Културните офицери изменихa на царя, а ние, простите, му останахме верни!"

В ротата сред моите съвипускници имаше умни момчета, някои от тях по-късно станаха лекари, инженери, дори и научни работници. Но винаги към този випуск имаше подозрения, защото минаваше за „републикански". По онова време генерал Владимир Заимов бива избран за известно време за секретар на Военния съюз. Синът му Стоян Заимов беше в съседната рота и над него често се сипеше омразата на новите началници. Полковник Киселички, тогава майор, преподавател по военно снабдяване, веднъж му казал: „Дядо ти предаде Ботев, баща ти предаде царя, ти ще предадеш България!"

В нашия випуск беше и синът на командира на Плевенската армия генерал Христо Данчев — Иван. Баща му умря ненадейно през 1935 г. и имаше подозрения, че е отровен от царедворци...

— Само сивота ли ви заобикаляше? Нямаше ли интересни личности по ваше време във Военното училище? Кои бяха преподавателите по хуманитарните дисциплини?

— Във Военното училище нерядко са се срещали интересни личности — това се отнася както за преподавателския състав, така и за юнкерския. По мое време също имаше и добри преподаватели, и интересни хора. По български език например преподавател беше известният езиковед Стефан Илчев, по психология — проф. Спиридон Казанджиев, по френски език — Благой Мавров и Стоян Загорчинов, по математика — Икономов и т. н. Пак по това време за капел-майстор

беше назначен Филип Кутев — впоследствие с него станахме добри приятели. Добър приятел ми беше и преподавателят по живопис Кирил Цонев, кюстендилец. Спомням си след години как той отвърна на един комплимент за неговото изкуство: „Някои казват, че Кирил Цонев е най-добрият художник в България, но аз смятам, че това е Владимир Димитров — Майстора!“

— Коя военна специалност си избрахте и кога ставаше разпределението ви по специалности?

— След първата година ставаше разпределението и по собствено желание останах в пехотата. По наше време във Военното училище се шириле една стара руска шега: „Аристократите отиват в кавалерията, учените в артилерията, дураците в пехотата!“ Но пак повтарям по собствено желание останах в пехотата, за да мога да се върна в Кюстендил при моята майка и сестра.

— Имате ли от това време спомени за живота зад казармените стени? Как прекарвахте кратките си неделни отпуски?

— Неделен ден пускаха в отпуск. Смяташе се, че отпуската не е право, а награда. А през седмицата винаги можеше да бъдеш наказан. Фактически в месеца само веднъж можеше да се излезе в отпуск. При отпуската трябва да внимаваш да не пропуснеш някого и да не му отдадеш чест. Ако това се случи, началството започваше да те „гази“ — тази е точната дума. Защото газеше достойнството, газеше самочувствието. Не е никак приятно, ако се движиш с приятелка и един поручик започне да те гази. А с крайчеца на очите гледа към дамата за ефекта... Или обратното: ако той е с жена, за да покаже колко е всевластен — за най-малкия пропуск започва да те гази... Колкото началството е по-малко, толкова по-сурово те гази!

— Оставаше ли ви поне време за четене? Можехте ли и тук да общувате с любими книги и автори?

— Отчасти намирах време за четене. Това обикновено ставаше в края на седмицата и в неделните дни, когато оставах в училището. Във Военното училище имаше богата библиотека. Книгите бяха подбирани с вкус — през различни години. Знаете, че оттук са минали и известни наши писатели: Г. П. Стаматов, Ст. Загорчинов, Хр. Смирненски...

— Направихте ли опити по време на ученето си във Военното училище да се свържете с някоя редакция или творец и да печатате свои произведения?

— През тези три години не съм печатал нищо. Но, раз-

бира се, литературните ми интереси не заглъхнаха. В свой спомен за Стоян Загорчинов разказвам за един интересен литературен разговор в Борисовата градина (дн. Парка на свободата). Тогава разбрах колко добър човек е Загорчинов, а постепенно го открих за себе си и като голям писател...

— Да, аз добре познавам този ваш спомен. Дори претендирам да бъда един от неговите първи читатели, защото по време на публикуването му в сп. „Пламък" през 1973 г.[18], бях вече там на работа като редактор. В същност това е един много интересен литературен портрет на Стоян Загорчинов. Споменната част от този портрет хвърля допълнителна светлина върху живота ви във Военното училище; откъсът е много характерен и идва като обобщение на казаното досега. Затова ще ви помоля този откъс да намери място и в нашата анкета.

„Когато го видях (Стоян Загорчинов — б. м.) за пръв път през 1935 г., той беше вече 46-годишен мъж. Зад себе си имаше едно нешумно, но твърде богато литературно дело, сред което се открояваха двете исторически творби: повестта „Легенда за Света София" и романът „Ден последен, ден господен". Във Военното училище работеше повече от 10 години.

В час по френски език в класната стая влезе невисок, сух човек, започнал вече да посивява, който не направи на никого особено впечатление. Познаваше своята материя и я преподаваше добре, внимателно, но без увлечение. Не се стремеше да установи контакт със слушателите, нито да прояви особено старание или да блесне с нещо пред тях. Учебникът, по който преподаваше, беше съставен с обич към френската литература, с разбиране и вкус. В неговите раздели (...) бяха представени някои от най-значителните френски писатели и имаше много литература. Никога обаче преподавателят не излезе извън сферата на преките учебни задачи, не заговори за литература, за любим писател или творба.

Стоян Загорчинов беше добросъвестен учител. И толкоз. Никой от неговите ученици не разбра, че това е един интересен съвременен писател, току-що създал значително произведение. С нищо той не намекна за своите литературни занимания, така и за обичта си към литературата.

И още нещо, което правеше впечатление: преподавателят по френски език не живееше с живота във Военното училище, беше извън неговата атмосфера. Щом свършеше часовете си, той веднага напускаше голямата бяла сграда мълчалив, замислен, углъбен в себе си. За да се появи на другия ден отново, все така коректен и все така затворен в рамките на

учебните си задължения. Този писател беше сред най-несловоохотливите наши преподаватели. Наглед сякаш не забелязваше и индивидуалните особености на своите ученици. Към всички се отнасяше с еднакво учтиво внимание, с взискателност, която не преминаваше към педантизъм, нито се изпълваше със строгост. Загорчинов не се гневеше, не повишаваше тон, не правеше ядовити забележки. Сякаш го обвиваше непрекъснато една атмосфера на мека любезност, родена по-скоро от учтивост, отколкото от сърдечност.

Явно, че този човек живееше свой вътрешен живот и преподавателската работа му беше необходимо само, за да може да се прехранва. Оттам и това отчуждение към средата, която го заобикаляше, към офицерите, а също и към своите ученици.

Но така е било само на пръв поглед. Спокойният, сякаш винаги загледан в себе си преподавател, уравновесен и безчувствен, както разбрах по-късно, е бил добър наблюдател. Сред еднообразието на своите ученици, които не обръщаха особено внимание на неговия предмет, понеже го смятаха за второстепенен, той е умеел да открива онези, които носят някаква своя мисъл или печал. И бавно се е стремял да намери път към тях.

Един творец като Стоян Загорчинов е съзнавал много добре, че духовността пропълзява през всякакви крепости и стени, че е винаги любопитно да се зърне как тя пърха под тежките похлупаци на военната дисциплина. И той е дирил и откривал сред здравите, пращящи от жизненост юнкерски лица някои по-изтънчени или вглъбени с нещо свое, чужди на суровия ритъм във военното всекидневие. Той е познавал добре мъката на впечатлителния, израслия сред книгите и мечтите младеж, принуден да се отзове в една нова среда, с която толкова трудно се привиква. Нали самият писател е живял тук, в сградата на Военното училище, прекарал е през юношеството си цели три кадетски години, зърнал е как се сблъскват младежките мечти с барабанния бой, срещал е хубави, благородни хора, оставили незаглъхващи спомени в сърцето му. А колко малко са онези човеци, които са способни да заживеят в нашата памет!

. . .

Тогава бяха в известен смисъл размирни години. Началниците, командирите от училището, пред които заставахме мирно и трябваше да тръпнем според духа на дисциплината, кон-

то ни командуваха „по пътя към дълга“, след няколко месеца ги виждахме разжалвани, оплюти, обявени за предатели, осъждани на смърт, хвърляни в затворите. И вместо тях идваха новите началници, „верните на царя“ — ограничени, фелдфебелски педантични, но хитро използуващи своята вярност за бърза кариера. В такива случаи често верността е удобно средство на посредственика за вихрено изкачване по стълбата на служебната йерархия.

И много от юнкерите се учеха как да бъдат „винаги верни“ на своите началници: те викаха „ура“ на ген. Владимир Заимов и приятелите му, а след няколко месеца изваждаха очите от портретите им, хулеха ги публично и викаха още по-силно „ура“ на посредствениците, които ги сменяваха...

Но имаше младежи, макар и малко, които чувствуваха драматизма на това, което става, от неговата чисто човешка страна. И се мъчеха да открият истинската същност на хората под пагоните и униформените куртки. Тогава някои от тези младежи още в зората на своя живот разбираха относителността на онова, което се нарича „вярност“ в буржоазната действителност, в сложната променлива политическа обстановка. Същността на монархизма се рушеше в самата негова крепост — Военното училище...

Беше хубав есенен ден. Винаги съм обичал есента, нашата българска есен, с прозрачната синева на небето, с кроткото меко слънце, със златистото скрито сияние на въздуха, с тръпките на лекия далечен дъх от идващата зима. Излязох в неделна отпуска. Все още звънът на римите от ученическите години не беше заглушен от барабанния бой. Чувствувах се потопен в оная поетична самота, дошла от любимите поети, която младостта изпълва със сладка печал.

Тази ранна сутрин паркът беше пуст. Бензиновите изпарения тогава все още не гонеха лудо неделен ден хората към зеленината на ливадите и дърветата. Седнах на една пейка недалеч от централната алея и зареях поглед към познатите бюстове на възрожденците. Изведнъж усетих, че някой седна до мен. И ме повика по име. Обърнах се изненадан: беше моят преподавател по френски език Стоян Загорчинов...

Приказвахме дълго. Главно за литературата, изкуствата, за Флобер и Анатол Франс, които писателят обичаше. В гимназията бях превеждал „Червено и черно“ от Стендал и безрадостните дни на Жюлиен Сорел в Безансонската семинария бяха живи в паметта ми. Оказа се, че Загорчинов познава задълбочено и проникновено творбата на Стендал.

Тази случайна среща с преподавателя ми по френски език не можах да забравя. Минутите на лекия литературен разговор с него са едни от най-хубавите, що съм запомнил през годините, прекарани във Военното училище. Може би защото тогава бях много самотен; защото жадувах за литература, а не срещах човек, който истински да я обича; защото месеци наред трябваше да се убеждавам, че едно лъснато копче на куртката струва повече от един том стихове на М. Ю. Лермонтов.

И ето моят преподавател по френски език ми напомни за хубавото минало, вече така далечно за мен, сякаш невъзвратимо заключено в малката кюстендилска къща от ученическите години.

Стоян Загорчинов тогава не ми каза, че е писател, че е автор на книги. Но аз разбрах, че е истински литератор; че е добър и деликатен човек; че неговият внимателен, разбиращ поглед е забелязал моята юношеска скръб; че стиховете, литературата, човешката духовност са проникнали и зад дебелите стени на Бастилията..."

— Това е споменната част от литературния ви портрет за Стоян Загорчинов и в случая именно тя е интересна за нас. От спомена ви се долавя тъга, разочарование от това разминаване на младежките ви копнения с военната действителност. И все пак: днес, като обръщате поглед назад към онези далечни години — вече половин век оттогава, изпитвате ли съжаление, че учихте и завършихте военно училище?

— Беше ми тежко, разбира се! Особено в началото ми беше много тежко и трудно. Но не съжалявам, че завърших Военното училище. Тук аз закалих здравето си, закрепих се физически. Ако бях в Университета или някъде в друго учебно заведение, където нямаше такъв строг режим и внимание към физическата закалка, аз можех да туберкулирам, бях предразположен към тази болест.

Но има и друго: срещнах се с човешки характери. Тук открих „формулата" на военните от онова време. Тя напомня фигурата на колоездача. Свива гърба пред по-горното началство, а трябва да мачка тези под него, ако иска да върви бързо напред... Във военната служба се взисква от теб и ти трябва да взискваш — в тези две посоки се откроява истинската същност на характера...

Имало е офицери в миналото — като полковник Дрангов например, които са се отнасяли еднакво и към началника на генералния щаб, и към последния кашавар — като към хора.

Това е не само рядък дар — това е човешки характер, позиция, човешко достойнство и благородство. Началниците са го мразели, гонили са го; даван е два пъти под съд. Генерал Фичев се е провиквал в Народното събрание срещу него: „Той е луд! Той е Дон Кихот!“

Не съжалявам, че завърших Военното училище: запознах се с човешките характери в моменти на изпитания, опознах самотата сред група хора. А любовта ми към литературата се засили от натиска, който усещах върху себе си...

— Вие имате подобни наблюдения в есето „Жулиен Сорел на изпит пред йезуитите“ — за тези ответни човешки реакции в семинарията при подтискане на мисълта. Тук думата ни е за Военното училище, където се подтискат повече човешките вълнения, човешката чувствителност. По-нататък ще говорим конкретно за това ваше есе, но сега искам да взема само повод от него и да ви помоля за някои обобщения върху живота във Военното училище — каква е ответната реакция, съпротивителната реакция, ако може така да се каже?...

— Още тогава ми беше интересно защо сред завършилите Военното училище се срещат нерядко поети, а от семинарията излизат нерядко учени, философи, държавници.

Колко поети са минали през Военното училище: Лермонтов, Надсон, Алфред дьо Вини, нашият Смирненски... В по-широк план: хора на въображението, с изострена и богата чувствителност. В семинарията е подтискана главно човешката мисъл — тя трябва да бъде канонизирана, да се вкара в догмата... През семинария са минали например хора като Фуше, Тайлейран, абата Сиес, Лакордер. Разбира се, тук има и изключения, но аз се стремя да изведа една по-обща зависимост. Мисълта ми е: онова, което бива подтискано — при ярките личности избуява буйно, с неподозирана сила...

И за да завършим с този период от живота ми, нека да ви кажа още веднъж: тия три години във Военното училище — не ги смятам за загубени. Тежки години, но не ги смятам за загубени!

— Може би тук е уместно да групираме въпросите, които се отнасят до вашето образование, макар че привидно ще нарушим хронологията на събитията. Интересува ме дали вие имате и друг вид образование освен военното? В някои от вашите есета, които са построени върху автобиографичен материал, се споменава за ученето ви в Университета? Имате ли завършено висше университетско образование, по коя специалност и през коя година?

— През лятото на 1937 г. завърших Военното училище и след една пауза от шест години поднових отново образованието си. Това стана през есента на 1943 г. — тогава постъпих в Юридическия факултет на Софийския университет. Специалността право завърших през юли 1947 г. с отличен успех. По време на следването ми преподаваше още Венелин Ганев. Мои професори бяха хора като Петко Стайнов, Баламезов, Иван Апостолов и др. При следването в Юридическия факултет не срещнах особено големи затруднения, въпреки че времето беше много бурно и през 1944 г. трябваше да прекъсна образованието си. През различни периоди състуденти ми бяха Лазар Бонев, Веселин Хаджиниколов, сега член-кореспондент на БАН, Александър Георгиев, професор по диамат, Александър Димов и други. Посещението на лекции не беше задължително и заверяването на семестрите ставаше на доверие.

— Не се ли чувствувахте „неудобно" в специалността право? Все пак и тя не ви дава възможност напълно да реализирате литературните си интереси?

— Доволен съм, че завърших право, понеже това обогати моята култура, подпомогна логиката на мисленето, създаде ми по-големи възможности за контакти с живия живот. През 1947 г., за да довърша образованието си, изкарах шестмесечен стаж в Софийския военен съд. Пак благодарение на правото се запознах с интересни личности: полковник Цветковски, впоследствие главен прокурор. Запознах се с Коста Лагадинов, дошъл от Съветския съюз с подводница, а впоследствие началник на военно-съдебния отдел. Тук се срещнах с Александър Димов — бивш ятак на Славчо Трънски. След завършването на тези шест месеца, прекъснах връзките си с юридическите науки.

Нека да ви кажа, когато говорим за моето университетско образование, че бях приет и в специалността философия, но не остана време да я завърша. Животът ми поставяше вече нови задачи.

— Къде и с какво бяха запълнени тези шест години след завършването на Военното училище до постъпването ви в Университета? През това време имате ли публикации, събуди ли се отново жаждата ви за литературни изяви?

— След като завърших Военното училище, се върнах в Кюстендил, получих място като взводен командир в 13 пехотен Рилски полк. Продължих да чета сп. „Философски преглед". През 1938 г. излезе известното есе на Иван Хаджийски „Оптимистична теория за нашия народ". Хареса ми и написах

рецензия за тази публикация. В края на 1938 г. за моя изненада рецензията излезе; аз я бях изпратил по пощата в редакцията на „Философски преглед“ — там никой не ме познаваше и никого не познавах... Това беше първата рецензия за известната студия на Иван Хаджийски.

Още когато следвах във Военното училище, забелязах, че има особена категория младежи, наричани „тарикати“. Това бяха хора, които се подиграваха с всички нравствени норми. Имаха един-единствен девиз: да се наредят по-хубаво в живота, да използуват само облагите и да лъжат лековерните. Те гледаха да останат настрана от всякакви идеи; бяха брутални, себични и създаваха „етика“ на егоизма. Написах една статия срещу тази категория млади хора — наричани „тарикати“, и в края на 1938 г. я изпратих в редакцията на „Философски преглед“ — без особена надежда, че може да излезе. Обаче в кн. 2 от 1939 г. на списанието наред със статии на Т. Павлов, на Д. Михалчев, Д. Страшимиров, О. Василев и др. утвърдени и големи за мене автори излезе и споменатата моя статия: по-скоро есе върху един актуален проблем. И понеже това есе отговаряше на обществения интерес, получих много писма, които редакцията ми изпращаше на абонатния ми адрес. Две от тези писма ми бяха много скъпи — от Георги Караславов и Иван Хаджийски. В своето писмо Иван Хаджийски ми правеше високата чест, като ми пишеше, че мнозина смятали това есе за негово, но подписано с псевдоним...

— Как беше посрещнато есето ви сред военните среди? Разкажете и за някои любопитни отзиви след вашата публикация.

— Военните не четяха „Философски преглед“ и не знаеха за тази моя публикация, пък и аз никога в казармата не съм споменавал за нея. Димитър Михалчев, главният редактор на „Философски преглед“, също не подозираше, че съм военен. Имах и един куриозен случай: веднъж във влака на път за София група студенти, които пътуваха в същото купе, отвориха списание „Философски преглед“ и започнаха да коментират моето есе. Казаха някои добри неща, похвалиха образния език, но започнаха да допълват наблюденията си и да правят бележки. По едно време и аз се намесих в разговора. Един от тях обаче ме скастри: „Господин подпоручик, това е „Философски преглед“, не се бъркайте! Това не е военен устав...“

Но виждате какъв голям редактор е бил Димитър Михалчев. Той поема риска да напечата статия от един непознат човек, и то на уводно място.

— Кога се запознахте с главния редактор на списание „Философски преглед“? Спомняте ли си първия разговор с него?

— През есента на 1939 г. професор Димитър Михалчев пристигна в Кюстендил на летуване. Той живееше у адвоката Христо Гешев и пожелал да му доведат Ефрем Каранфилов. Дори чрез председателя на кюстендилския кръжок по философия К. Кръстев определил датата и часа на срещата. Точно в пет часа на уречения ден почуках по вратата на Михалчев. Той надникна, но в първия момент дори се сепна: „Аз очаквам да дойде господин Ефрем Каранфилов!“ Отвърнах, че това съм аз. Тогава той не скри изненадата си. „Толкова млад и при това — офицер!“

Разбира се, дословно не бих могъл да възстановя разговора от моята първа среща с Димитър Михалчев, но това беше една от най-интересните и вълнуващи срещи в живота ми. Михалчев похвали моите две публикации в списанието и каза, че би трябвало да дойда в София и активно да сътруднича на „Философски преглед“. Отговорих, че от мен не зависи това идване, тъй като аз съм на военна служба. Михалчев спомена, че има връзки с някои хора от генералитета, че се познава с някои висши офицери, бивши негови съученици — ще се опита да направи нещо за моето преместване. После разговорът ни пое по други теми и продължи до вечерта...

— Докога останахте на служба в Кюстендил? Професор Михалчев успя ли да уреди преместването ви в София?

— Служих в Кюстендил от 1937 г. до началото на 1940 г. Впоследствие бях преведен в София, може би с намесата на професор Михалчев. Получих място в Школата за запасни офицери като командир на лекарския взвод. Заедно с мене в София дойдоха майка ми и сестра ми. Наехме квартира на улица „Крива река“, номер 6, близо до Александровската болница (дн. Медицинска академия). На същата улица на номер пети живееше Иван Хаджийски и ние продължихме приятелството си, което беше започнало чрез размяна на писма. Запознах се със семейството на Иван Хаджийски и често бивахме за дълго заедно. Двете му дъщери живеят сега в София и още поддържаме старото приятелство, особено с Маша.

— Как се развиха живота ви след преместването в София? Продължихте ли да публикувате? Какви нови запознанства имате от това време?

— В София продължих сътрудничеството си във „Философски преглед“; от това време са и няколко мои публикации

във в. „Мир“. Не закъсняха и новите запознанства. Станах близък на семейство Михалчеви и често посещавах техния дом. Там се събираше интересен интелигентски кръг. В кръга на Михалчев влизаха изтъкнати, прогресивни хора — писатели и общественици; запознах се и със сътрудниците на списанието. Поднових срещите си с Филип Кутев, Кирил Цонев и Стоян Загорчинов. Чрез тях се запознах с Илия Бешков. Продължиха и личните ми връзки с Георги Караславов.

През 1941 г. дойде от Югославия Мире Анастасов, който беше лежал в Югославските кралски затвори като комунист. С Мире Анастасов бяхме роднини по кратовска линия и аз често посещавах квартирата му. Тук идваха много комунисти от Македония. Тук често се срещах и със стария приятел на нашето семейство Павел Шатев. Аз от своя страна свързах Мире Анастасов с професор Михалчев. Мире Анастасов беше много начетен и интелигентен човек, юрист по образование.

Разговорите се въртяха все по-често около военните действия. В един неделен ден в дома на професор Михалчев пак бяхме подновили тези разговори. Тогава професорът каза, че когато воюват Англия и Германия, техният двубой напомня битката между Белия зъб и Булдога от романа на Джек Лондон. Белият зъб напада яростно и раздира кожата на Булдога, но в един момент Булдогът хваща Белия зъб за гърлото и тогава няма спасение. За него победата на „английския Булдог“ не будеше съмнение... Когато немците нахлуха в Съветския съюз, тези разговори станаха още по-оживени. Понякога в тях вземаха участие и Иван Хаджийски, Мире Анастасов, Стоян Загорчинов и още някои, които сега не си спомням. Мире Анастасов и Хаджийски предпазливо подхвърляха кой трябва да победи, кой би следвало да победи. Но професор Михалчев темпераментно ги прекъсваше и категорично казваше, че победата ще бъде на страната на Съветския съюз. М. Анастасов и Ив. Хаджийски бяха комунисти.

След квартирата на ул. „Крива река“ се преместихме на улица „Чепино“ (дн. „Асен Златаров“). Там живеехме в близко съседство с Филип Кутев и Любомир Пипков, техните квартири бяха по ул. „Оборище“. Те ми бяха близки приятели през този период.

В квартирата ми на улица „Чепино“ един ден Павел Шатев донесе заключено куфарче и каза, че трябва да го укривам известно време. Той на няколко пъти го вземаше и после отново го донасяше у дома. Много по-късно — вече след Девети септември — разбрах какво е имало в това куфарче... Наскоро

като съветски разузнавач беше задържан Павел Шатев. Заплашваше го смъртна присъда. Разбрах, че в двореца е ходил Симеон Радев (той беше роднина с Павел Шатев), за да ходатайствува за неговото помилване. Царят отказал да го помилва. Но когато Симеон Радев казал: „Борисе, не забравяй, че и султанът го беше осъдил на смърт, а е още жив."[19] Тогава царят заменил присъдата.

През това време Владимир Василев ми е пращал 4—5 картички, в които ме моли да напиша нещо за списание „Златорог". (И до днес съм запазил тези картички.) Там напечатах статията си „Зад щорите на тесния специалист", която беше отговор на водача на немската фашистка младеж Балдур фон Ширах. Той беше издигнал лозунг: „Всеки да си гледа работата" а аз отговорих с лозунга, че онези, които не я „гледат", са великите благодетели на човечеството. Тогава партизанското движение добиваше размах. Това бе една и косвена критика на фашисткия утилитаризъм. В наши дни вече Владимир Свинтила публикува статия в сп. „Български журналист"[20] за ролята на тази моя публикация — мисля, че я нарече едничкият открит отговор на фон Ширах. Спомням си, че моята статия имаше широк отзвук на времето сред младата интелигенция.

След бомбардировките — през пролетта на 1944 г., Георги Караславов се премести на квартира близо до нас и срещите ми с него зачестиха. Той ме запозна с Трифон Костов, книжар и издател, който ми предложи да събера есетата си в книга и искаше да я издаде, а Караславов се съгласи да напише предговор. Разговорите ми с Трифон Костов се проточиха, за моята книга ставаше дума и след Девети септември, но така или инак тази идея си остана неосъществена.

От това време е познанството ми и с Пецо Трайков, с когото ме запозна Мире Анастасов. Пецо Трайков беше кротък, благ, начетен човек, обичаше младите хора и с него ме свърза общата ни любов към Македония. Пецо Трайков поддържаше връзки с Емил Марков, член на ЦК на БКП. След убийството на Емил Марков Пецо Трайков[21] беше изпратен в Сливенския затвор, за да излежава тежка присъда.

— При една от предишните ни срещи вие ми показахте коректура на ваша публикация във в. „Мир" (от 1943 г.), върху която личат „интервенциите" на цензурата...[22] Интересува ме как бяха посрещани вашите есета от официалната критика; запомнихте ли някои от отзивите и реакциите на читателите; проникнаха ли тези отзиви в печата?

— Преки отзиви в печата не са проникнали, но имаше критически статии и бележки в някои вестници. Например във в. „Победа“ — бр. 8/20. XII. 1942 г., в редакционната статия „Порочна интелигенция“ се подлагаше на остра критика сп. „Философски преглед“ и по-специално моите статии, публикувани там. Смисълът на критиката беше приблизително такъв: когато днес светът воюва на живот и смърт, когато се решава съдбата на нацията и сме на път да осъществим нашите национални идеали и т. н., то списанието на професор Михалчев се занимава с тарикати и мижитурки...

Отзиви в печата наистина не проникнаха, но статиите и есетата ми бяха добре посрещани от прогресивните читатели. На една среща в Кюстендил през 1981 г. писателят Салис Таджер разказа как Емил Шекерджийски му наредил да размножи моето есе срещу тарикатите и да го разпространява сред прогресивната младеж и ремсистите. Интересен спомен за тази статия е запазил и писателят Крум Григоров.[23] Нека да ви кажа, че тези мои публикации ме сближаваха с лявата млада интелигенция и аз бях добре приет и близък приятел с много комунисти-интелектуалци. До арестуването на Сашо Стоянов през 1944 г. бяхме в приятелски връзки и му помагах според силите си в неговата отговорна дейност в съпротивата. Той беше близък приятел с Филип Кутев и Любомир Пипков, които бяха също и мои приятели.

— На какви теми бяха вашите есета, по конкретен повод ли са написани те, може ли да изброите някои от техните заглавия?

— Ето някои от заглавията: „Социология на клюката“, „Мижитурката като социален и обществен тип“, „Психология на удобните хора“, „Зад щорите на специалиста“ и т. н. Във в. „Мир“ публикувах есета за творческия риск, за творческата младост, за творческата индивидуалност; там имам и такива заглавия като: „Суинг или тарикат“, „Приятните хора и приятното общество“, „Още нещо за приятните хора и приятното общество“ и други. (По това време гл. редактор на вестника беше Петър Тасев и в него сътрудничеха леви писатели като Орлин Василев и др.)

Това са мои обобщени наблюдения върху тогавашния живот. В общата си посока те са критични за тогавашната действителност.

— Да, това са социални есета и тяхната актуалност е безспорна. Интересно би било да споделите под чие влияние започвате опитите си в областта на социалното есе? Кои автори

от нашата и световната класика считате за свои учители; ако сте изпитвал влияние, в какво именно се изразява то?

— Както вече се спомена, станах близък приятел с Иван Хаджийски и сме обсъждали с него някои от моите есета и статии. Освен това още от най-ранна младост съм харесвал „Записките" на Захари Стоянов. Пак в юношеските си години се запознах с „животописите" на Плутарх, по-късно открих историческите есета на Мишле. През трийсетте години започнаха да излизат есетата на Стефан Цвайг; познавам добре творчеството на Андре Мороа; от гимназията познавах есетата на Монтен и Блез Паскал. Но това е част от задължителната школовка на литератора.

Мисля, че конкретно влияние не съм изпитвал. У нас дотогава — като изключим някои от опитите на Иван Хаджийски — социалното есе нямаше особена традиция. Есета пишеха доста хора, но с този начин на разглеждане, който аз предлагах, не познавам друг пример. Занимаваха се с есеистика, но в друг план — моите познати Петко Войников и Петър Йорданов, които впоследствие загинаха при бомбардировките.

— В излезлия през 1981 г. сборник „Избрани български есета"[24] с предговор, съставителство и редакция на Здравко Петров, тези двама автори — Петко Войников и Петър Йорданов — също са представени. За съвременния читател тези двама автори са почти непознати. Бихте ли дали своя съвременна оценка за тяхното дело?

— И двамата бяха висококултурни хора. Когато се запознах с тях през трийсетте години, те бяха вече получили добро образование в западноевропейски университети и владееха по няколко чужди езика. Бяха прогресивни хора, настроени враждебно към фашизма. Техните политически убеждения почиваха на една широка демократична платформа. Петко Войников беше роднина на Михаил Маджаров и Петко Стайнов. Петър Йорданов започна като поет; по-късно изкара специализация във Франция и Италия. Те също правеха опити в областта на социалното есе, но тези опити са повече върху литературен материал. В споменатата статия на Владимир Свинтила, поместена в сп. „Български журналист", се дава по-детайлна оценка и на тяхното дело.[25]

Тук искам да кажа, че нас ни сближаваше антифашистката насоченост на есеистичните ни опити. Петко Войников и Петър Йорданов бяха повече с демократично-антифашистка ориентация, докато Иван Хаджийски и аз бяхме, така да се

каже, лявото крило. Но и четиримата мразехме с цялото си сърце фашистката диктатура.

— Все пак ние говорим за публикации, почти непознати на съвременния читател — те днес са достояние само на тесен кръг от специалисти, на хора, които се занимават с литературна история. Интересува ме по-късно върнахте ли се към тези свои литературно-публицистични наблюдения и опити, в какво и къде се реализира натрупаният ви опит в областта на социалното есе?

— Върнах се към тези опити след Априлския пленум, когато проблемите на социологията, на социалната психология излязоха на преден план, когато се разчупиха много догми и когато интересът към човека и човешката личност се разкри с нова сила, с априлска свежест и непосредност. Така през 1960 г. излезе първото издание на моята книга „Сенки от миналото", в която включих някои от публикациите си от „Философски преглед". Книгата беше посрещната добре — изказаха се много читатели и критици. Отзиви писаха дори и поети — Давид Овадия, Николай Стайков и др. По-късно излязоха още две други издания.

През 1966 г. като директор на издателство „Български писател" пръв след Девети септември издадох два тома избрани произведения от Иван Хаджийски, съставители бяхме аз и Нешо Давидов. Оттогава започна победният ход на книгите на Иван Хаджийски, за да бъде признат днес като най-значителният български социолог. . .

Но да се върнем на вашия въпрос: някои от тези додевететосептемврийски публикации ми послужиха и при създаването на част от моите есета от книгата „Българи". Това беше едно далечно разузнаване по темата. . . Тези опити ми помогнаха и при моята литературно-критическа работа по-късно. Още от първите ми литературно-критически публикации аз се стремях да използувам комплексна методология, която днес е така съвременна. Използувах и социологичния анализ, и психологическия, и езиковия; стремях се да разглеждам и структурата на творбата. Тези първоначални публикации ми послужиха и в това отношение. Никога не съм гледал на литературно-критическата работа като на тясно специализирана. Винаги съм разглеждал литературата във връзка с живота. А за разкриване проблемите на съвременния живот в литературата беше необходимо — и е! — да се използуват някои от социологичните методи за анализ. Никога не съм вярвал, че тези методи

са достояние само на догматизма и схематизма, свързани с култа към личността.

Надявам се например, че целият том „Съвременност и литература“ е разработен чрез една комплексна методология.

Но това беше по-късно! В тези мои студии се преплитат чисто литературният анализ със социологичния.

— Надявам се, че ще имаме възможност по-нататък да поговорим по-обстойно и по тези въпроси, които вие сега само набелязвате. Тук ще ви помоля да развиете някои свои мисли върху социалното есе и да обобщите своя опит в тази насока. Как виждате бъдещето на социалното есе, какви са неговите съвременни аспекти?

— Би трябвало да се говори за социологичното есе, а то има също така своите разновидности. Есето по начало трудно се побира в жанрови рамки, а още по-трудно — неговите видове. Социологичното есе може да бъде типологично, характерологично, народопсихологично и т. н. в зависимост от множеството подразделения на науката социология или по-специално — на науката социална психология.

„Предметът на социологията и на социалната психология не е един и същи — пише съветският учен В. Д. Парыгин. (В книгата „Социалната психология като наука“.) Докато социалната психология изучава преди всичко обществената психология, изследването на чиито компоненти (социални настроения, чувство, воля на масите, народни традиции и навици) обясняват относителната самостоятелност в развоя на различните форми на общественото съзнание, социологията изследва главно системата от обективни обществени отношения, чиято структура и взаимна връзка трябва да обясни целия обществен живот...“ В този смисъл психологията на личността, характерологията и психологията на отделните социални типове биха могли да се разглеждат именно като дялове на социалната психология.

Ето защо социологичните есета в тяхната научна част са една от формите на социалната психология. Но те са и изкуство. Те се превръщат в литературни творби, когато авторът съумее да се добере до живи образи, да проникне до тъканта на характерите.

Когато в миналото се пишеше например за психологията на тариката или на аристократа по индукция, необходимо бе да се натрупат богати наблюдения за този тип хора. Да се изследва социалната среда, от която произлизат те. Факторите, които са влияли за оформянето на характера им, да се

открият общи черти в индивидуалната психика, за да се очертаят ръбовете на типа, а оттам и на социологичното явление.

Тук се изисква не само познание — на законите на социологията, но и изкуство — от страна на писателя, за да може да типизира, а също да индивидуализира, да накара типа да се превърне в жив образ, да оживее в съзнанието на читателите. Това именно е и най-трудното. Тук е и дълбоката връзка между науката и изкуството, в добрата, истинска есеистика.

Ако преминем към другия дял на моите занимания — портретната характеристика, ще видим пак стремеж за съединяване на науката и изкуството в есето.

Карлайл например подбира своите герои без оглед на епохата и социалната среда. Него го интересува предимно богатството на характерите. Докато в моята книга „Българи" също се интересувах от богатството на характерите, но заедно с това и от епохата, социалната среда, движещите сили на епохата, за да се очертаят границите на народностния характер.

Винаги съм вярвал, че жанрът на есето е един от най-трудните (а не от най-неопределените, както мислят някои). Но особено трудни са социологичните есета, есетата, които обрисуват социалните типове. Доколко съм успял в тези мои занимания, това могат да кажат само читателите от миналото и днес.

— Бихте ли дал своята съвременна оценка за вашите литературни опити в периода до Девети септември 1944 г.? Какви бяха подбудите, заставили ви да се присегнете към перото — дали това бе някаква непреодолима вътрешна потребност, или към вашите изяви ви подтикнаха някакви обективни — външни — причини и обстоятелства?

— И едното, и другото: през целия си живот съм се стремял да бъда в пряка връзка с хората и с книгите. Да бъда наблюдател на развитието на литературата ни като процес, на развитието на живота и на социалните движения в него. Търсех тяхната взаимна връзка и обусловеност. Някои от най-ранните ми юношески публикации до 1933 г. имат сериозни слабости. В по-късните ми и по-зрели публикации след 1938 г., когато в същност започнаха да излизат моите по-големи студии и есета, слабости също могат да се намерят, но смея да се надявам, че съществено е положителното. Ще открием и някои произволни тълкувания, но цялостният дух на тези мои опити в периода до Девети септември е критичен. И не случайно някои от тези публикации ги включих и в най-последни-

те си книги. Те присъствуват и в книгата ми „Мощта на словото“, излязла през 1981 г. Трябва да ви кажа, че не съм ги преработвал. А в сборника „Български есета“, за който споменахте, е включено моето есе „Зад щорите на тесния специалист“, публикувано през 1942 г. Смея да се надявам, че много от моите додеветосептемврийски публикации звучат съвременно.

Оценка още на времето получих от Иван Хаджийски: през 1942 г. той споделяше, че се готви да напише студия-изследване върху българската характерология. В едно писмо, което пазя, той ми съобщава, че е отделил голямо място — в своя замисъл — на моите писания. Искам да спомена, че Георги Караславов също ценеше моите опити и не веднъж го е изразявал устно и писмено, в някои публични изказвания и т. н. Това свое отношение той изрази и по-късно при избирането ми за професор и за член-кореспондент на Академията на науките.

— Зреещите политически събития, изглежда, за дълго ви отклоняват от литературната ви работа. Къде и как посрещнахте Девети септември 1944 г.?

— Казах ви, че през 1943 г. се бях записал вече студент по право в Софийския университет. Това ми даваше възможност да остана на военна служба, без да заемам някаква длъжност. Бях зачислен към състава на Военното училище, но без длъжност, с чин поручик. Няколко дни преди Девети септември се прибрах в родния си град Кюстендил. В Кюстендилския затвор излежаваше присъдата си осъденият на смърт Мире Анастасов (впоследствие присъдата му беше заменена с доживотен затвор и така той доживя до Девети септември). Нека да спомена, че Мире Анастасов беше съден като съветски разузнавач. Когато той излезе от затвора на Девети септември, дойде у нас и остана няколко дни. На 11. IX. в Кюстендил пристигна д-р Кирил Драмалиев, за да уговорят с Мире Анастасов[26] и други ръководители съдбата на българските войници и военни части в Македония. Тогава се дойде до идеята да се образува военна бригада от българи, родени в Македония, които да участвуват в Отечествената война. На тази среща именно беше дадено предложение да се сформира бригадата „Гоце Делчев“. Веднага заминахме за София. Срещнахме се с току-що излезлите от затвора Пецо Трайков, Павел Шатев[27] и др. В софийската ми квартира на улица „Асен Златаров“ дойде Лазар Кулишев, пуснат от Плевенския затвор, и престоя една седмица. Окончателно беше решено на най-

високо ниво да се образува бригада „Гоце Делчев“ с командир Пецо Трайков, комисар — Мире Анастасов и началник-щаб — аз. И след това бригадата започва да действува; действията на бригадата са тема за друг разговор.

— Вие разпалихте любопитството ми и аз се заинтересувах за дейността на бригадата „Гоце Делчев“; потърсих повече подробности и ги открих в една очерково-репортажна книга на Кръстю Белев[28], излязла през 1945 г. Тази книга днес представлява интерес единствено с изнесените конкретни факти около създаването и състава на бригадата „Гоце Делчев“. Там срещаме следните думи: „Аз гледам капитан (Ефрем) Карамфилов. Гледам този висок воин с черни пламенни очи, които умеят да обичат и да заповядват, с присвити устни, които умеят да пазят тайна, с продълговато лице, което изразява решителност. И не се съмнявам, че той ще бъде един от първите, които храбро ще поведат воините в бой срещу хитлеристкия враг...“ (с. 57). По-нататък се казва: „Създава се военна бойна школа, чийто комендант става енергичният и много начетен капитан Ефрем Карамфилов (с. 62) и т. н. (В тази книга името е написано с „м“ — Карамфилов.)

Имам следните въпроси: кога получихте чин капитан? Бригадата „Гоце Делчев“ взе ли участие в преките военни действия; в кой участък на фронта; каква е нейната съдба по-късно?

— Още в първите месеци след Девети септември получих капитански чин. Бях в бригадата „Гоце Делчев“, както ви казах вече, като началник на щаба. Бригадата участвува във военните действия по посоката Пехчево—Берово—Щип, в състава на Брегалнишко-Струмишкия корпус. Участвувах през цялата първа фаза на войната. През м. март 1945 г. се прибрах в София. Продължих да следвам право като офицер.

— От този период имате ли публикации? Оставаше ли ви време за литературни занимания?

— Бях сътрудник на вестник „Народна войска“ и някои други военни издания. Повечето от тогавашните ми публикации бяха свързани с конкретния момент; това беше журналистика, съобразена с нуждите на времето. Не съм се връщал към тези публикации — те нямат особена литературна стойност.

— Как протече по-нататък животът ви? От библиографската справка научаваме, че близо десетина години вие почти не участвувате в литературния живот...

— През първите десетина години след Девети септември

аз бях изцяло отдаден на военната служба — време за активни занимания с литература не ми оставаше. Наскоро след завръщането ми в София бях преведен като преподавател в ШЗО „Христо Ботев“ — София. Там преподавах отначало диалектически и исторически материализъм, а после военна администрация. Когато през 1950 г. Школата беше преместена във Велико Търново, аз също бях изпратен там. Искам да допълня, че ШЗО издаваше списание „Народен командир“, на което станах главен редактор. Беше интересно списание — Димитър Угринов, художник, политкомисар в школата, наблюдаваше това списание и държеше да има в него и литературни материали.

Годините в школата бяха едни от най-хубавите в живота ми. Имах добри приятели, сърдечни другари. Оттогава сме приятели с генерал Борис Карамфилов, с Митко Яворски, професор Вълo Иванов, както и с починалите преподаватели по диалектически материализъм Никола Попов, Павел Бозаров, Петко Игнатов.

В началото на 1952 г. с помощта и по настояване на Георги Караславов бях приведен като редактор в Държавно военно издателство, където работих до 1956 г. В ДВИ вече преминах на литературна работа и станах редактор в редакция „Художествена литература“. И това бяха едни от най-веселите години в живота ми. Там работеха сърдечни хора, като Иван Аржентински, Величко Нешков, партизанинът от Кюстендилския край Кирил Апостолов и др.

— Появиха ли се вече ваши публикации?

— През това време публикувах много малко. Отделни публикации в „Литературен фронт“ — по настояване на Стоян Загорчинов и Никола Фурнаджиев. Но от това време е познанството ми с тогавашните млади критици Здравко Петров и Тончо Жечев. Със Здравко Петров живеехме наблизо и той ми биваше често гост. Това приятелство ми помогна за създаване на връзки с младите литератори. Продължих да другарувам и с редакторите от издателството Иван Аржентински, Иван Милчев, Иван Рудников, Николай Антонов, както и с такива интересни и хубави хора, неписатели като Цено Хинковски, Кузман Савов, Емил Николов, Кирил Кръстев и др.

— Не изпитвахте ли вече нужда да се появите отново в литературния печат? Какво запълваше времето ви през този период; съвсем ли изоставихте литературните си опити?

— Да, изпитвах вече нужда да публикувам. Но продължих да работя главно върху социално-есеистични опити, в

които обобщавах свои наблюдения върху човешките характери. Използувах опита и примера на Лабрюйер и Теофраст. Макар че не печатах, стремях се да бъда наблюдател и участник във всичко, което ставаше около мен. Голяма част от моите тогавашни наблюдения — „Записки върху характерите", останаха непубликувани. Редактирах книги във Военното издателство и това запълваше голяма част от времето и усилията ми. Бях безпартиен, но ръководех марксически кръжоци...

— Какви други запознанства имате от това време: приближаваха ли ви те към новите литературни среди?

— Здравко Петров ме запозна с Георги Джагаров, Петър Пондев и Веселин Йосифов. По това време и тримата работеха във вестник „Литературен фронт". Джагаров работеше във Външния отдел на вестника; Петър Пондев беше завеждащ отдел „Критика", а Веселин Йосифов — заместник-завеждащ отдел „Критика". За повторното си навлизане в литературата трябва да бъда благодарен на тях тримата.

През 1955 г. Георги Джагаров публикува моя статия за Белински; тя се посрещна много добре, получих и нови покани за сътрудничество. Само година след това Веселин Йосифов стана редактор на първата ми книга „Войникът в строя и литературата" (1956), а Петър Пондев на втората — „Поезия в прозата" (1957).

— Библиографската справка сочи за първа ваша книга литературно-критическия очерк „За свободата" (1955)...

— Да, имам такова заглавие. Но това е брошура. По настояване на Крум Вълков, тогава редактор в издателство НСОФ, там излезе този кратък очерк върху романа на Стефан Дичев „За свободата".

— Как бяха посрещнати от литературната критика и от културната общественост вашите публикации и първите ви литературно-критически книги? Доведоха ли те до някакви промени в живота ви?

— Моите статии започнаха да се приемат добре. Младите тогава критици Минко Николов, Тончо Жечев, Здравко Петров, Цветан Стоянов и другите им връстници ме приеха като свой приятел. Започнаха да се появяват утвърдителни статии. Първата — от Иван Вандов.[29]

Тогава Пенчо Данчев ме предложи за кандидат-член на СБП. (Тогава писателският устав предвиждаше кандидат-членство.) Но по настояване на Христо Радевски бях приет направо за член на писателския съюз — през м. юни 1956 г.

По това време още нямах издадена книга — приеха ме само със статии и споменатата брошура. А това рядко се случваше...

Към края на 1956 г. се заговори за създаване на ново литературно списание. Тогава именно започна подготовката за издаване на списание „Пламък“ и Андрей Гуляшки, който бе определен за главен редактор, настояваше да дойда за завеждащ отдел „Теория и критика“ в списанието. Това беше чест за мене. По това време беше излязла само една моя книга.

Генерал Петър Вранчев, който беше директор на ДВИ, не ме освобождаваше. Но Тодор Генов, Андрей Гуляшки и Людмил Стоянов няколко пъти се срещат с него, настояват и успяват да го убедят да ме освободи. Към края на 1956 г. окончателно ме уволниха от военна служба и фактически от 1957 г. влязох в потока на СБП. След двадесетгодишна военна служба се пенсионирах като о. з. полковник.

— Можете ли да възстановите някои епизоди от времето на създаването на сп. „Пламък“?

— Списание „Пламък“ е рожба на Априлския пленум. С доволство мога да кажа, че съм първият завеждащ отдел „Теория и критика“ в списанието. Първата ми статия, публикувана в списание „Пламък“ — „Схеми и схеми“, излезе в книжка първа, година първа от 1957 г. И досега е пред очите ми тази книжка — с хубавата червена корица, рисувана от Дечко Узунов, с разнообразни и интересни материали, които трайно привлякоха погледа и на читатели, и на критици...

— Интересува ме как стана преходът от социално-художествена есеистика и публицистика към литературна критика? Прави ми впечатление, че много бързо и категорично навлизате в полето на литературната критика...

— Въпреки че имах публикации и преди — като литературен критик фактически ме създаде Априлският пленум — всичките ми книги излязоха след него.

Както е известно, Априлският пленум даде възможност за разкриване и развитие на писателите от всички жанрове, включително и областта на литературната критика. Критиката ни се обогати както жанрово и стилово, така и по отношение на проблематиката. Разкрепостиха се интересите към някои от позабравените, но „вечни проблеми“ на литературата, към проблемите, свързани с конкретната историческа обстановка и действителност, към естетиката — и нахлуваха в литературата. Цялостният литературен процес стана по-богат и разнообразен. Започна да се отдава значение и на творческата индиви-

СОФИЯ

дуалност на писателя. Именно тогава излезе моята книга „Поезия в прозата“, където са събрани много от очерците ми за онези писатели, за които впоследствие многократно щях да пиша: Захари Стоянов, Елин Пелин, Йовков, а от съвременните творци Димитър Талев, Г. Караславов, Емилиян Станев, Ангел Каралийчев и др.

Наистина социологията през това време не престана да ме вълнува. Но навлязъл в литературния живот, налагаше се да се занимавам пряко с литературна критика. Преодоляването на догмите, които в миналото ми пречеха да бъда литературен критик, сега ме стимулираха за активна творческа изява; трябва да отбележа, че никога не съм прекъсвал връзките си с литературата, въпреки че животът ме беше принуждавал да се занимавам с различни професии. Литературата винаги е била моята същност. Както при пътуванията ми в чужбина винаги съм се стремял да се върна в родината, така и при „пътуванията“ ми из различните професии винаги съм се стремял към литературата. Тя неизменно беше духовната ми родина. Това стремление на духа е дало отражение върху литературните ми опити. Затова може би, когато започнаха да излизат моите литературно-критически статии, те се посрещаха добре. След отпечатването на статията ми за Ангел Каралийчев старият вече Владимир Василев ми казва в присъствието на Здравко Петров: „Толкова време да не знаем, че сте бил такъв литературен критик!“

Трябва да добавя, че предишните ми занимания със социология и характерология ми помогнаха при литературно-критическата ми дейност. Преходът не беше труден!

— Ще ви помоля да възстановите някои епизоди от онова време на духовно раздвижване; разкажете за събитията така, както живеят в спомените ви!

— Спомените от времето на първите етапи при занимания ми с литературна критика са незабравими — те са свързани с излизането на първата книга, на поредната публикация; с тревогите и радостите как те ще бъдат посрещнати и оценени. Но тези вълнения у литератора остават за цял живот — никога публикациите не могат да се превърнат в навик. Те са емоционално съпреживяване, затова тръпката, очакването не заглъхват дори и след много години, когато вече публикациите са станали професионално задължение...

Първото признание на моите работи дойде неочаквано: младият тогава поет Георги Джагаров в едно свое интервю

изброи три имена на критици, които смята за най-добри. Между тях беше и моето име...

През 1958 г. бях натоварен да изнеса първия си доклад пред СБП — за поетическата продукция през 1957 г. Докладът ми беше посрещнат добре. Но една поетеса, която пишеше за деца, беше издала книга за възрастни, а аз не я споменавах. И тя много се беше обидила. Пропускът не беше мой — секретарката, дала ми списък на публикуваните стихосбирки през годината, пропуснала нейната, като смятала, че това е книга за деца...

По това време току-що се бях оженил за младата белетристка Лада Галина. Поетесата срещнала моята жена и в присъствието на Людмил Стоянов, Мария Грубешлиева и други казала: „И аз съм имала съпруг литературен критик, но той имаше орлов поглед — никога никого не изпускаше... А вашият съпруг ме изпусна — какъв критик е той?“ Наскоро след това срещнах поетесата — и пак в присъствието на споменатата компания, й казах: „Аз дълбоко уважавам Боян Пенев — той действително е голям критик, но все таки той изпусна от нашата литература Иван Вазов, Захари Стоянов, Алеко Константинов... Аз изпуснах вас, смятам моя грях за по-малък...“ Поетесата естествено ми се разсърди за цял живот...

Но това ви го казвам между другото.

С Андрей Гуляшки се запознах при постъпването си в списание „Пламък“. Скоро се сближихме и първата ми книга за отделен автор е литературно-критическият очерк „Андрей Гуляшки“ (1958). Оттогава до днес със семейството на Гуляшки сме неизменни приятели — без нещо да е помрачило нашите отношения. Впрочем неговата съпруга Ема аз познавах още от Кюстендил като ученичка в гимназията. Тя беше една от най-красивите ученички, един клас след мене. Беше дошла от град Дупница и знаехме, че е дъщеря на първия червен кмет на града — Коста Петров. Имам такъв спомен с нея: в гимназията беше дошъл млад, красив учител по латински език. За първия учебен час момичетата от нейния клас решили да го поздравят и да напишат на дъската едно приветствено изречение на латински: „Добре дошъл, скъпи учителю!“ — или нещо подобно. Но те още навлизаха в латинския и не го знаеха. Понеже аз бях най-силен по този предмет, Ема дойде да ме запита как да напише приветствието на дъската. Продиктувах една латинска мъдрост. Тя си я записа, а после я написала на дъската. Изречението беше:

„Щастието на момчетата е на момичетата между краката..." Стана голяма разправия, идва директорът — аз си поех отговорността, но всичко завърши весело. Та, мисля, Ема за пръв път ме представи пред Андрей Гуляшки, доста се смяхме на този младежки спомен... Пак в „Пламък" се запознах с Лада Галина, която скоро след това стана моя съпруга.

— Това са любопитни спомени, но все пак те са твърде лични. Въпросът ми е по-обхватен: какви задачи имаше да решава по онова време отдел „Теория и критика" на сп. „Пламък". Разгледайте тези задачи на фона на обществения и литературния живот. Какви нови тенденции се очертават в литературата и обществото през онези първи години след Априлския пленум?

— Задачите на сп. „Пламък" в първите години след Априлския пленум бяха същите, които стояха пред цялата ни литература. Списанието изигра голяма роля за установяването на априлския климат в нашата литература. Не случайно в една от първите книжки се появи известното стихотворение на Георги Джагаров — „Птици", илюстрирано от Дечко Узунов. Илюстрацията представлява черно-бяла графика — полетели пролетни птици, а над тях пролетното априлско небе, наоколо се очертават голи дървета, които скоро ще се раззеленеят... Тази графика я пазя като колективен подарък от авторите — Джагаров и Узунов.

Тук нямам възможност да говоря за всички проблеми на литературата, свързани с Априлския пленум — неведнъж съм се изказвал по тези въпроси. Но сред най-важното считам, че разбиването на схемите и догмите даде възможност на творците от всички жанрове да се обърнат към себе си; да потърсят възможности за разкрепостяване на своята творческа индивидуалност. В такива моменти обаче настъпва истинска трагедия за онези автори, които не са притежавали творческа индивидуалност и не са свикнали „да творят" без помощта на схемите и догмите. И тогава някои от тях преминаха към другата крайност и се втурнаха към нови схеми и догми, за които по един или друг начин се учеха главно от западните литератури. Някои от големите догматици станаха най-големи модернисти... Споменатата моя статия „Схеми и схеми" разглежда именно този проблем — с редица конкретни примери. И тогава още веднъж се разбра, че крайностите в литературата никога не са трайни.

Трябва да кажа, че колективът в сп. „Пламък" беше добър. Под ръководството на Андрей Гуляшки списанието на-

бираше инерция и бързо се наложи в културния живот. Гуляшки беше добър, мек, етичен човек; добър редактор. Ние със Серафим Северняк и Мери Грубешлиева често си правехме шеги, за които неотдавна Северняк писа във в. „АБВ“. В списание „Пламък“ като завеждащ отдел бях до 1959 г., а от 1959 до 1961 г. като заместник-главен редактор — на мястото на Павел Матев. След 1961 г. бях избран за старши научен сътрудник в Института за литература при БАН. Но дълго след това останах член на редколегията на списанието, за да се върна през 1970—1972 г. като главен редактор. Това е около моята работа в списание „Пламък“, което и до днес високо ценя и с удоволствие му сътруднича...

— Доволен ли сте, че поехте попрището на литературен критик? Дали вашите занимания са ви носили радости, или е имало и огорчения?

— Известно е, че попрището на литературния критик носи повече огорчения. Но и радости има по нашия път! Това е радостта на творчеството. Когато една статия се получи хубава, интересна — това носи радост...

По онова време в „Пламък“ бе приета практиката да се пишат малки, кратки рецензии. Повече от тях пишех аз. И до днес някои автори си спомнят тези мои отзиви. Отрекъл съм например първите стихове на Николай Христозов; имаше и други отрицателни отзиви. Все по това време, обобщавайки опита си от тези малки рецензии, написах книгата си „Езиковият шаблон в литературата“ (1959). Там има над 30 автори, посочени като отрицателен пример. Някои от тези автори и сега-сега по повод ми го напомнят... Тези първи сблъсъци оставиха отражение в отношенията ми и до ден днешен с някои писатели...

— Понякога бил ли сте подвеждан в оценките си? Съжалявате ли за някоя своя литературно-критическа оценка?

— Не! От онова, което съм написал, не се отказвам. В степените на оценката може понякога и някъде да съм сбъркал, но в цялостната си преценка не съм се подвеждал. Стоя зад всяка своя статия и днес.

— Как гледате на литературната критика: дали за вас тя е научна дейност или художественотворческа изява? Тук ще ви помоля да развиете някои свои мисли по този въпрос, който неведнъж е предизвиквал дискусии сред литературните среди...

— Писал съм много пъти по тези въпроси, връщал съм се неведнъж към тях. Винаги съм считал, че литературната

критика е и наука, и изкуство. Най-общо казано, е наука, когато разглежда типизацията на литературния герой; например когато разглежда всичко онова, което е свързано с обществените условия, средата, епохата. Но когато се дойде до индивидуализирането на живия човек — тогава се превръща в изкуство. Винаги съм подчертавал, че и литературната критика е преди всичко Човекознание! А човекът и неговият живот, обществото, епохата са обект и на науката, и на изкуството...

Имало е и има различни мнения относно ролята на критиката, съобразно индивидуалността на съответните критици, съобразно времето, епохата и т. н. Имало е критици, които са вярвали, че критиката е самостоятелно изкуство, че творбата на даден автор е само повод, за да изяви себе си критикът. Преди десетина години имаше дори определена тенденция, когато се смяташе, че в театъра най-важното лице е режисьорът; в музиката — диригентът, а в литературата — критикът... Това никога не съм вярвал, че е правилно. И в трите случая основното е авторът на дадената творба. Но и критикът не е прислужник на писателя или само негов тълкувател, а понякога дори „химикалка в джоба му" — както се изразих на една априлска дискусия. Някои писатели вярват, че критикът знае, но не може; аз винаги съм поддържал, че критикът трябва да знае и да може. Той трябва да пише не по-зле от писателя: и като стил, и като яснота на изказа, и като владеене на езика. Критикът също трябва да бъде ярка творческа индивидуалност — както добрият писател. Критикът също трябва да умее да завладява интереса и вниманието на читателите като добрия писател. Съвременността и за критика са читателите.

Критикът пише не само за писателите, но и за читателите — той също е творец и за него важи изискването на социалистическия реализъм; „за свободата при подбора на различните изразни средства". Субективизмът на критика се изразява не в стила и изразните средства, а в оценката! Що се отнася до различните уклони (с оглед използуването на методологии или похвати от отделни науки), които през различни периоди са доминирали или доминират в критиката, винаги съм смятал, че тези уклони и тяхното присъствие в критиката имат само помощна роля. Вече говорихме за това: критикът може да използува и социологията, и характерологията, и някои от структуралистичните методи и елементи от публицистиката, с една дума, комплексна методология. Но ви-

наги основното в работата му си остава оценката — оценката на отделните явления, на литературните процеси във връзка с обществено-социалните движения в живота. Понеже става дума за живота, смятам, че за критика с пълна сила важи партийната повеля: „По-близо до живота, по-близо до народа!"

Нека да допълня и това.

Както в една позната действителност писателят може да открие нови идеи, да изпълни тази действителност с нов живот — така и критикът в познатата творба може да открие нови неизследвани страни — да интерпретира характерите в нова светлина; така позната творба да се изпълни с нов живот и критикът да я накара да заблести от новота.

Вярва се, че рецензията е свързана с мимолетни явления, че е осъдена на забрава, но аз мисля, че както поетът може да изпълни едно конкретно събитие с трайно звучене и да го пренесе в бъдещето, така и добрият критик може с една рецензия да открие новата хубава книга и да я препрати към бъдещето. Нека да си припомним някои от „понеделниците" на Сент Бьов. Хубавото у литературния критик е онова любопитство, онзи млад и вечен интерес, с който той отваря всяка нова книга, и как всеки път се подмладява, когато открие нещо интересно за себе си и за читателите.

— В по-нататъшната ни работа ние ще имаме възможност специално да се спрем върху ролята на рецензията в литературния живот; надявам се, че ще имаме възможност да поговорим и за актуалността и оперативността на критическите изяви. Сега бих искал да разширим и задълбочим предишния въпрос: интересно би било да споделите как осъществявате синтеза между тези две начала — научното и есеистично-артистичното? Коя своя книга считате за най-добро постижение в тази насока; като най-добре постигнат синтез между тези две начала?

— Мисля, че за литературната критика, както и за всички други жанрове, е опасна и вредна описателността — т. е. плъзгането по повърхността на литературните факти. За да се напише едно литературно-критическо есе, статия, студия — трябва да се знае всичко за творбата, за писателя, за епохата, но не всичко да се напише. Изкуството на подбора е от огромно значение, то определя — до голяма степен — изкуството на литературния критик. От цялото това многообразие на исторически и житейски факти и наблюдения критикът трябва да съумее да види, избере, изтъкне, онова, което е най-важното, съществената за творбата, литературния герой, писате-

ля. Онзи критик, който е обстоятелствен и се стреми да съобщи всичко, което е научил и знае за дадена творба и писател — за мене не владее истинското изкуство на литературния критик. Сред подробностите проблемите се губят и разливат; заглаждат се ръбовете на човешките характери. Най-общо казано: както за другите жанрове, така и за литературно-критическите авторът трябва да умее да открива човека в героя и човека в писателя. Известно е, че проблемите не „висят" във въздуха, в литературната творба, те са превъплътени в героя. Да открие тези превъплъщения е една от най-важните страни на литературната критика като изкуство. Но тук би следвало да се прибави, че критикът трябва да изложи ясно, силно и оригинално своите мисли. Голямо и трудно изкуство е критиката. Хубаво е, когато критикът умее със своя стил да навлезе в стила на автора, за когото пише. По един начин той би писал за Йовков, по друг — за Елин Пелин. Но пак повтарям, без да губи своя собствен стил.

За да се получи добро есе, статия, рецензия — критикът не би трябвало да пристъпи към своята работа равнодушен; а с вълнение, с обич или омраза — той трябва да върши своята оценъчна работа и да излага своите идеи с напрежение и съучастие. Едно хубаво литературно-критическо есе трябва да се чете като завършена литературна творба, да има свой вътрешен ритъм, да се чувствува туптежът на авторовото сърце. С една дума, да бъде изява на богата творческа индивидуалност.

От моите книги най-много обичам в това отношение трилогията „Герои и характери"...

— Какви качества трябва да обладава съвременният литературен критик, за да изпълни своята мисия като „пръв ценител и посредник" на художествените ценности? Какво влагате в понятието „критически характер"?

— Много пъти е писано какви качества трябва да притежава литературният критик. Тези качества са общовалидни за твореца въобще. Те са общи, но и много пряко обусловени от историческия момент, от задачите, които животът поставя пред литературата. Литературният критик най-пряко е свързан със своята съвременност — това е известно. Нито литературният теоретик, нито литературният историк би могъл да бъде добър в своята работа, ако не е преди всичко литературен критик. Както и литературният критик трябва да притежава качества на теоретик и историк. Отново искам да подчертая, че литературният критик трябва да бъде и публицист,

защото литературната критика в наше време е воюващ, ударен жанр. Лично аз смятам, че литературната критика е най-близо до публицистиката.

За характера на литературния критик е може би най-важно да бъде искрен; да вярва в това, което пише, и особено в правотата на своята оценка. Ако не вярва, ако не е убеден — няма да се получи сполучлива творба. Това важи, разбира се, в не по-малка степен и за творците в другите жанрове. Подборът за кого и за каква творба да пише — също е изява на творческа индивидуалност при критика. От това за кого и за какво е писал литературният критик може да се разкрие неговата истинска същност. Неговата литературна и човешка честност! Лъжата в литературата винаги се чувствува от читателите.

Казах вече, че литературният критик е творческа индивидуалност. Затова всеки изявен критик си има свои лични, неповторими качества. Има критици, които предпочитат да пишат за отрицателни явления, да се спират на отрицателните страни на творбата. Други предпочитат да се спират на хубавото — за едно и също явление може да се каже истината по два различни начина. Известна е крилатата фраза, която се приписва на критиците: „Залата беше полупразна! И залата беше полупълна...“ Оценката винаги е зависима от темперамента на критика.

Аз — както е известно — предпочитам да пиша за хубавото; избягвам да пиша отрицателни рецензии. Но не забравяйте, че мълчанието също е вид критика; дори понякога по-остра от една неискрена отрицателна рецензия. В една от моите първи книги избрах за мото мисълта на Ромен Ролан: „Заклевам ви, когато изучавате произведенията на твореца — не започвайте с изгасяването на пламъка! Защото именно този пламък е неговата същина.“

Мен винаги ме е интересувал пламъкът, саждите съм оставял за когото са по-интересни...

— Ще ви помоля да разширите своите наблюдения върху понятието „критически характер“ и да се спрете на взаимовръзката характер—отговорност—съвременност.

— Мнозина ограничават понятието характер до смелост. Даже понякога подхвърлят: „България е дала много таланти, но малко характери!“ Лабрюйер има такава мисъл: „Човек, който има характер, обикновено има лош характер!“

Несъмнено характерът е свързан със смелостта, нелицеприятието, заобикаляне на конюнктурата. Но и с още нещо —

твърде важно: със стремеж да не се заобикалят трудностите при личното изграждане, с непрекъснатия стремеж да се създават силни и ярки произведения в литературата.

За мене характер в литературата е този, който умее да се бори за съвършенството на своята творба! Посредственикът заобикаля трудностите! Творецът се втурва към трудностите. Именно при борбата с трудностите разкриваме своята истинска същност. Както виждаме, понятието характер е по-обхватно, отколкото изглежда на пръв поглед. Бих добавил и един литературен пример — от гениалния втори севастополски разказ на Лев Толстой. Спомняте си за героя щабскапитан Михайлов. В началото всички се подиграват с неговата скромност и непохватност, стеснителност в шумните компании — той минава за „безхарактерен"... Но става така, че при изпитания, в боя, той, „безхарактерният", „слабият" щабскапитан Михайлов е в същност най-силният и храбър човек. Характерът не е етикет — той се проявява при изпитания, в конфликтни моменти. Полковник Драгов казва: „Храбър трябва да бъдеш всеки път отначало!" И известно е, че няма постоянни храбреци.

Самото творчество е храброст — и то от най-висш порядък. Защото е свързано с риск, с пътуване из непознати места, по непроверени пътеки. Робуването на схеми и догми е удобно убежище за страхливите, прикриване на страха. Останалият при схемите и догмите не се свързва с риска, с встъпване в неизвестното. Както виждаме, проблемът за характера на литератора е сложен и многопланов — това е проблем, свързан и с моралния облик на твореца, и с личната му подготовка, и с темперамента. Характерът на литератора оживява и бива защитен чрез неговото творчество.

Действително голямо достойнство за един критик е, ако успее да открие млад талант, ако му подаде ръка в неговия бъдещ творчески път. Но също достойнство за критика е, ако успее да преоткрие забравен творец, ако го изрови като археолог от пръстта на забравата и го покаже в неговата хубост. Както стори това на времето Александър Балабанов със „Записките" на Захари Стоянов.

Лично аз съм подал ръка на мнозина млади автори, но не съм имал щастието да бъда откривател на ярък и голям талант. Но в замяна на това в книгата си „Българи" пръв след Девети септември показах в цялата тяхна красота и значение редица забравени поради ред причини фигури от нашата национална история. Личности, като полковник Драгов,

Георги Шейтанов, Коста Паница, дори и като Петко Д. Петков, Коста Янков и други.

Грях на мене и на другите български критици е, че недооценихме такова явление в нашата млада поезия — и въобще в съвременната литература — като рано погиналата Петя Дубарова.

— Кога сте склонен при вашата литературно-критическа оценка да давате творчески аванси? Как разпознавате талантливия творец; в каква степен литературният критик може да разчита на „критическа интуиция"?

— Вече имах възможност да споделя пред вас, че в моята литературно-критическа дейност не се отказвам от нито един публикуван ред. Склонен съм да давам творчески аванси на талантливия творец. Преди Девети септември литературата не беше почетно поприще; малцина пишеха. Тогава дори талантливи писатели, като Михаил Кремен, Симеон Радев и ред други, издаваха своите литературни творби някак между другото, а тяхното поприще бяха други професии...

След Девети септември литературата стана почетно и добре платено занятие. Мнозина, които биха станали лекари, учители, инженери, търговци и други — сега решават да станат писатели. А както е известно, за литературата се изисква, абсолютно необходим е и талант, и труд... Тези, на които им липсва талант и желание за труд, се стремят да намират „маски-заместители". Аз съм писал в книгата си „Талант и труд" (1980) цяла статия за „маските-заместители". Една от основните задачи на съвременния критик е да сваля тези маски и да показва липсата на талант, на труд или на двете. Лично аз не съм свалял много такива маски, но не съм хвалил и маскирани...

Основният стремеж на човека с маска в литературата не е създаването на ярки и силни творби, а добирането до различни признания, и то с оглед преди всичко на материалното благополучие. След борбата за приемането в Съюза на българските писатели следва борбата за издаването на книги; борбата за нови контрактации; за по-големи тиражи... А след това идва и борбата за звания, титли, административни постове и прочие. При последните случаи нерядко важи острият афоризъм на Лабрюйер: „Този, който не може да бъде Еразъм, желае да бъде епископ!"

Умните, но не талантливи писатели, често стават зло амбицирани и умеят най-много да воюват срещу онова, което е талантливо и интересно. Същото понякога важи и за хората,

които са имали бляскаво бъдеще зад себе си. Ето защо сивотата, която напира, макар и бавно, разрушава устоите на характера и самочувствието на талантливия човек. Бездарниците най-често дирят опора при крайностите в литературните течения. А тъкмо крайностите са нетрайни. Както не можем да приемем досадата в едно научно литературно изследване за дълбока и научно сериозна (изобщо бездарието, дори когато по лицето му цъфти научна усмивка, е скучно!), така също не можем да приемем и търсенето на ефекта — в произведения с най-малко духовно напрежение — като белег на ярка творческа индивидуалност. Който желае бързо да заблести, е склонен към преувеличение и лъжа...

Кресливата предизвикателност към древните традиции в литературата, героичната поза и шумната фраза на догматика, неспокойната амбиция на слабия творец, примесени с разгулна мързеливост — всичко това умело се използува и влияе върху нравствения ни климат. Под каквито и маски да се крие бездарието — то винаги се разпознава. Не само от мене, но и от читателите. За един определен период от време бездарникът все пак може да се прикрие зад удобната конюнктура, но рано или късно той ще бъде демаскиран. Най-общо казано: разпознавам талантливия творец по това, дали в творчеството му има изявена творческа индивидуалност. На такъв творец съм склонен да давам и творчески аванси.

Но вие ми задавате въпрос и за творческата интуиция, в случая конкретно за критическата интуиция.

За интуицията на твореца най-задълбочено и интересно е писал Анри Бергсон, макар и разглеждайки проблема в идеалистичен план. При всеки творец тя — интуицията, несъмнено съществува. Това е, така да се каже „търсената интуиция", родена от опита, интелекта, натрупаните знания. Но при литературния критик тя трябва да остане скрита — т. е. да бъде предхождана от онази голяма предварителна работа, от научната и системна подготовка, които съпътствуват изграждането на критика въобще; за това ние вече доста подробно говорихме. Трябва да знаеш азбуката, за да напишеш едно стихотворение, но само със знаене на азбуката не би могъл да напишеш стихотворение. Все пак не забравяйте, че при критиката имаме конкретен факт, конкретна даденост и тук малко място има за интуитивни прозрения. Повече е въпрос на размисъл, логика, анализ.

— Бихте ли посочили кои критици — от нашето и светов-

ното литературно-критическо наследство — считате за свои учители или към кои проявявате определени предпочитания?

— Всяка епоха си има свой тип критици и нашата епоха — своя. Не можем критиците от миналото да приемаме като цялостни, пълни наши учители. Харесват ми от миналото критици като Сент Бьов от Франция, Георг Брандес от Дания, Унамуно от Испания и, разбира се, най-вече Белински, а от по-ново време Луначарски. Има и съвременни критици, които високо ценя, но за тях като за учители не мога да говоря. Добре съм запознат с нашето критическо наследство и съм ползувал опита на мнозина от нашите предшественици. Изобщо допадат ми критици, които признават реалистичните, обективни методи в своята оценъчна дейност... Най-чужди са ми онези критици, които се опитват да превърнат критиката в скучна наукообразна дейност...

— Преди да продължим по-нататък, бих искал да ви задам и един такъв въпрос: до вашето повторно появяване в литературата изминават повече от десетина години. Ние вече говорихме за обективните и субективните причини за това мълчание — тези обяснения са любопитни, но те идват от страна на човека Ефрем Каранфилов; интересува ме как днес критикът Ефрем Каранфилов гледа на тази продължителна творческа пауза?

— Критикът си е личност, която отговаря за своите писания. Когато не е съгласен с идейно-художествените увлечения на времето — той е длъжен да мълкне, ако няма възможност и не желае да се противопоставя... Критикът може да бъде искрен в своите писания и все пак да сбърка — безгрешни са само тези, които не работят. Но затова пък някои от тях се стремят да дирят с лупа грешките на онния, които творят.

— Навлязъл вече в литературния живот, вие за кратко време се утвърждавате като един от водещите наши критици. И за да не се връщаме повече към биографичния момент в нашата анкета, бих искал да кажа нещо за вашата дейност след 1960 г. Вие вече споменахте, че след няколкогодишна работа в сп. „Пламък" постъпвате като научен сътрудник в Института за литература (през 1961 г.). Тук успешно преминавате през всички научни степени и от 1967 г. ви виждаме вече професор по нова българска литература. От 1972 г. до 1974 г. сте заместник-директор на Единния център за език и литература, като активно продължавате дейността си на завеждащ секция „Нова българска литература" към Ин-

ститута за литература. Успоредно с това вие успешно се изявявате и активно работите и в системата на Съюза на българските писатели: бил сте директор на издателство „Български писател“ (1966—1968); заместник-председател на СБП (1968—1970); секретар на СБП (1972); повторно се връщате на работа в сп. „Пламък“ като главен редактор (1970—1972), а от 1973 г. сте били главен редактор на в. „Литературен фронт“...*

Това са данните, извлечени от библиографската справка.[30] Дори само да изредим тези данни — те съвсем не са малко, — зад тях ще открием интензивен напрегнат живот, наситен с творчество, наситен с организационни тревоги и радости от резултатите на един спорен и благодатен труд в полето на литературата. Бихте ли дал своя оценка за изминатия път, разкажете какво се крие зад тази ваша праволинейност при литературното и гражданското ви осъществяване. Къде и коя от своите творчески дейности считате за най-успешна и пълноценна; коя не бихте повторили, ако имате възможност да започнете отначало?

— От 1960 г. досега наред с чисто творческата си работа съм бил натоварен и с административна като ръководител. Бил съм на почти всички най-отговорни и трудни постове в СБП и Единния център за език и литература. Радвам се, че досега поне в тази ми дейност не е имало сериозен провал. Никога през целия този период — повече от 20 години, не съм имал възможност да се занимавам само с творческа работа. Времето ми винаги е било разделено между ръководната работа, изпълнена с безброй отговорности, и творчеството. Това естествено е пречило на моите литературни занимания, но, от друга страна, ме е държало винаги в талвега на литературния живот. Никога не съм бил откъснат от оперативния литературен живот. Самото служебно положение ме е задължавало да бъда в пряк досег с всички значителни литературни процеси и явления в продължение на повече от двадесет години. От това естествено съм доволен — това е помогнало за написването на някои от моите книги като тритомника „Съвременност и литература“ например. Този тритомник е близо 1000 страници и изцяло е обърнат към проблемите на съвременната литература.

— С този труд ли се хабилитирахте като професор?

— Да, с първия том на този труд се хабилитирах като професор.

* В момента Е. Каранфилов е директор на Института за литература при БАН.

Но нека да ви кажа, че също така в Института за литература трябваше да се занимавам с проблемите на съвременната литература, особено от периода след Априлския пленум.

— Къде и през кой период считате дейността си за най-успешна?

— Сам не мога да дам оценка. Знам, че като ръководител — както казах — провал нямам, а за литературно-творческата си дейност не мога да говоря — не съм аз, който оценява... Но обективно съм получил през този период една Димитровска награда, пет награди на СБП (за най-добра книга през текущата година), две първи награди на Министерството на народната отбрана, наградата „Елин Пелин“ и т. н.

— Ще ви помоля да разкажете за някои интересни творчески инициативи, които са се осъществили под прякото ви ръководство.

— Като директор на издателство „Български писател“ през мое време се основа библиотека „Български писател“, която стана една от най-интересните литературни библиотеки у нас. Пак по мое време за първи път след Девети септември бяха издадени трудовете на Иван Хаджийски и Теодор Траянов. Тогава бяха издадени спомените на Павел Шатев и Михаил Маджаров и т. н. Аз се радвам, че именно през мое време беше създадена и тази библиотека „Български мемоари“, която съществува и до днес и има голям успех сред читателите. В издателството работех с много интересни хора: в една редакция бяха Р. Ралин и Ал. Геров, в друга — Б. Делчев и С. Султанов, в трета — Слав Хр. Караславов и Г. Струмски, в издателството по онова време работеха още такива интересни хора и творци като Н. Стефанова, Д. Гулев, Ат. Наковски и други. Всички те бяха хора с изявена творческа индивидуалност и много добри като редактори. Трябва да ви кажа, че никога не сме имали сериозни сблъсъци и неприятности, колкото и многоброен и пъстър да беше нашият колектив.

От този период имам и един любопитен спомен: направихме една открита витрина на партера и там излагахме новите книги на издателството. Гледах кои от тях ще изчезнат. Тази витрина беше нещо като барометър — книги, които не задигаха, не се продаваха и по книжарниците. Любопитен беше и начинът, по който различните писатели съобразно своя темперамент искаха хонорари, бореха се за тиражи и прочие. Изобщо от работата в издателството съм запазил най-хубави спомени. По същия начин протече и службата ми като главен редактор в сп. „Пламък“, където мои заместници бяха Евтим

Евтимов и Васил Колевски — с двамата и досега съм добър приятел. По време на моята административна служба имах щастието, че колективите винаги са били добри. И това ми е било най-радостно! Работил съм с хора честни, почтени, които си обичаха работата.

Като член на бюрото на СБП имах щастие да работя с ръководители като Г. Караславов, К. Калчев, Г. Джагаров, П. Зарев, Л. Левчев и в това отношение така се случи, че с всички тях се разбирах и работата — в една или друга степен — е била спорна.

— И все пак какво бихте повторили или не бихте повторили в живота си на литературно-административен ръководител, ако имахте възможност да започнете отначало?

— От всички свои административни дейности лично аз съм доволен — и с удоволствие бих ги повторил. Това ме е обогатявало по моя творчески и граждански път. Никога, никъде и за никоя от своите служби не съм кандидатствувал. Но никога не съм отказвал и предлаганата ми служба, защото съм чувствувал, че това е мой граждански дълг. Стремял съм се и се стремя според силите си да работя добросъвестно.

— Как и кога у вас се роди идеята за трилогията „Герои и характери“? Разкажете през какви пътища премина замисълът ви, за да се оформи окончателният вид, който сега познаваме.

— Аз ви казах вече, че още в юношеските си години живеех с някои писатели и книги. Такива бяха „Червено и черно“ на Стендал, „Дон Кихот“ на Сервантес, приказките на Андерсен и т. н. Те бяха навлезли в духовната ми същност, бяха станали част от вътрешната ми биография. И когато след Априлския пленум се даде възможност на творците да обърнат поглед към себе си, по-свободно да изразяват това, което ги вълнува, това, което е най-важно в духовния им живот, аз се заех да напиша книга, в която едновременно с произведенията на някои от чуждите писатели да разгледам творбите и на българските писатели и да разкрия проблема за развитието на героя в нашата литература — в исторически и съвременен аспект. Постепенно замисълът се открояваше.

Том първи нарекох „Мечтатели“. Това са, както аз ги назовах — „реалисти на бъдещето“. В този том са включени някои от най-интересните герои от нашата и чуждата литература, като Дон Кихот, Рудин на Тургенев, Жулиен Сорел на Стендал, Грозното патенце на Андерсен. И тук се появиха лудите глави

от „Записките“ на Захари Стоянов, мечтатели на Елин Пелия, трите женски образа на Димитър Талев и т. н.

Втората книга се нарича „Раждането на подвига“ и разглежда как мечтателите се превръщат в герои. Тук са включени героите на Балзак, Лев Толстой, Сент Екзюпери, Шолохов; от нашата литература се спирам на Солунските атентатори на Антон Страшимиров, на героите от военните разкази на Йордан Йовков, на някои от героите в мемоаристиката за съпротивата и т. н.

Третата книга се казва „Творци“ — тя разглежда един проблем, който винаги ме е вълнувал: героизма на творчеството, който не е по-малък от героизма на бойното поле. Когато трудът се превърне в творчество — се изисква също така всеотдайност, смелост, готовност за себежертва. В тази книга се разглеждат герои на Пушкин, Стефан Цвайг, Селинджър и т. н. От нашата литература се спирам на Боянския майстор на Загорчинов, на някои от героите на Ангел Каралийчев. Също така в тази книга се появи първи вариант на моята студия „Творческото начало на социалистическия труд, отразено в литературата“.

В същност по-късно пак в този план: Мечтатели, Герои и Творци, аз разработих и книгата си „Българи“, в която се разглеждат реални исторически личности от новата ни история. В този смисъл тези две книги са взаимно свързани и творчески сродни.

Има големи автори-портретисти като Карлайл например, които се интересуват предимно от богатството на човешките характери. Неговите портрети са на пророци, творци, държавници. И в двете трилогии мен ме интересува наистина богатството на характерите, но не сами за себе си, а свързани с историческото развитие с обществената среда, от която произлизат, с душевността на народа...

— Бих желал да продължим разговора върху трилогията ви „Герои и характери“. Разкажете колко време работихте над нея, кога се появяваха отделните книги; какви проблеми срещнахте при издаването на трилогията?

— Замисълът върху книгата бързо се оформи и в процеса на работата се обогатяваше, получаваше някои съвременни акценти. Мисля, вече ви казах: трилогията „Герои и характери“ си остава една от най-любимите ми творби. Отделните томове се появиха през 1962, 1964 и 1967 г.; бяха издадени във варненското издателство „Георги Бакалов“. Нямах проблеми по издаването на книгите. По-късно — през 1970 г. — онези

есета, които се отнасяха до чуждите литератури, събрах в един том със заглавие „В света на чуждите литератури". Много от тези есета бяха преведени в чужбина. Откъси от есето „Жулиен Сорел на изпит пред йезуитите" излезе в Париж на френски език. Есето върху „Съдбата на човека" на Шолохов беше публикувано в няколко съветски списания. Цялата книга „В света на чуждите литератури" беше преведена на арабски — в Дамаск, и получих екземпляр от тази книга. (Ефрем Карапфилов ми показва томче със спретнати меки корици и подходящо оформление. Отварям книгата: на първата страница е препечатана титулката на българското издание — и допълва: „Това е неочакван жест от страна на сирийските издатели. Те сами откриват книгата и я издават в масов тираж...")

...Но нека да допълня, че освен това издание — само от преди месец (разговорът се води в края на м. юни 1982 г.) в Сирия много от есетата ми са излезли като предговор към съответни издания. Така например есето за Захари Стоянов влезе като предговор към „Записките" в съветското издание преди няколко години... Някои от нашите издателства вземаха съответните есета като предговор за издания на книги от Михаил Шолохов, Стефан Цвайг, Стендал и т. н. Имам предложения за преиздаване на тази трилогия, но преди това възнамерявам да я обогатя с някои нови наблюдения.

— Струва ми се, че в процеса на работата замисълът ви върху „Герои и характери" е претърпял някои изменения. В уводната бележка към книга първа (изданието от 1962 г.) вие пишете: „...при подбора и класифицирането на героите се помъчих да ги разделя на три групи: *мечтатели, революционери, строители*". Тези три групи ще оформят и подзаглавията на всяка книга от трилогията. По-късно трилогията ви получава други подзаглавия: „Мечтатели", „Раждането на подвига", „Творци". Интересува ме дали тази промяна е свързана с обогатяването на замисъла ви, или тези подзаглавия са по-точни?

— Смятам, че вторите подзаглавия са по-точни. Но по същество те се покриват. Замисълът беше в исторически аспект да се проследи развитието на идеите, които в началото са само мечти; впоследствие е нужна борба, свързана с готовността за саможертва и сътворяването на подвизи, за да победи идеята, мечтата, и те да се превърнат в реалност. След това идва творческото изграждане на новото общество, на новия живот. Тогава на преден план излизат творците — нов тип човешки характери и нов тип литературни герои.

И мечтателите, и героите, и творците в същност осъществяват историческото развитие в три различни етапа. Разбира се, такова разделение на историческите периоди, особено разделението при характерите, е условно, защото човешките характери са по-богати от всяка схема за тях. Всеки човешки характер е нещо единно и неповторимо. В този смисъл и у един мечтател може да има героично и несъмнено творческо начало... Дон Кихот е например и мечтател, и герой, и творец. Трудно може да се каже кое преобладава у него. Така е и с мнозина от литературните герои, от човешките характери, които откривам по своя път.

— Какъв принцип ви ръководеше при подбора на героите и разглежданите произведения. Ето например образът на щабскапитан Михайлов от „Севастополски разкази" на Лев Толстой не е централен в неговото творчество. Той, разбира се, е единен, добре защитен художествено образ, но все пак остава нейде по периферията в Толстоевата галерия...

— Принципът беше един: да се въплътява в по-ярък вид основната идея на моя замисъл. От друга страна, се ръководех от идеята да се разкрие конкретно историческата обстановка, при която е изградено дадено художествено произведение. Да се подчертае ритъмът в даденото произведение, да се разкрият нови страни от разглежданата проблематика, да се ситуира тази проблематика в нашето време, в нашата съвременност. И така да се кажат нови неща за разглеждания литературен герой.

За щабскапитан Михайлов е писано много малко. Аз мисля, че той е един все още неизследван герой от „Севастополски разкази". Севастополските разкази, въпреки че са едно от ранните произведения на Л. Толстой, са много характерни като творческа позиция, като художествена концепция. Никъде по-късно Толстой не разглежда психологията на храбростта така детайлно, като изява на опиянението, патриотизма, на преодоляване вътрешната съпротива на страха... Щабскапитан Михайлов изглежда най-безличен, страхлив, безцветен сред героите в трите севастополски разказа. Но в същност той е един много богат, много сложен, хубав и чист образ. Сред огромната галерия от Толстоеви образи равен на него в това отношение не успях да намеря. Този човек с голям страх тръгва във всяко сражение, кръсти се, но когато трябва да се изпълни дългът — той остава единствен, сам. Всички други, включително и напереният майор Калугин например изчезват. Величината на храбростта нерядко се измерва както с обек-

тивната нейна изява, така и с размера на вътрешно преодоляното съпротивление. Дълбоко съм убеден, че изборът ми върху образа на щабскапитан Михайлов е правилен и добре покрива моя замисъл.

— Кога се запознахте за първи път с този образ, кога той ви развълнува за първи път?

— „Севастополски разкази" отдавна ме вълнуват. Още в ученическите си години открих за себе си образа на щабскапитан Михайлов. Не бих могъл да твърдя, че интересът ми към този образ е свързан с мои преживявания и наблюдения във Военното училище.

— В есето „Грозното патенце или поетът" вие пишете следното: „Когато попитали Андерсен за неговата биография, той отговорил: „Прочетете приказката за грозното пате!" Но интересното в случая е, че вие разширявате своите наблюдения и зад думите на Андерсен се опитвате да откриете елементи от биографията на творческата личност въобще. Тези постановки вие откривате чрез втория план на творбата. Бихте ли споделил някои свои наблюдения — като обобщите опита си от „Герои и характери" — за „подводното течение" в дадена художествена творба, възможностите на втория план за художествени обобщения?

— Във всяко силно художествено произведение има няколко плана. Винаги съм вярвал, че някои от най-хубавите произведения са на пръв поглед прости и обикновени — без външна сложност, но зад тази простота ще открием бездните на дълбока мисъл или сложност в душевността на героя. В добрите случаи признак на таланта е една умна сложност, но за гения тази сложност е изведена като обикновена, земна простота, само привидна простота... А, от друга страна, посредственикът винаги външно усложнява, за да прикрие липсата на идеи и проблеми. Голямото умение на таланта е да намира такава органична спойка, в която зад външната простота да се съхрани дълбоката сложност на живота, на характера... Гьоте казва: „Най-напред пишех лошо и просто; след това пишех сложно и лошо; след това започнах да пиша сложно и хубаво и най-после започвам да пиша просто и хубаво..."

Но да се върнем към вашия въпрос: приказката за грозното патенце, както и романът „Дон Кихот", при всяка възраст могат да се четат по нов начин, с неотслабващ интерес, и във всяка възраст да се откриват нови и неочаквани хубости. Както в пещерата със съкровищата на Али баба — колко-

то навлизаш навътре, толкова повече красота и богатство се открива. Някои от най-силните произведения са се родили от нагледен прост замисъл. Андерсен искал да ни разкаже чрез своята тъжна биография за мъките и страданията си през детството и юношеството си, които е изпитвал, за да достигне до успех. Ето защо в историята за грозното патенце ние ще открием елементи от живота не само на северните писатели (като Кнут Хамсун или Х. Ибсен), но и от живота на френски писатели като например Стендал — дълго отричан и недолюбван от критиката... Или дори от живота на философа Киркегор (съвременник на Андерсен), който не е обичал писателя, но така или иначе в историята за грозното патенце се оглежда и неговият нелек и тъжен живот...

Ето как една обикновена житейска история прераства в силна, сложна творба.

— В един от предишните разговори вие направихте интересен паралел между живота в Семинарията и живота във Военното училище — повод за това бяха някои ваши наблюдения върху образа на Жулиен Сорел на изпита пред йезуитите. За това ваше есе съм запазил малък спомен: в началото на 60-те години вие гостувахте в Софийския университет — в 65 аудитория — и пред студенти и преподаватели бяхте помолен да го прочетете; то беше посрещнато с въодушевление; в него ние долавяхме отзвук от нашумели идейни и духовни движения и диспути на времето. Това ваше гостуване направи силно впечатление и дълго се коментираше, а и досега някои мои бивши състуденти си спомнят за това ваше гостуване в Университета. Въпросът ми е: с какво ви привлича образът на Жулиен Сорел, в какво и как откривахте — и откривате — съвременното и актуално звучене на този образ?

— Да, спомням си това гостуване — през пролетта на 1961 г. Тогава бях поканен от професор Добрин Спасов. Спомням си тази вечер с удоволствие...

За образа на Жулиен Сорел е писано неведнъж, безкрайно много. Това е един от ярките образи в творчеството на Стендал, а и във френската класическа литература; образът е разглеждан от различни аспекти. Аз се помъчих да анализирам неговата антидогматична природа. Как творческият дух се сблъсква с догмата и как успява с цената на собствената си саможертва да я преодолее. Моментът, на който се спирам, в романа е разгледан само в няколко страници. А това е едно от най-дългите ми есета в трилогията...

Моят стремеж беше да разкрия някои основни черти от

същината на образа. Това есе — вие сам отбелязвате това — беше написано наскоро след Априлския пленум, когато у нас много догми се разрушаваха, и моите усилия са в пряка връзка с някои нашумели идейни движения и тенденции, които се съдържаха във времето... Смея да твърдя, че повечето от есетата и етюдите ми от трилогията „Герои и характери“ са подирени във връзка със съвременни проблеми и са отзвук на идейните движения и търсения на нашата интелигенция...

— Какви бяха принципите, по които подбирахте българските автори и творби в разглежданата трилогия „Герои и характери“? Днес, след близо две десетилетия от написването на трилогията, не считате ли, че тук картината би могла да бъде по-различна, по-пълна? ...

— Моето желание беше да проследя процесите, които наблюдавах при чужди автори, и как проникват те в нашата, българската литература. Да се види как съобразно конкретната историческа обстановка и национални специфики тези процеси се развиват; какъв вид добиват те; как се оцветяват; как рефлектират. Тук трябваше да се срещна с автори с неголкова ярки възможности, израснали при друга историческа и жизнена обстановка; създавали творби най-често с национално значение. Но все пак се надявам, че се получи известна успоредност при очертаване образите на героите, творческо индивидуализиране на авторите и процеса — в развитието на нашата литература. Стремях се да разположа нещата в по-широк исторически и литературен контекст. От публикуването на том първи от трилогията „Герои и характери“ има близо две десетилетия. Някои от разглежданите автори създадоха нови творби; а мнозина от тях не са вече между нас... В нови търсения се отправи например Андрей Гуляшки и тези търсения съм отбелязвал по различен повод. Но искам да ви кажа, че при евентуално ново издание не смятам да нанасям преработки в споменатите есета и статии. За мене обогатяването на тази книга е възможно чрез привличане на нови примери от световната класическа литература.

Да спомена и това, че студиите „За героичното в живота ни и за отразяването му в съвременната белетристика“ и „Съвременната ни белетристика и творческото начало в социалистическия труд“ бяха преработени, обогатени с нови примери; процесите, проследени в по-нататъшното им развитие, влязоха в други мои книги; бяха включени в друг контекст. Дори наскоро получих известие, че студията ми за творческото начало на социалистическия труд и отражението му в литературата

ще бъде включена в едно издание на литературните институти към академиите на социалистическите страни...

— ...Нима замисълът ви в трилогията „Герои и характери“ е вече изчерпан независимо от развитието и натрупванията в нашата съвременна литература?

— Замисълът ми е изчерпан и не смятам да се връщам и да обогатявам „Герои и характери“ с нови примери от нашата съвременна литература. За мене това не е книга с отворена структура. Пак повтарям, нейното обогатяване може да върви чрез детайлиране и нюансиране на наблюденията в дълбочина. За новите натрупвания в нашата съвременна литература винаги ще имам повод да пиша — и пиша! — но за мене „Герои и характери“ е завършена цялост, и както ви казах, мога да я обогатявам с пример от световната литературна класика, за да оплътнявам само кръга от проблеми...

(Тук Ефрем Каранфилов отново се върна към преводите, които са претърпели споменатите две студии: „За героичното в живота ни и за отразяването му в съвременната млада белетристика“ и „Съвременната ни белетристика и творческото начало в социалистическия ни труд“: „Тези две студии търпят развитие и обогатяване — те бяха преведени на руски, унгарски и немски език“ — допълва той. После посяга към библиотечния шкаф и ми показва сборника „Пути и судьбы“ — „Диалог братских литератур“, Москва, изд. „Литературная газета“, 1980 г.: Ето това са последните преводи на тези мои студии. Включени са в един сборник, издаден в Москва, с произведения на критици от социалистическите страни. Самото подзаглавие насочва — „диалог братских литератур“...)

— И за да завърша разговора върху тази ваша трилогия, искам да ви задам един такъв въпрос: „Защо в „Герои и характери“ липсват литературни етюди върху творчеството на поети? Имам впечатление, че тук ви занимава повече „логиката на образа“, а не толкова логиката на дадена поетика?

— Във вашия въпрос се съдържа и отговорът. Това е причината — мене ме интересуват характерите на литературните герои и тяхното очертаване и развитие. В поезията може да се говори единствено за лиричен герой — и то само условно...

— Да, благодаря! Това са въпросите ми около трилогията ви „Герои и характери“. Сега да преминем към друга тема.

Другарю Каранфилов, нашата история щедро е наситена с националноосвободителни борби и остри социални сблъсъци. През своето тринадесетвековно развитие България е отбелязала едва 600 години свободен живот. Но колко от тези 600

години са били спокойни и радостни? Неспокойна и размирна е била земята ни! Как вие оценявате тези специфични условия на нашето историческо развитие, отразени върху психографията на българския народ?[31]

— Това, което казвате, е напълно вярно. Народ, който е бил щастлив през историческото си минало, може да запази своята гордост, но не и своята сила. Нашият народ векове е бил притискан от тежестта както на варварски нашествия, така и на огромни империи. И може би тъкмо поради този натиск се е явила вътрешната съпротивителна сила, която е съществен фактор в историческото ни развитие.

Ние сме народ с дълбоко впити в Балкана корени. При най-силните исторически бури винаги сме усещали здравината им. Горите ни не са от присадени дървета. С присаждане мощен лес не се получава. У нас древността ни дава неизменно чувство за устойчивост. В революционните ни борби се таи дълбок нравствен смисъл. Драматичните събития от миналото ни са самобитни и заедно с това исторически осмислени, с философска и политическа дълбочина. Нашият патриотизъм е с много по-дълбоки корени от хронологията на имена, битки и царе. Затова е трудно да бъде изтръгнат.

Естествено тази безкрайно тежка историческа съдба се е отразила върху характера на българския народ. Това най-добре личи в нашата литература и изкуство.

Нека си припомним например за боянската живопис. Тя се явява може би като следствие на богомилското движение и играе голяма роля за разкриване душевността на народа през онази отдалечена епоха. Неизвестният творец на боянските фрески съумява през пустинята на византийската живопис да превърне малката планинска черквица в трептящ от красота и поезия оазис.

А да припомняме ли за нашите народни песни, не по-малко красиви и вълнуващи от фреските, иконите, дърворезбите? В късния си залез византийската култура, както винаги става в такива случаи, беше изплетена от канони. Те ни притискаха отвсякъде, но не успяваха да унищожат народностния ни облик и самобитността на нашата литература. Ето защо е така характерен нейният демократизъм и борчески дух. Тя — литературата ни — се създава в борба с враговете. Тя е оръжие на народа срещу тираните и едновременно щит, зад който той прикрива истинския си облик.

Кое е характерно за цялостния развой на нашата литература и изкуство? Това е тяхната ангажираност, ако е нужно

да се използува тази вече много нашумяла дума. Тяхната близост с живота на народа ги е правила по-малко пъстри, но затова пък по-хомогенни — със свой собствен творчески облик. В чуждата литература има несъмнено ярки индивидуалности, напрегнати търсения, но понякога липсват онези големи задачи, които отбелязват ритъма в едно историческо развитие.

Както виждате, специфичните условия на нашето историческо развитие са отразени върху нашата народностна култура, която е най-непосредственият израз на националния ни характер.

— Как оценявате възможностите за патриотично възпитание, които предоставя литературата на историческа тематика?

— Литературата на историческа тематика дава богати възможности за патриотичното възпитание. Разбира се, когато е талантлива, когато в нея оживяват исторически фигури, свързани с проблемите и на нашето съвремие. У нас има много талантливи и интересни писатели на историческа тематика. И въздействието на техните творби за развитието на нашия патриотизъм е много голямо. Тук трябва да споменем имената на такива ярки, силни писатели, вече покойници като Димитър Талев и Стоян Загорчинов. Те си отидоха, но делото им остана и тепърва ще расте неговото значение в съзнанието на народа.

— В предишните разговори ние имахме възможност да се спрем на личните ви срещи със Стоян Загорчинов. Тук искам да използувам случая и да ви помоля да разкажете някои свои спомени и лични впечатления от срещи с Димитър Талев. Вие сте един от добрите тълкуватели на неговото творчество; свързвало ви е дългогодишно познанство, което в последните години от живота на Талев прераства в творческо приятелство. С какво ви е привличал човекът и творецът Димитър Талев?

— С Димитър Талев се познавам от времето след Девети септември. Запознанството ни стана сравнително късно — след излизането на „Преспанските камбани“ и „Железният светилник“. Запозна ме с него Христо Калайджиев, който високо ценеше романа „Илинден“ (а този роман, макар че е трети том от тетралогията — „Преспанските камбани“, „Железният светилник“, „Илинден“, „Гласовете ви чувам“, — излезе първи; неговото излизане изпревари хронологически другите две книги, за да съвпадне с честуване годишнината от Илинденското въстание през 1953 г.; „Преспанските камбани“ и „Же-

лезният светилник“ излязоха наскоро след това, а „Гласовете ви чувам“ след няколко години).

Лично аз бях чел малко неща от додеветосептемврийското творчество на Димитър Талев. Тогава той публикуваше главно във вестниците „Зора“ и „Македония“. Моят приятел Пецо Трайков не го обичаше и ми е говорил често против него, понеже Талев минаваше за човек на Ванче Михайлов... Спомням си, че когато Пецо Трайков излезе от затвора — веднага след Девети септември 1944 г., започна да пита за Димитър Талев — къде е и какво прави... Под влияние на Пецо Трайков и аз с известно предубеждение се отнасях и към човека Талев, и към творчеството му. Но Христо Калайджиев — стар комунист, председател на Македонското сдружение, хвалеше много новото творчество на Талев, особено беше доволен от излезлите книги на бъдещата тетралогия и държеше за приобщаването на Талев към нашия живот.

Когато и аз прочетох излязлата вече трилогия на Талев, получих възможност да разбера какъв голям творец живее до нас. Така при една среща в ЦДНА се запознах с Талев; тук говорихме за неговите нови произведения, които вече привличаха вниманието на нашата културна общественост... Талев живееше близо до Зоологическата градина (на ул. „Венелин“, мисля) в един партерен апартамент и ме покани да го посетя в близките дни, за да продължим разговора си. Естествено приех поканата с удоволствие и на тази наша среща говорихме за неговите романи. Казах му, че искам да напиша статия за трите женски образа: Султана, Ния, Дона. На него му се стори интересна тази идея и той поощри моите намерения. Наскоро след този наш разговор написах статията, а по-късно имах случай да му я прочета. Той много я хареса и настоя да я публикувам. Статията ми се появи в сп. „Пламък“ — година първа, 1957 г., а наскоро след това влезе и в книгата ми „Поезия в прозата“ (през същата 1957 г.). Така започна нашето познанство с Димитър Талев.

Станахме близки и по „македонска линия“...

Той си построи вила в село Бистрица, която тогава беше най-хубавата в село. След няколко години и аз си купих малка вила в същото село и станахме съседи. Тук срещите ни зачестиха. Интересно е да отбележа две мои посещения при Талев. Първия път бяхме Стефан Дичев, Лада Галина и аз, тогава направихме няколко снимки, някои от които съм публикувал по повод годишнина на Талев. От тази среща съм запомнил отделни моменти от разговора между двамата писа-

тели на историческа тема. Аз се стремях да ги провокирам, да отговарят на моите въпроси, защото бях забелязал, че двамата използуват различна методология при подхода към темата. Например Стефан Дичев в нашумелия тогава свой роман „За свободата“ тръгваше от исторически събития, от историческата личност към живота на обикновените хора, на обикновените герои. Димитър Талев — обратно: тръгва от живота на обикновени хора, за да разкрие как се достига до социални промени и как назряват исторически събития. При споровете Талев беше твърде остър и рязък. Аз бях на страната на Димитър Талев. Не съм записвал — предавам ви смисъла обобщено...

Спомням си и друго едно посещение при Димитър Талев, което му направихме със скопския литератор Димитър Митрев. Това посещение беше по настояване на Митрев; той се е познавал с Талев още отпреди Девети септември. Аз също познавах Димитър Митрев доста отдавна — той дойде в щаба на бригадата „Гоце Делчев“ към края на 1944 г. и остана като военен дописник. След като бригадата се установи в Щип, Митрев се запозна с Любчо Арсов, Вера Ацева и др. и реши да остане в Македония. Известни са неговите позиции впоследствие и неговите антибългарски писания. Той прекъсна всякакви връзки с мене, както и аз с него. Но след много години — някъде в началото на 60-те години, той отново дойде в България, за да изнесе няколко лекции в Университета; тогава се срещна с мен и пожела да се срещне с Димитър Талев.

Отидохме с кола до Бистрица, но Талев не беше предупреден за това посещение и го срещнахме по пътя между вилата му и селото. Тръгнахме заедно и тук те успяха да си разменят някои мисли. И двамата бяха внимателни и учтиви един към друг, въпреки че Митрев беше вече написал своите статии срещу Димитър Талевите герои.

Направи ми впечатление, че жената на Митрев — хърватка, по професия лекарка-психиатър, се дразнеше повече от Димитър Митрев, когато го критикувахме с Талев за неговите антибългарски позиции...

А това, което ме привлича в творчеството на Димитър Талев, многократно съм го писал. И най-вече в своята статия „Три женски образа у Талев“ — там се мъча да направя и портретна характеристика на твореца.

— Освен споменатите двама белетристи — Загорчинов и

Талев, кои други наши писатели, които пробват перото си в историческата тема, привличат погледа ви?

— През последните две десетилетия се изградиха редица по-млади талантливи писатели, които търпеливо и последователно пресъздават по-далечното ни и по-близко историческо минало. Ако е нужно да се изброяват имена, бих посочил от средното поколение автори, като Стефан Дичев, Антон Дончев, Димитър Мантов и ред други още по-млади творци, като Димитър Яръмов например. Особено ценя книгите на Генчо Стоев и Вера Мутафчиева, които сега са в годините на своята творческа зрелост...

— Какъв е според вас критерият за определяне на историческата тема? Още преди десетина години в едно свое интервю Вера Мутафчиева изтъкна, че тя поставя като „периметър на историческата тема" всичко онова, което сме преодолели като обществено-историческо развитие независимо от неговата отдаленост от нашето време. По силата на това твърдение тук попадат и някои важни обществени промени от следдеветосептемврийския период от изграждането на България, на които сме съвременници (например колективизацията, ранният период на индустриализация и т. н.). Вие споделяте ли една такава постановка?

— Има най-различни критерии за определяне понятието исторически роман. Иполит Тен определя осем такива категории. Няма да ги разглеждаме тук. Намирам, че това, което предлага Вера Мутафчиева, е интересно, поставено е на една модерна, динамична основа и с оглед на спецификата в нашето историческо развитие. Но намирам също, че „времето" при историческия роман не би трябвало да се пренебрегва, колкото и условно да е като критерий. Иначе всяка периодизация би станала безсмислена.

— Във вашите литературно-естетически и социални портрети психологическият анализ заема централно място. Интересно е да се изтъкне как есеистът — творецът въобще! — постига единство между цялостния психологически анализ и историческия детайл?

— Винаги съм вярвал, че най-трудното в литературата изобщо е да се създават живи хора, цялостно изградени характери. Творец, винаги на всички езици, през всички времена, е значело най-висшето — създател на живи хора. Аз се мъча в моята книга „Българи" да разкрия характерното в развитието на нашата народностна душевност посредством изграждането характерите на особено интересни в това отношение

исторически лица. Детайлът, случката, събитието индивидуализират характера. Детайлите, това са обертоновете, които биха осветили една човешка личност. Без тях остава само тезата.

Въпросът за характерната подробност лежи в основата на литературното творчество — изобщо. Иван С. Тургенев пише (в писмо до Гюстав Флобер — „Русские писатели о литературном труде", т. 2): „Това се отнася до живописта, както се отнася към литературата и към всяко изкуство: този, който слага всички подробности, пропада; трябва да се намери само характерната подробност. В това единствено се състои талантът. И даже това, което се нарича творчество..." И Тургенев добавя (за Шекспир): „Ако той е реалист по правдивостта на подробностите, то той е велик художник по техния подбор."

Намирането на историческите детайли в живота на историческата фигура е най-трудно. Защото често те са скрити, забравени, и са останали само контурите на фактите. Много време ми струваше например откриването на детайлите от живота на Гоце Делчев във Военното училище. Един период от биографията на великия човек, за когото почти нищо не беше писано.

— Прави ми впечатление (специално от том първи на трилогията „Българи"), че когато разработвате образите на нашите възрожденци, на Паисий, Раковски, Левски, Бенковски и т. н. — вие елиминирате всяка обстоятелственост. Тук нещата са видени в по-едър план, търсен е само характерният, водещ детайл — върхов изблик от проявата на характера. Въпросът ми е следният: при една такава подборка, при елиминирането на всяка обстоятелственост, няма ли рискове да се стесни погледът на есеиста, да се достигне до известна предпоставена тезисност?

— Когато се пише за исторически лица, чиято биография е много добре известна, и всяка подробност, свързана с живота им, е изследвана, би имало смисъл да се говори за тях само в два случая: тогава, когато може да се каже нещо ново (като фактология), или тогава, когато образът е виден в нова светлина, по нов начин; когато е уловена същината на образа с погледа на портретиста. Както при добрите художествени произведения, така и при есеистиката авторът прави не само портрет на своя обект, но същевременно той прави и свой собствен портрет. Вижте колко много и големи художници са рисували Еразъм Ротердамски — навсякъде той е Еразъм и все пак той е толкова различен в отделните портрети.

Когато се прави психолитературен портрет на Левски, би

трябвало да се изобразява правдивият образ на Апостола, но заедно с това — така, както е виден и почувствуван от автора. При портрет на Левски например общото е, че при него всичко е ясно: догдето поглед стига, все е ясно — като в планинско езеро, но все пак дъното не се вижда... (При един превод на чужд език преводачът не беше разбрал този мой образ и беше казал, че Левски прилича на планинско езеро и при него всичко е кристално ясно. Но това не е съществено!)

В този смисъл най-трудни ми бяха именно тези кратки есета, за които сега става дума. И тук стигаме пак до характерната подробност, за която пак преди малко говорихме. Нека си припомним образа на Раковски в книгата на моя добър приятел Стефан Дичев. Това е много хубаво изграден образ и все пак в стотиците страници, които Дичев е отделил за образа на Раковски (от романа „За свободата"), не е казано нищо повече от няколкото строфи, в които Вазов е обрисувал Войводата... Ето такова е трудното изкуство на подбора. Към това се стремях и аз в моите първи есета за възрожденците. Дали съм успял да прибавя своя, нова дума към казаното за тези големи личности — за това имат думата читателите.

И още: при умело изграждане образа, портрета на героя, при възможността да се схване същественото в неговия характер, опасността от тезисност изчезва. Ние говорихме вече, че най-голямото изкуство е създаването на живи човешки характери. При живите човешки характери не само всяка теза, но и всяка догма умира. Догмите в литературата живеят при онези автори, които не умеят именно това — да изградят живи човешки характери.

— Разкажете как се роди и оформи окончателният замисъл на трилогията „Българи"? Как протече работата ви върху този тритомник, колко творчески години посветихте за реализиране на този замисъл?[32]

— Тук томовете са разделени хронологически, съобразно историческото ни развитие. Всеки том обхваща определен исторически период от нашата нова история. Условно бихме могли да разделим героите-българи, както в трилогията „Герои и характери" — на мечтатели; герои — създатели на подвизи; творци. Но и сега нещата не са строго разграничени, дейността на „моите герои" е характерна с това, че техните изяви преливат — това са образи и на мечтатели, и на герои, и на творци. Колкото се приближаваме към съвременността, към по-новото време от нашата следосвобожденска история, есетата стават по-обстоятелствени и по-дълги, защото за някои от героите малко се знае,

някои от тези герои имах щастието и лично да познавам и така съобщавам факти, които са неизвестни или малко известни, вплитам в повествованието и лични спомени, впечатления за тези личности. За редица от героите, включени в трилогията „Българи“ — аз писах пръв след Девети септември. Например за полковник Дрангов, за Георги Шейтанов, пък и за Коста Янков почти не беше писано. А в известен смисъл за Иван Хаджийски беше много малко писано. Да не говорим за Павел Шатев, който беше вече забравен...

Имал съм възможност още от юношеските си години да се запозная с писатели и исторически лица, за които поради щастливи обстоятелства съм запазил и личен спомен. Ние вече говорихме за това: у нас са идвали Владимир Димитров—Майстора, приятел на вуйчовците ми; лично познавах Павел Шатев, който беше близък на семейството ни; Георги Шейтанов беше приятел на вуйчо ми Радивой. А преди мен да ме има, в къщата на дядо ми са гостували хора, като Гоце Делчев, Яне Сандански и др.

Да не говорим за литературните герои и исторически лица, с които имах възможност да се запозная още от най-ранна възраст. Израснах с творчеството на Вазов и Захари Стоянов. Пълните течения на Гео Милевия „Пламък“, на другите тогавашни литературни списания украсяваха библиотеката на баща ми и вуйчовците ми. Емоционално съм свързан с много от своите герои в трилогията „Българи“.

Идеята да се опитам да предам характерни черти от психографията на българина се конкретизира твърде отдавна — още по време на срещите ми с Иван Хаджийски. Още преди Девети септември съм работил над някои от образите, например върху герои от „Записките“ на Захари Стоянов. Но цялостното изграждане на трилогията се материализира като литературно дело в края на 60-те и началото на 70-те години. Тогава започнаха да излизат томовете на трилогията — том първи през 1968 г., том втори — 1971 г., том трети — 1974 г.

Искам да изразя благодарността си и на двамата директори на издателство „Народна младеж“, по времето на които излезе трилогията — Слав Хр. Караславов и Евтим Евтимов. И двамата приеха много радушно ръкописите и не само че не ме затрудниха с издаването, но и морално ме подпомогнаха. И трите издания на трилогията „Българи“ излязоха в издателство „Народна младеж“.

Прякото написване на трилогията, обработката и редактирането ми струва едно десетилетие.

— Как и в какво търсихте съвременни акценти при създаването на своите герои? При кои случаи се налагаше да се сблъскате със създадената инерция и да влезете в разрез с установените исторически и литературни постановки?

— Съвременността я дирех преди всичко в проблематиката. Всяко есе разглежда определен проблем от психохарактеристиката на българина и всеки том има конкретен замисъл. Проблемите естествено са свързани с определена историческа действителност и с характера на обрисуваните герои. Методологически винаги съм вярвал, че проблемите не висят във въздуха, а са свързани с човека. И затова те са въплътени в героите, които описвам, съобразени с тяхната индивидуалност. Например аз разглеждам един до друг образите на Гоце Делчев и полковник Дрангов. И двамата са морално чисти хора. И двамата са герои в различна степен. И двамата са се борили и умрели за една и съща идея — свободата на Македония. Но те не са се обичали! Защо? — Защото — за съжаление — понякога различните методи за достигане на една и съща цел разделят повече, отколкото са разделени хора с различни цели...

Или да вземем образите на Лилиев и Жельо Демиревски — те са съвсем различни — и по образованост, и по обществена дейност. Но кое е близкото между тях? Нравствеността! Чистотата на единия и другия.

Проблемите не са вечни — всеки проблем е свързан с конкретната историческа действителност, но пътят в развитието на проблематиката разкрива и развитието на нашето общество. Днес ние виждаме колко от възрожденските идеали са характерни и за нашата действителност, за нашата съвременност, но сега те имат друг облик, осъществяват се от други хора по друг начин. Винаги съм твърдял, че проблематиката на „Българи“ е обърната към съвременността, към съвременните проблеми на нашето общество. Дори в едно от интервютата ми (сп. „Иностранная литература“, кн. 11/82, с. 194) казвам:

„Моята книга „Българи“ например е за исторически герои от миналото, но нейните проблеми са съвременни.“ Това поддържам и сега — в този наш разговор. И това е може би една от причините книгата „Българи“ да бъде посрещната добре от читателите.

— Не считате ли, че и други — не по-малко интересни личности от нашия национален живот, са останали встрани от погледа ви?

— При много обсъждания, които се проведоха на трилогията „Българи“, ми задаваха въпрос, защо няма образи на жени-

героини. Но този въпрос не е съвсем основателен: имам известни опити в тази насока. В книгата присъствуват образи на жени — например образът на баба Парашкева, майката на Георги Димитров; щрихирал съм и образа на баба Елена Вапцарова; споменавам за някои от спътничките на големите българи по техния труден житейски път. Но действително отсъствуват образите на баба Тонка, Райна Княгиня и др. Някои от близките на загиналите герои или творци ми пращаха биографии или ми съобщаваха допълнителни факти, за да попълня с нови имена и подробности книгата „Българи". Някои от тях имаха основание и техните писма са много интересни и аз грижливо ги пазя. Например съпругата на скулптора проф. Иван Лазаров, когото смятам за един от най-големите български скулптори, а може би и най-големия наш скулптор, свързан с националния характер, също ми изпрати много интересно писмо. При едно ново преиздаване на книгата може би ще направя някои допълнения, за да обогатя галерията си от българи. Очевидно името на скулптора Иван Лазаров също трябва да заеме своето място в тази галерия.

— Как беше посрещната от страна на нашата литературна критика и културна общественост трилогията ви „Българи"?

— Трилогията има над сто обсъждания вече — в различни краища на страната, с читатели от различни обществени слоеве. Досега отделните томове на трилогията са излезли в тираж над 100 000 екземпляра. Казах вече, че продължавам да получавам писма от читатели или близки на „моите герои". Ето последното писмо, което получих наскоро (17. XI. 1982 г.) от Донка Минкова Хаджийска, съпругата на брата на Иван Хаджийски — Минко М. Хаджийски. Към писмото си тя прилага и едно писмо от младежките години на Иван Хаджийски (вероятно от началото на 30-те години; писмото на Иван не е датирано), в което той се обръща към своите родители. В него той отговаря на някои от укорите на баща си; в края на писмото Иван Хаджийски пише: „Лошо кипя ширата, но виното излезе чудесно!"

Излязоха и десетки рецензии и отзиви с най-хубава оценка на критици от всички поколения. Между които П. Зарев, Т. Жечев, Б. Ничев, Дим. Канушев, Св. Игов, Ив. Попиванов, Др. Ничев, Здр. Петров, М. Василев, Ив. Спасов, Н. Манолова, Здр. Чолаков и др.

Всеки образ от трилогията „Българи" е свързан с конкретната историческа действителност, също е свързан с обществени групи или с класата, от която произлиза. Всеки от авторите на десетките рецензии и статии за „Българи" е видял и подчертал

това. Героите от трилогията не са надкласови и мене не са ме интересували характерите сами за себе си — както е при някои знаменити автори-портретисти, като Карлайл или Мишле. Винаги съм се интересувал доколко даден герой е изразител на своето време и неговата социална същност.

— Струва ми се, че героят от съпротивата — от периода 1941—1944 г., не е разкрит така детайлно и пълно...

— Защо? В трилогията има обрисувани доста герои от съпротивата. Например образът на Вапцаров, на Демиревски, на генерал Владимир Заимов. Засегнал съм образите на деца-герои от годините на съпротивата в обобщено есе — епилог на книга трета, за раждането на подвига. Фактически в тази трета книга най-значителната част от героите са свързани с антифашистката борба. Есетата за Иван Хаджийски и Владимир Димитров—Майстора, за Илия Бешков в една или друга степен засягат този период. Дори двете есета — за Стоян Загорчинов и Кирил Цонев, които не са свързани наглед пряко с темата за съпротивата, с цялостния си облик допълват тази тема от друг ъгъл. И Стоян Загорчинов, и Кирил Цонев бяха убедени антифашисти. И това също е разкрито в есетата.

— Привличат ли ви нови имена на българи — наши съвременници? Ще се връщате ли към тази трилогия за нейното обогатяване и детайлиране?

— Привличат ме нови имена на българи, наши съвременници, а също и някои герои от близкото минало, които не съм споменавал. Да, може би в бъдеще ще трябва да направя един том за наши съвременници, които съм познавал в една или друга степен и които разкриват българския характер в неговата разнолика сложност и единство през строителните дни на родината, през съзидателните години на нашето съвремие. Всички герои от този евентуален четвърти том на „Българи“ ще бъдат творци, защото намирам, че най-характерното за нашето съвремие е творческият характер на социалистическия труд. А това е и нова форма на социалистическия хуманизъм...

— Във вашата трилогия „Българи“ не присъствуват образи на хора като Ненко Балдевеца, поп Кръстьо, дядо Вълю, Кутуза... — една печална поредица от имена, заклеймена с позора на предателството. Могат ли тези образи да се разглеждат като разновидност от националния характер? Защо вие ги избягвате дори като отрицателен пример? И още нещо: като откривате герои единствено в „звездни мигове“, не се ли достига до идеализиране на националния характер?

— Вярно е, че в моята книга „Българи“ почти няма обра-

зи на отрицателни герои, на предатели; дори на политически фигури, които са изиграли отрицателна роля.

В моята книга няма отрицателни образи. Това, което казах за литературната критика, важи и при работата ми над моите есета за народопсихологията и социалната психология. Мен са ме интересували преди всичко светлината, огънят, а сенките съм оставял за тези, които се интересуват от тях. Както в литературната критика съм се спирал повече на положителното, на хубавото — така също и в проследяването историята на нашия народ съм се интересувал от хубавото, от интересното, от ярките образи. Но това не значи, че отрицателните образи не играят роля при разкриването същината на българския народностен характер. Несъмнено те играят своята роля. Аз и на друго място казах, че като се говори за народопсихология, трябва винаги да се има пред вид конкретният исторически момент и обществените групи, от които произлизат героите — т. е. да се пристъпва с класовия критерий. Когато говоря например за „Записките" на Захари Стоянов, аз се спирам и на предателите, на някои от отрицателните образи. Също така и в някои от другите мои очерци съм се спрял и на отрицателни образи...

— Да, те присъствуват епизодично!

— Те присъствуват именно като сенки, за да се разкрие яркото, истинското, хубавото в героите. Да кажем, аз говоря за генерал Рачо Петров, за генерал Савов, които са ми неприятни като образи... В есето за Александър Стамболийски споменавам и за Александър Цанков. Така че в моите есета неведнъж става дума и за отрицателни образи. Но отделни есета за отрицателни „герои" в „Българи" не съм включил и смятам, че характерът на книгата е такъв: аз се спирам на върховете и намирам, че върховете очертават профила на хубавото в нашия народностен характер. И винаги съм вярвал, че ботевското начало в нашата история, в нашата литература е важното и съществуването, а не байганьовското...

— Безспорно! Но все пак този подход крие и опасност от идеализиране на националния характер...

— Вече казах, че това, което съм написал за героите, разгледани от мен, е истина. Идеализация на националния характер може да се получи, ако правя обобщение. Аз се спирам на отделни герои — с реално очертани исторически координати, с реално присъствие и дела в нашия национален живот. Смея да твърдя, че не се спирам само на звездните мигове — спирам се и на миговете на тежки преживявания, на драматична вътрешна борба. Иначе само със светлина не би се изградил ця-

лостен портрет. Сенките ги има! Но именно като сенки, за да блесне по-ярко светлината на тези български характери.

— В този наш разговор искам да поговорим за тъй наречената „литература на факта“. В редица свои книги вие неведнъж разглеждате натрупванията в областта на документалнохудожествената и мемоарната ни литература. Разкажете как се породи интересът ви към нея, какво ви привлича в тази литература; спрете се на някои нейни типологични особености?

— За теорията на мемоаристиката и по-точно за „литературата на факта“ имам голяма студия, значителна част от която е публикувана като глава в книгата ми „Най-българското време“ (1979). Мисля, че не е нужно да преповтарям тези основни принципи и тук, а също и идеите, които съм вложил в тази студия.

Казват, че интересът към „литературата на факта“ се поражда в известен смисъл след големи исторически събития, а в индивидуален план — при зрялата възраст на твореца. От анкетите, които периодично публикува доцент Петър Митев, този пораснал интерес ясно се вижда.

Но при мене интересът към литературата на факта се породи още през юношеските години. Оттогава поне датира любовта ми към „Записките“. Интересът ми към този тип литература не заглъхва и сега. Винаги съм вярвал, че Плутарх със своите „Животописи“ е един от най-големите световни писатели. Неговите забележителни исторически портрети са били оценени по достойнство от велики гении като Шекспир и Бетховен. Винаги съм вярвал, че историкът Жул Мишле е един от най-големите писатели на Франция от XIX в. Винаги съм вярвал — и съм го казвал многократно, — че „Записките“ на Захари Стоянов са не по-лоши като литература от „Под игото“ на Иван Вазов. Според Херцен, за да се създаде една сполучлива мемоарна книга, са необходими три неща: да има богата биография; да има какво да се разкаже; да се обладава способността на разказвач. Но аз мисля, че тук в сила е правилото, което важи изобщо за литературата: способността да се изграждат живи човешки характери. Тук проблемът е по-труден, понеже тези човешки характери трябва да бъдат изградени с помощта на действителни случки и събития.

— Документът, включен в образно-художествената система на твореца, престава да бъде неутрален, той става активен компонент при своята творческа интерпретация. Но споряването на фактите: споменни извори, исторически податки, лични свидетелства, дневници, разкази на очевидци и т. н., е от особена

трудност, която всеки мемоарист е длъжен да преодолява. Въпросът ми е: не считате ли, че задължителното придържане към фактурата ограничава възможностите на мемоариста за художествени обобщения, стеснява неговата творческа свобода? И още нещо: до каква степен е допустимо отдалечаването от виденото, преживяното и натрупаното чрез исторически и фактологични извори?

— Вашият въпрос съдържа вярна мисъл — придържането към факта действително ограничава творческата свобода на писателя. Но и тук има редица противоречиви мнения. Александър Дюма е твърдял например, че фактът го интересува дотолкова, доколкото може като на гвоздей да закачи на него фабулата. Известно е мнението на големи писатели и художници, които са твърдели, че правдата на човешкия характер е много по-важна от правдата на факта. Но все пак, когато се създава документална литература, тогава пренебрежението към фактите е забранено! Тук според мене се изисква друго нещо: основно познаване на историческите подробности, от които е изплетена фактурата, за да се изобрази най-важното, най-същественото, което ще очертае човешкия характер. Така постъпват първомайсторите на житеописанията — Плутарх или в близкото минало Херцен, а и много други майстори-мемоаристи.

Хубава споменна книга написа Константин Константинов — „Път през годините". Интересно е също, че у нас някои от най-сполучливите творби от партийната мемоаристика са написани не от професионални писатели, а от професионални революционери. Тук имам пред вид трите тома на Цола Драгойчева, спомените на Елена и Добри Джурови, на Митка Гръбчева и други. Тези автори притежават способността да възкресяват живите човешки характери, които остават незабравими в съзнанието на читателите.

Точно в това се крие и моят незаглъхващ интерес към литературата на факта — това е интерес към богатството на човешкия характер. Напоследък и у нас се развива науката „социална психология". Тя би трябвало да се базира и на хубавите споменни книги от нашата съпротива. Вече говорихме по тези въпроси: наблюденията върху даден исторически период трябва да се базират на конкретните исторически факти, но заедно с това мемоаристът, документалистът е нужно да притежават умението за подбор на тези факти. При мемоаристиката специално огромна роля играе човешката памет — способността да се запомни най-интересното, най-важното. Паметта е свър-

зана с творческата индивидуалност на човека. По това, как двама души са запомнили едно и също събитие, една и съща личност, ние можем да разкрием тяхната индивидуалност.

Мечтите могат да бъдат общи, но спомените са винаги лични!

— Вие имате една такава мисъл: „От детството и юношеството не може да се избегне, както реката не може да се откаже от своите извори!“ В нашата нова литература търсенията в областта на автобиографично-художествената тематика напоследък са доста подчертани. Редица автори от различни творчески поколения ни връщат към вълшебния свят на детството и юношеството; осмислят по нов начин любовта към роден край и семейна среда. Бихте ли се спрял на някои художествени особености и принципи на споменните книги за детството и юношеството?

— По тези въпроси също съм писал голяма студия, в която правя наблюдения върху споменните книги на Камен Калчев, Крум Григоров, Иван Мартинов. Става дума за моята студия „Израстването на човека-комунист и писател“.

Има произведения, които са едновременно със споменен характер, но са изградени като художествени произведения — повести или романи: трилогията на Лев Толстой: „Детство, юношество, младост“, на Максим Горки: „Детство“, „Сред хората“, „Моите университети“. Има творби, при които въображението на автора е „работило“ още повече — например романите „Животът на Арсениеви“ от Иван Бунин, „Малкият Пиеро“ от Анатол Франс, повестта „Далечни години“ на Паустовски и т. н. В нашата съвременна литература в тази насока могат също да се посочат немалко примери.

По един начин разказва за своето детство Паустовски, по друг — Валентин Катаев, да речем, по трети Иля Еренбург, въпреки че те описват едни и същи събития, а понякога дори и едни и същи хора.

Ако приемем за вярна известната мисъл на Гюстав Флобер: „Мадам Бовари това съм аз!“, ще открием детството на писателя във всичките му литературни герои, защото в юношеските години нерядко се крие ядрото на бъдещата личност. Около споменните книги могат да възникват редица въпроси: кога се пишат спомени за детството; какъв момент от живота, от историческата действителност се поставя в центъра на повествованието; в кой етап от личното творческо развитие на твореца се появяват тези книги и т. н. По тези въпроси отчасти говоря в споменатата по-горе студия, а върху други от тях имам

доста подробни бележки, които, надявам се, някога ще разработя...

Искам да изтъкна и друго нещо: след Априлския пленум се развиха особено много този жанр. Причините са много и различни, но преди всичко разкрепостяването на литературния и обществения живот от догми и схеми. Само когато узрее духовно един народ и отделната личност — само тогава той си задава въпрос, кой е, откъде е дошъл. Може би именно затова след Априлския пленум се забелязва разцвет на историческата белетристика и на споменната белетристика. И ние виждаме как след хубавите споменни книги за детството на Камен Калчев, Иван Мартинов, Крум Григоров, Людмил Стоянов и редица по-млади писатели, вече от други поколения — продължават да пишат такива книги. Сред сполуките на жанра са книги като „Спомени за старата къща" на Владимир Голев, пак по това време излезе интересната книга на рано починалия Кирил Войнов — „Баберки", примерите и наблюденията, разбира се, могат да се разширят — говоря ви само за по-ярките сполуки в тази насока.

Понякога и млади хора се решават да пишат споменни книги за детството. Но аз мисля, че това често идва, за да прикрие липсата на впечатления и наблюдения от съвременния живот. Тези млади автори обикновено се разкрасяват и изпадат в неприятна „литературна искреност", която дразнещо лепне по читателите, или пък се мъчат да докажат какво голямо значение имат за литературата техните преживявания...

Но сполучените споменни книги са необходими: защото с образното разкриване на авторовата личност едновременно се разкрива и дълбоката същност на времето, в което творецът живее. Те са честни свидетелства за отношенията, в които даден творец се намира с времето; това са свидетелства и за социалните отношения в нашето съвремие.

Интересът към спомените за детството и юношеството има и други социални причини. Например през последните години се забелязва нараснал интерес не само към споменните книги за деца и юноши, а и към книгите изобщо — с герои деца и юноши. Детството примамва все повече модерния човек, изкушен от преките повели на целите, консервиран в автомобилните кабини, замразен сред математическите уравнения. В човешката природа е залегнал стремежът към непосредни открития, към свежи впечатления; все повече съвременният човек се стреми към поетичната свежест и чувствителност на един свят, изпълвал неговите детски и юношески дни. Днес все по-често ни

примамва този чудесен и приказен свят. След успеха на „Малкият принц“ от Сент Екзюпери, след успеха на книгите на Селинджър, Франсоа Мориак, Паустовски и ред други мекият детски свят като звезда свети сред замъгленото от бензинови пари небе... И не случайно и у нас сполучливите книги със спомени за детството и юношеството са обичани от съвременните читатели — млади и стари.

— Друг въпрос: интересът ви към народната душевност, към проблемите на народоведението и тяхното художествено третиране за вас не е нов. Този интерес е изявен и в книгите ви „Най-българското време“ и „Антон Страшимиров и душевността на българина“, излезли една след друга — с разлика от три години. Как стигнахте до замисъла на тези книги: успоредно ли вървеше тяхното написване; търсехте ли приемственост и продължение на проблематиката?

— Искам сега да напиша една поредица от книги, в които да разкрия доколко и как е отразена душевността на нашия народ в литературата. Защото винаги съм вярвал, че литературата е най-верният израз на народностната характерология, на душевността на един народ. Знае се, че физиката, математиката, биологията, химията и така нататък са общи за всички народи. Но има само българска, френска, руска, английска литература... Това показва, че литературата разкрива характерологичните особености на дадения народ. Българската литература най-добре разкрива същината на българина през неговото хиляда и триста годишно съществуване и развитие. Аз, разбира се, не бих могъл и не бих си поставил такава голяма задача за разрешаване — да проследя това развитие в неговото многолетно съществуване, но искам да проследя как в някои ярки творби на наши писатели е въплътен този проблем; да покажа това, което е характерно в тях, с оглед душевността на българина в конкретния исторически момент. Затова се спрях най-напред на „Записките“ на Захари Стоянов, които разкриват задълбочено, ясно и силно душевността на българина през времето на Възраждането. И не само душевността на българина-революционер.

В „Записките“ е разкрита душевността на българина през една от най-хубавите, най-ярките епохи от историческото ни развитие — Априлското въстание. Затова дори условно нарекох това време — „най-българското време“...

Спрях се и на творчеството на Антон Страшимиров, на някои от неговите книги — по-точно, в които се занимава с отделни черти от душевността на нашия народ. С тези свои произве-

дения Антон Страшимиров е поставен от някои съвременни наши социални психолози сред най-добрите учени, макар че писателят пристъпва към своите научни задачи литературно-есеистично. Затова съм разгледал не само неговата „Книга за българите", не само неговите социологични писания, но и литературните му произведения, в които в една или друга степен е разкрита душевността на нашия народ. Особено интересни за мене са били в това отношение две книги: „Вихър" („Със шопите към Цариград"), където се описва Балканската война от 1912 г. — една от най-народните и прогресивни войни, които е водил нашият народ; но също и книгата му „Роби", където се разглеждат Солунските атентати. Той се е водил от спомените на Павел Шатев — голяма фигура в нашите националноосвободителни борби в Македония, когото имах щастието да познавам и дори да бъда приятел с него особено през дните на съпротивата. Тази книга е със съвременно звучене, защото разкрива в друг облик това, което е прието днес да се нарича тероризъм. Целта тук е да се покаже до какво морално величие, до каква красота са достигнали тази шепа български момчета, които до един са били готови да умрат. Но са се стремили да не дават никакви или минимум жертви от гражданското население... Ето защо вярвам, че Антон Страшимиров трябва да заеме свое място при едно такова проучване с оглед проблема за душевността на българина в литературата.

В момента работя върху душевността на българския селянин в творчеството на Георги Караславов. Особено ме вълнуват образите от двата му романа „Татул" и „Снаха", които са взаимно свързани. Интересно е въздействието на чувството за собственост върху душевността на Мариола от „Татул" и на Юрталана от „Снаха"; опитвам се да направя един паралел между тези два образа. Мариола е дребният собственик, майка е на комунист, но и нейната душевност постепенно се деформира от страха да не изгуби нивиците си. И, от друга страна — едрият собственик Юрталана, който с труд е извоювал своя имот — как при него жаждата за имоти деформира душевността му и как от творец в своето дело в началото постепенно се превръща в алчен собственик. Тук и двамата действуват под камшиците на алчността; подтиква ги — при Мариола страхът да не загуби част от малкия си имотец, а при другия — да глътне още повече земя.

Така в тази книга ще се опитам да разкрия душевността на българина, по-точно на българския селянин в творчеството на Георги Караславов.

А след това, ако е здраве и живот, ще пристъпя към една още по-трудна задача: да проследя как умират героите в произведенията на българските писатели, защото при срещата със смъртта се разкрива и истинската същност на литературния герой. Това не е моя мисъл, това е мисъл на Лев Толстой — по това, как умира човекът, можем да разберем най-добре неговия характер...

Интересно е например да се види как умират героите от „Записките" на Захари Стоянов, как умират през 1903 г. героите от спомените на Павел Шатев (тези спомени и до днес остават недооценени!); да се види как умират някои от героите в романите на Талев; как умират героите на Г. Караславов — написал съм вече тази студия и съм я публикувал. Така че бих искал в една поредица от няколко книги да пресъздам душевността на българина, отразена в нашата литература. Това ще бъде книга от раздела „Душевността на народа в литературата ни". Вие вече сте забелязали, че моите книги са по групи — в същност част от едно по-цялостно и голямо произведение.

— В колко книги виждате тази поредица?

— Сега засега в четири книги, а може би ще продължа наблюденията си и по-нататък...

— Може би ще обогатите своите наблюдения и с примери от нашата съвременна литература?

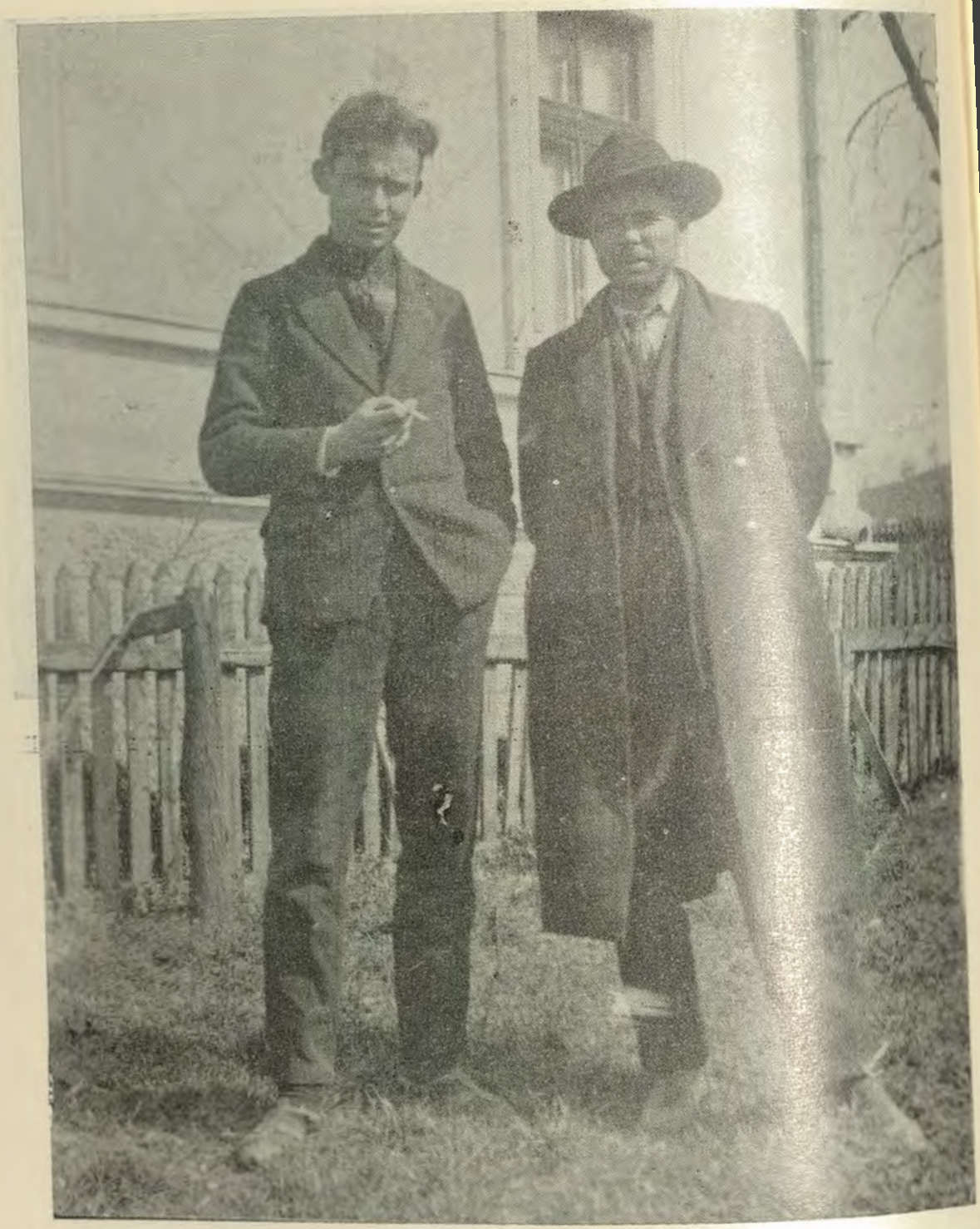
— Да, в по-далечните си планове имам такива намерения! Хайтов и Радичков имат много интересни наблюдения върху душевността на съвременния българин, а също и свързани с душевността на народа в миналото...

— Но нека да се върнем към студията ви „Най-българското време", тъй като аз имам още някои въпроси около тази ваша книга. Изградена е върху „Записки по българските въстания" от Захари Стоянов. От досегашните ни разговори неведнъж е ставало дума, че вие още в ранната си младост заживявате с това произведение. Освен това в личността на Захари Стоянов вие съзирате необикновена сила и енергия — духовна и физическа — на човека, излязъл от социалните низини, от най-глухите недра на живота. За автора на „Записките" вие сте дали цялостна характеристика. Но в случая не се занимавате само с личността на хрониста — интересува ви по-скоро този литературен феномен — „Записките". Нека още веднъж се спрем на това: с какво „Записките", творчеството на Захари Стоянов въобще — обогатяват и доразвиват нашата литературна традиция? Опитайте се също да разгледате книгата на Захари Стоянов в

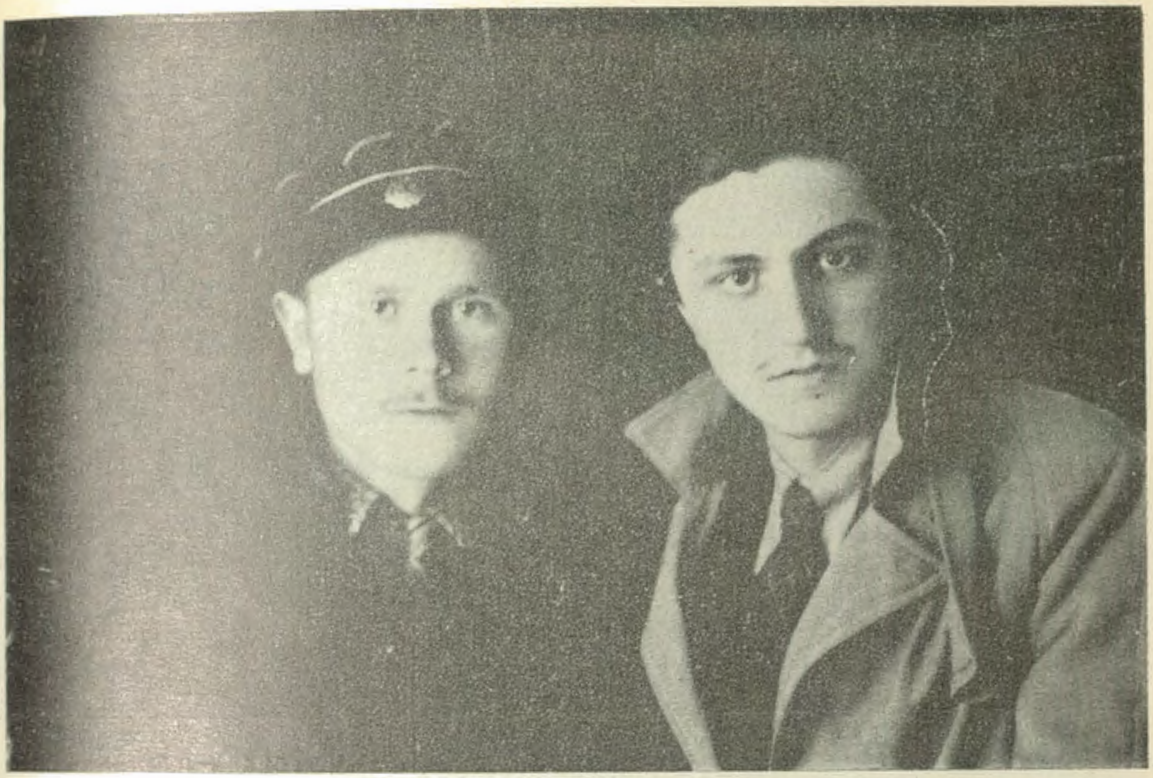

Семейна снимка от 1927 г. Дядото, бабата, родителите и сестрата на Е. Каранфилов

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

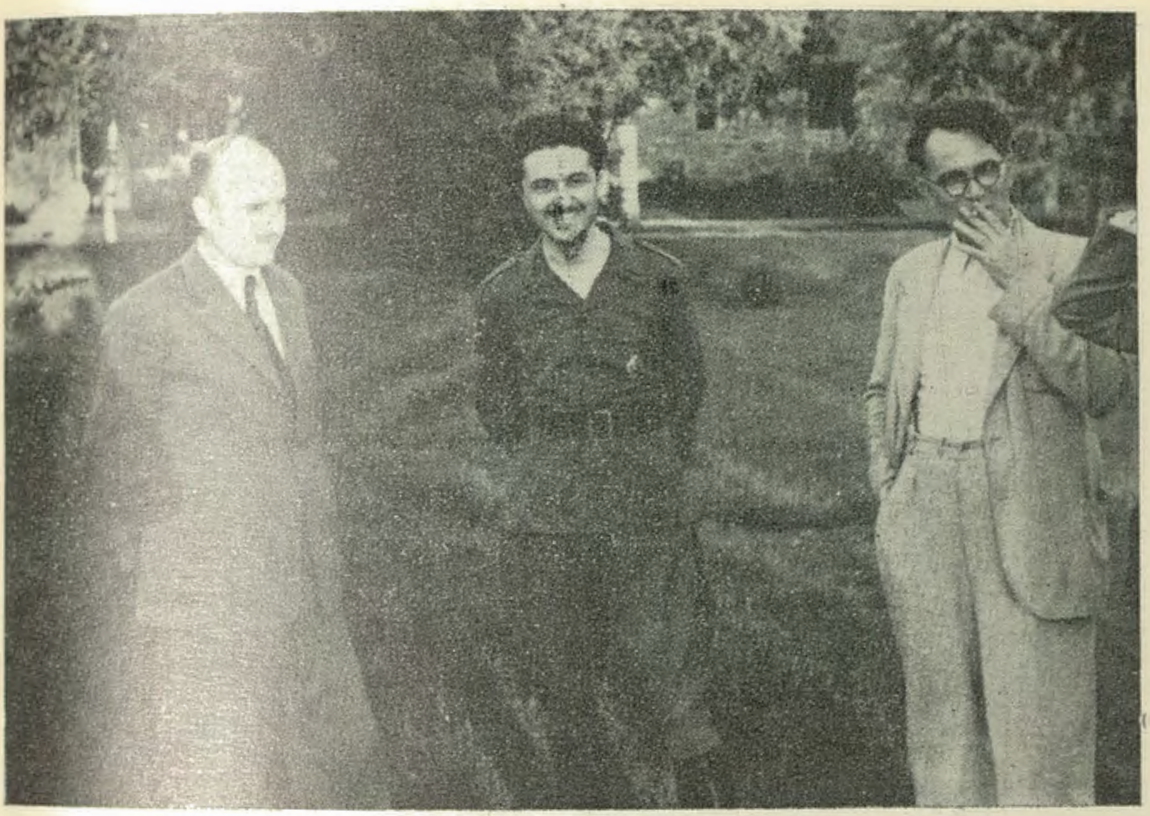
Радивой и Цветан Каранови пред бащината им къща в Кюстендил, 1922 г.

Ефрем Каранфилов със свой съученик, 1933 г.

Редакционната колегия на в. „Ученическа мисъл“ 1934 г. В средата на снимката е Е. Каранфилов, както и Петър Котов, Димитър Стоянов-Минде, Коста Лумбарски и Любен Бояджиев.

На гости у художника Кирил Цонев, 1940 г.

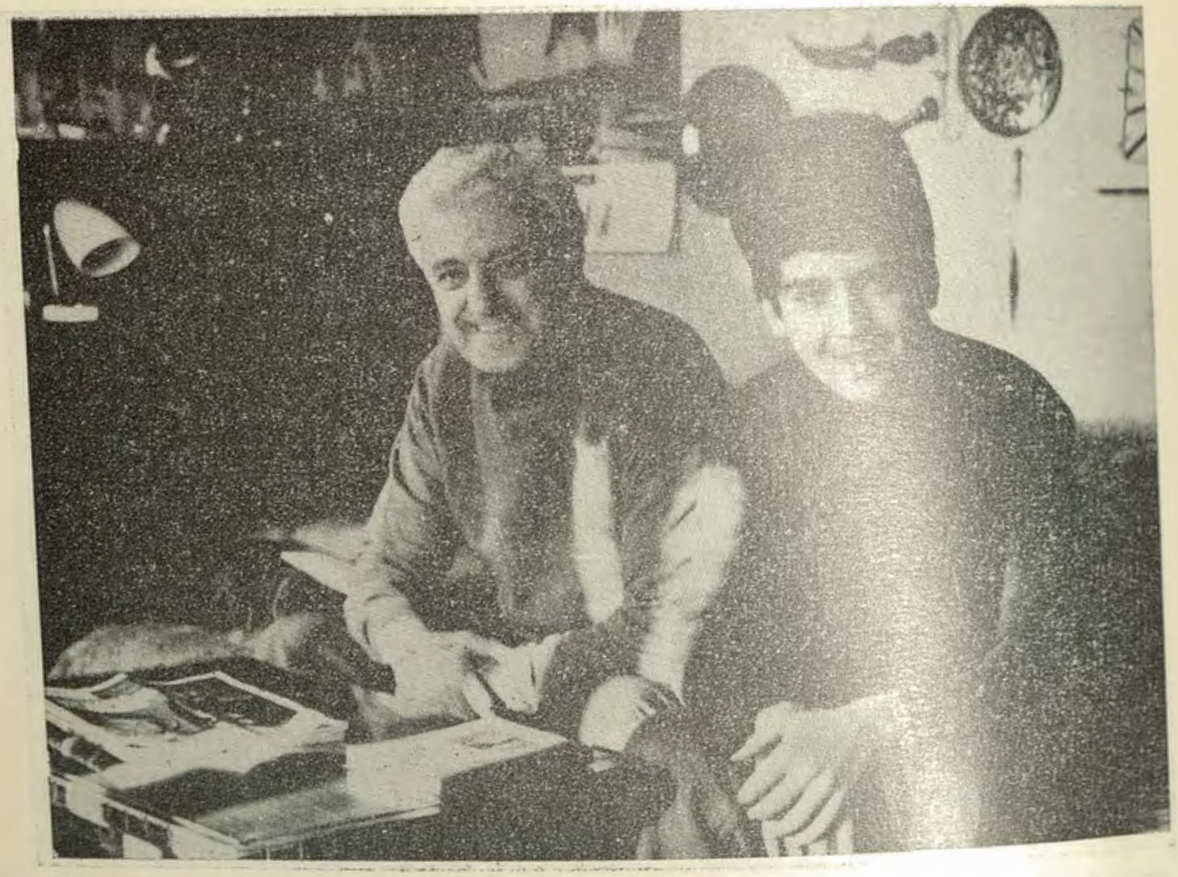

Среща с главните редактори на литературните вестници от социалистическите страни. Слово произнася Ефрем Каранфилов.

Бистрица. Пред вилата на Димитър Талев, 1964 г. — Ефрем Каранфилов, Лада Галина, Димитър Талев, Стефан Дичев.

Ефрем Каранфилов и синът му Емко с Мире Анастасов, 1970 г.

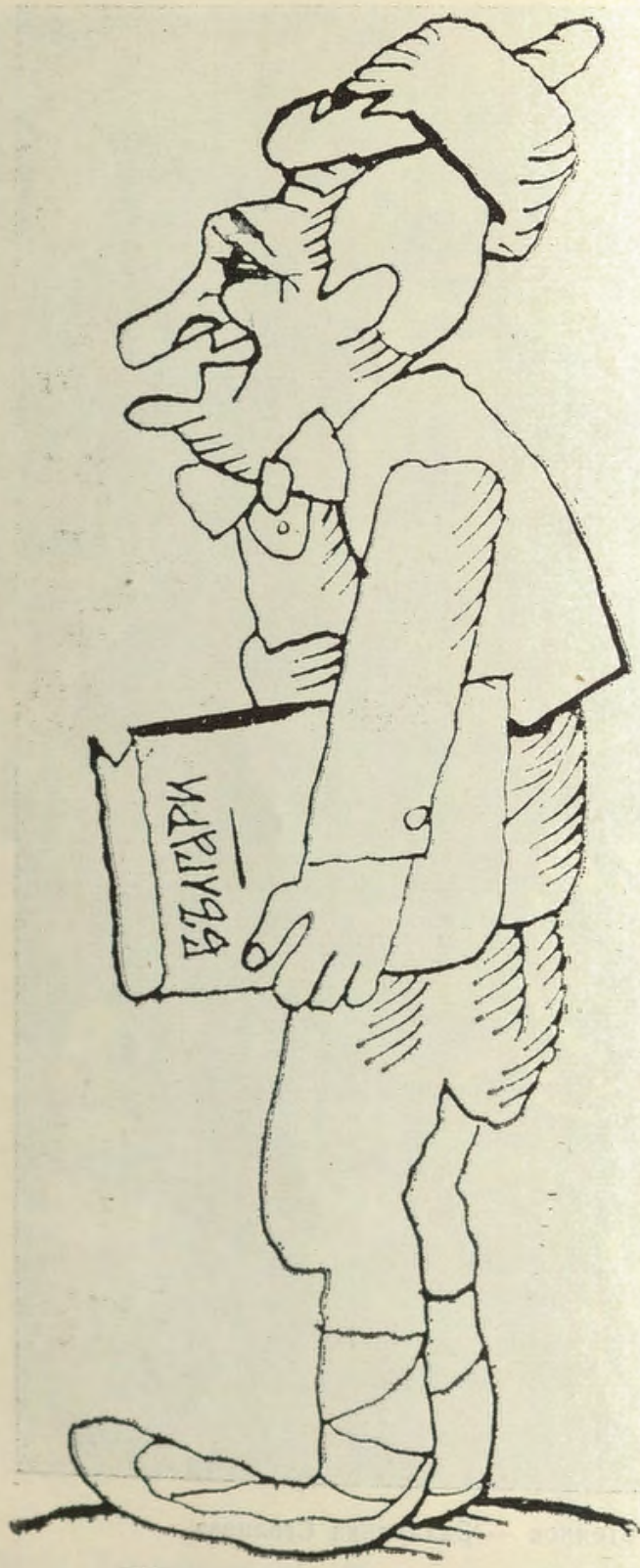
Ефрем Каранфилов със сина си Ефрем Ефремов.

Ефрем Каранфилов на 50 години, 1965 г.

С дъщерята на Захари Стоянов — Захаринка Стоянова.

Ефрем Каранфилов—дружески шарж от Борис Димовски.

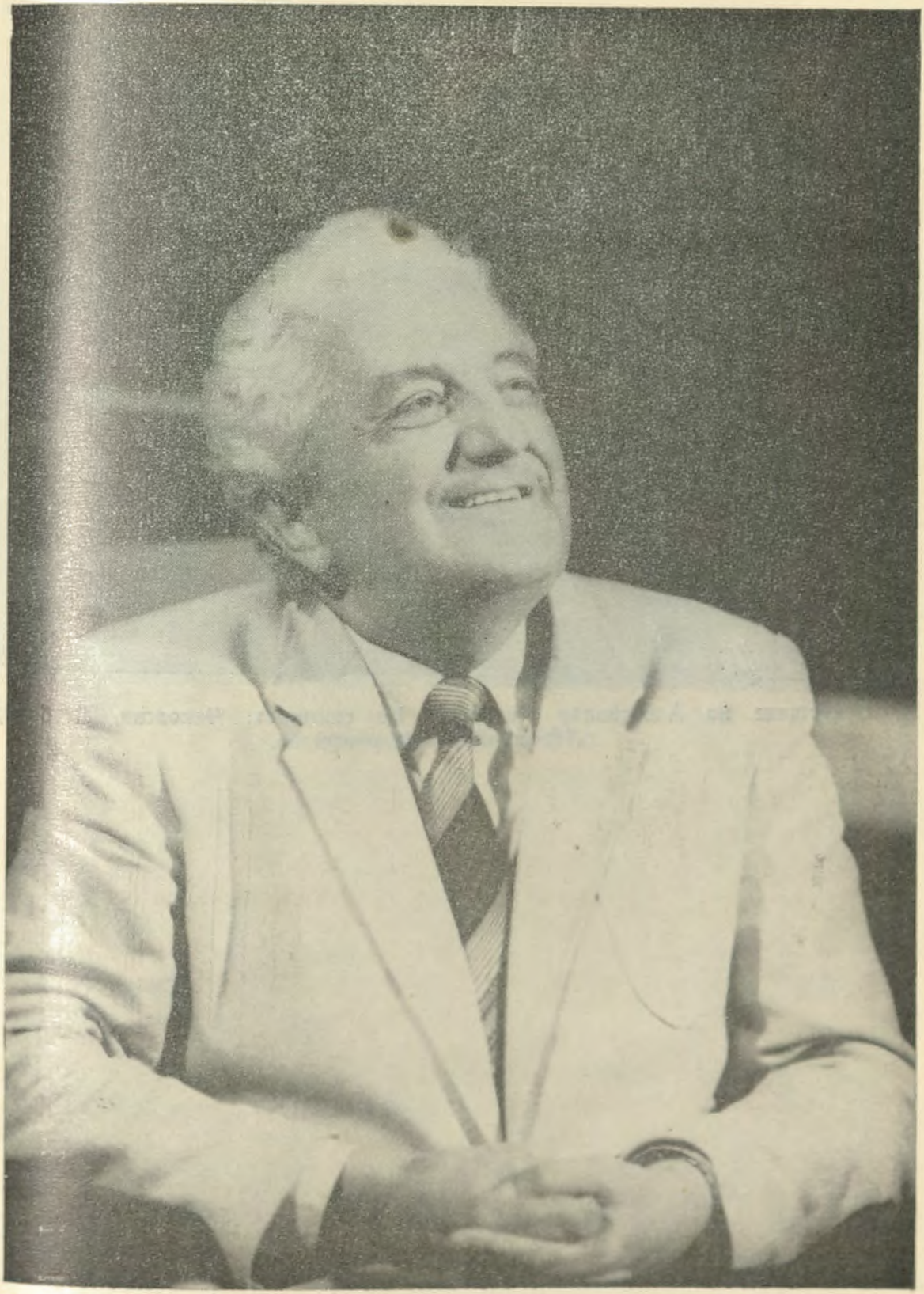
На гости при Георги Карославов, 1978 г.

Кюстендил. След сесията, посветена на Ефрем Каранов — Тончо Жечев, Лада Галина, Владимир Голев и Ефрем Каранфилов.

„Събеседник по желание", 24. VI. 1983 г.

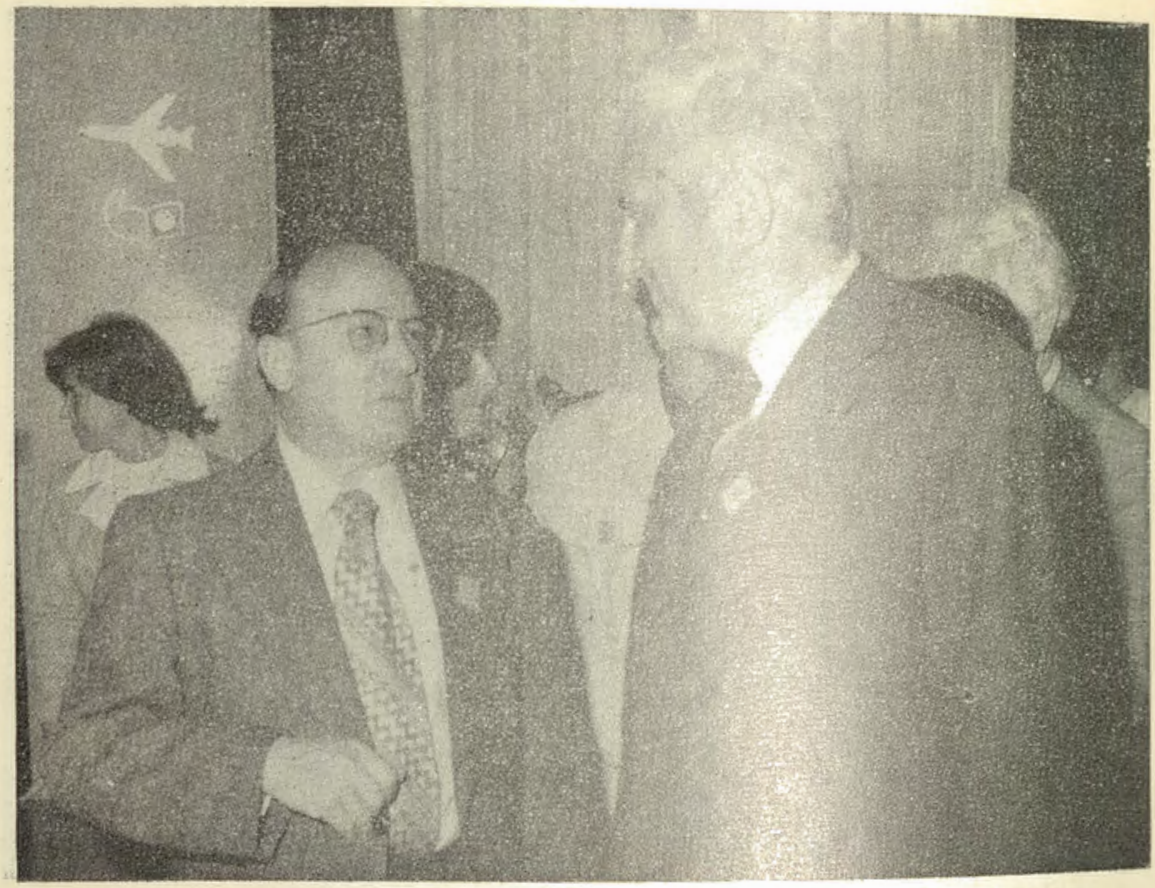

Посрещане на Александър Чаковски. На снимката: Чаковски, Любомир Левчев, Ефрем Каранфилов.

В работния кабинет, 1983 г.

В разговор с Робер Андре, председател на Международната асоциация на литературните критици, 1980 г.

един по-широк контекст — с какво и как в нея се оглежда историческата съдба на нашия народ?

— Това е казано и в самата книга: и не ще променя мнението си, че „Записките“ на Захари Стоянов са извънредно талантлива творба, написана от един ярък творец — рядко явление в нашата литература. Радостно е, че тези забележителни дни и години от финала на нашите борби за освобождение са намерили такъв прекрасен претворител. Мисля, че без „Записките“ на Захари Стоянов не би могла да се появи в такава сила и красота „Епопея на забравените“ от Иван Вазов, дори „Кървава песен“ от Пенчо Славейков; мисля, че без „Записките“ на Захари Стоянов — и „Под игото“ в тоя вид не би могло да се яви; без „Записките“ би обедняла нашата литература. Но мисля, че без „Записките“ на Захари Стоянов би обедняла и душевността на нашия народ...

Сега, в момента, се занимавам с един предговор за Яворовата проза и по-специално за „Хайдушки копнения“. И се вижда колко много е чел Яворов и колко дълбоко е проникнал в „Записките“ на Захари Стоянов. Вижда се как поетът е почувствувал същността на това произведение и как, като създава своята проза, го е имал пред вид; Яворовата книга също е забележителна. Дори мисля, че сред най-хубавото, което е създадено в литературата ни за борбите за освобождението на Македония, е именно прозата на Яворов...

— Може би дори все още недостатъчно популярна?

— Непопулярна и непроучена. Специално неговите публицистични статии, поместени във вестниците „Борба“, „Свобода или смърт“ и т. н. Но искам да се спрем на тия му две книги: „Гоце Делчев“ (1904) и „Хайдушки копнения“ (1909), в които е разкрита душевността на българина-революционер, тръгнал за свободата на Македония. Мисълта ми е — във връзка с въпроса ви — за онова огромно влияние, което са изиграли „Записките“ на Захари Стоянов в развитието на нашата литература и на нашата душевност.

— Моля да разгледате по-подробно този въпрос: с какво Захари Стоянов се явява родоначалник в нашата нова документално-художествена проза? Къде и в какво откривате новаторски моменти в творчеството на белетриста-документалист?

— „Записките“ фактически са първо произведение от този характер в нашата нова литература и затова можем да кажем, че то във всичко се явява новаторско. В същност талантлива творба от жанра преди „Записките“ е единствено „Житие и

И затова пише доста хвалебствени статии, дори прави едно пътуване в Германия и написва книга за това си пътуване, която е една от най-неприемливите му книги. Но през цялото това време той вярва и е убеден, че служи на българския народ и на каузата за неговото обединение. Това е субективното му отношение, обективно — вие виждате резултатите... Но по това време той има и други интересни и ярки творби: открива например необикновени фигури като полковник Дрангов, който след Балканската война е гонен, даван под съд; Страшимиров пише блестящи статии и го защищава. След Септемврийското въстание, когато убиват брат му, и особено след 1925 г. се разкрива истинският облик на Антон Страшимиров. Неговият път е противоречив, но в дълбоката си същност за мен той е бил честен човек.

Проблемът, с който се сблъсках, беше именно противоречивостта на неговия характер и на неговото лично развитие. Тази противоречивост в творчеството на писателя ме затрудняваше. Стремях се да не пропусна онези стойности, издържали изпитанията на времето.

— В края на книгата ви „Най-българското време“ има и една такава глава: „Записките...“, „Строителите...“, „Бит и душевност на нашия народ...“. Тук вие чрез успоредица разглеждате три магистрални творби от нашето ново народоведение. И все пак мисля, че възможностите, които ви предоставя двутомникът на Симеон Радев — „Строителите на съвременна България“, не са изчерпани напълно и последователно. Но тази творба очевидно трайно ви вълнува — в много от своите трудове вие се позовавате на нея. Интересува ме дали във вашите бъдещи планове е залегнала идеята за един по-цялостен и аналитичен прочит върху „Строителите...“?

— Това, което отбелязвате във вашия въпрос, е вярно. Може би в тази аналогия, която правя на трите книги, най-малко се спирам на „Строителите“. Вярно е също, че като творба, като майсторство високо я ценя, но сега засега нямам намерение в бъдещите си планове да се спирам на нея. Здравко Петров познаваше много добре Симеон Радев и доколкото знам, той ще пише книга върху „Строителите“. И въобще върху делото и личността на Симеон Радев...

— Вашето творчество — при цялото му многообразие и тематична обемност — се намира във вътрешно единство. Откриват се тематични центрове, които предполагат обогатяване и доразвиване. Днес искам да насоча разговора ни към някои съвременни аспекти от вашите литературни опити, като спрем вни-

манието върху онзи тематичен раздел, който сам обособявате със заглавие „Съвременност и литература“. Нека се върнем с две десетилетия назад, за да разгледаме книгата ви „Съвременност и майсторство“ (1961). Разкажете за творческата история на тази книга, как достигнахте до нейния замисъл? Ако днес се върнете към този замисъл, какво ще изоставите от него, кои свои постановки или оценки считате за остарели?

— От статиите, които са публикувани в тази книга, най-напред обнародвах „Езиковият шаблон в литературата“ в една самостоятелна брошура — в размер около стотина страници. Проблемите, които поставих в тая книга, и сега ги поддържам, не бих изменил на основните мисли, казани в нея. Но там има споменати — за това мисля говорихме — като отрицателни примери стихове от над трийсет поети. Някои от тези поети — тогава млади автори — сега станаха значителни творци и се развиха. Но, знаете ли, някои от тях и досега не могат да ми простят, че съм ги включил в моята брошура — за езиковия шаблон... Тази ми книга беше предшествувана от един доклад за поезията през 1958 г. От анализа, който тогава направих, се виждаше колко еднакви мотиви и образи имаше в тогавашната поезия — например за над двайсет поети пролетта идваше с капчуците — в различни варианти; но имаше дори и едни и същи изрази. Това бяха дните непосредствено след Априлския пленум и все още мнозина поети и белетристи не се бяха освободили от схемите — тия схеми се превръщаха в шаблон. И досега вярвам, че тази моя брошура не е остаряла и я поддържам. Впоследствие в други мои публикации я пообогатих, разгледах някои различни страни от литературния процес. Разгледах случаите, когато понякога писатели (това е характерно например за героя на Селинджър от „Спасителят в ръжта“) показват как героят прикрива своята нежност с груби изрази, които по същество са шаблонни. Твърдата черупка на шаблона дава възможност да се прикрие истинската същност на разчувствуваното момче. Така постепенно се оформи ядрото на бъдещата ми книга.

— Пак в този тематичен раздел е включена книгата ви „Съвременност и белетристика“ (1969). И тук вие продължавате наблюденията си върху ваши любими теми: героичното в живота и отражението му в литературата; творческото начало в социалистическия труд; съвременни аспекти на патриотизма; младият герой в литературата и т. н. Ще ви помоля да развиете някои свои мисли върху набелязания кръг от проблеми, като се съобразите с най-новите натрупвания в литературата през

ден“ (следдеветосептемврийските издания на романа са със заглавие „Ден последен“). Но през целия му живот него го е интересувал проблемът за „Боянският майстор“; след „Легенда за света София“ той непрекъснато насочва своето внимание към неизвестния боянски майстор. Този интерес ще го видим и в „Бразди“, на тази тема той има блестящо есе, което е може би по-хубаво от повестта. Същия образ ще видим и в неговата пиеса („Ръка Илиева“), ще го видим и в споменната му книга („Един живот в сянка — книга за спомените“). Образът на боянския майстор ни дава възможност да надникнем по-дълбоко в творческата лаборатория на писателя. Вярвам и съм убеден, че улавянето на най-характерното в профила на един писател дава възможност да се разкрие неговата истинска същност. Смятам, че изследвайки цялостно един важен етап от творчеството на писателя, можем да разкрием характерни черти от неговата истинска творческа същност... (Ние вече споменахме, че в книгата си за Захари Стоянов не говоря за цялостното му творчество, а говоря само за „Записките“. Също и в книгата за Антон Страшимиров — говоря за народоведа Антон Страшимиров, което е най-характерното за творческото му развитие.)

Проблемите, включени в книгата „Съвременност и белетристика“, за съвременните аспекти на патриотизма, за героизма в живота и отражението му в съвременната литература и т. н. — също не са разработени като етюди. Това според мене са цялостни изследвания, където са използувани някои от методите на народопсихологията, социологията и социалната психология. Но когато тези проблеми се отнасят до отделни писатели — един точно доловен детайл, един водещ мотив, — тогава може да се открои профилът на дадения творец. Трябва да призная, че в някои от статиите, включени в „Съвременност и белетристика“, не съм си поставял големи задачи; това са по-скоро рецензии — например за Ем. Коралов и Крум Григоров, за Павел Вежинов и Ст. Дичев. Те дават откъслечна представа за разглеждания писател. Тези материали са отклик от моите оперативни участия в литературния живот.

Но в статии като „По следите на аргонавтите“ (за Андрей Гуляшки) или „Раждането на твореца“ (за Камен Калчев) съм се стремял към цялостно изграждане профила на твореца — по принципа, за който говорих преди малко. В статията за Камен Калчев например аз пръв разгледах във взаимната им вътрешна връзка две от най-хубавите книги на белетриста: „При извора на живота“ и „Двама в новия град“ и съм убеден, че в

тези две творби цялостно се оглежда писателят. Тук потърсих взаимната връзка между чистотата на комуниста от 30-те години, който Калчев описва в „При извора на живота“, и възвръщането на нравствената чистота в живота ни след Априлския пленум, процес, описан от К. Калчев в романа му „Двама в новия град“. И двете книги в същност се появиха през 60-те години, когато линията на Априлския пленум се въплъщаваше в нашия живот и литература.

Върху същия принцип изградих и статията си „Душата на Родопа“. Николай Хайтов и до днес за мене си остава с две от най-хубавите си книги: „Диви разкази“ и „Шумки от габър“. И именно тях разглеждам във взаимната им връзка. С помощта на такава методология се стремя чрез най-яркото, най-характерното в творчеството на даден автор да дам неговия облик, неговата същина. Както в „Българи“ разглеждам народностния ни характер чрез най-яркото, най-хубавото в историческото ни развитие, така също и у писателя чрез най-яркото, най-хубавото се стремя да разглеждам неговия облик...

Ще ви дам и други примери. Да вземем творчеството на Ангел Каралийчев. При него е много характерен според мен преходът от разказа към приказката. Писателят по начало обича да описва мостове. Но тук ме занимава друг „мост“ в творчеството на Каралийчев — как той преминава от белетристиката към приказката... В студията, която пиша за Георги Караславов — „Душевността на селянина в творчеството на Георги Караславов“, и се спирам главно на двете най-хубави негови произведения „Татул“ и „Снаха“ и отчасти на „Танго“. Защото в тези творби проблемът е очертан с художествена сила.

Не винаги ми допадат цялостните монографични изследвания, особено когато са описателно повърхностни, но това не значи, че отричам монографията изобщо. Тя си е завоювала видно място в нашето литературознание.

— Как вие виждате насоките на една бъдеща история върху проблемите на най-новата ни литература?

— Не бих желал да говоря върху насоките на бъдещата история на новата ни литература, защото в момента съм директор на Литературния институт. Вие знаете, че в административния ми статут настъпиха промени.

— Аз имам въпроси по тази промяна, но тях ще ви поставя по-нататък...

— ...Да очертавам насоките на бъдещата история върху базата на новата ни литература би значело да очертавам до голяма степен някакви схеми, калъпи за нейния облик. Предстои

на дадения автор, но закономерностите при преодоляването на жанровите прегради, за които говорим — също могат да се забележат.

И още нещо: такива жанрове като мемоара, пътеписа, дневника, които пак са свързани със субективната изява на автора, също така добиват в наше време особено силно развитие, претърпяват разцвет.

Понякога някои от най-хубавите книги и в съвременната световна литература са изградени като сложна амалгама от различни жанрове. Какво е да кажем „Нова проза" на Валентин Катаев; или белетристиката на Труман Капуоти, или на Доктороу. Това са все творби, осъществени с нови, съвременни средства. Тук историческият факт се прелива в измисленото събитие; есето и размисълът нахлуват в повествованието.

В съветската литература също се забелязва голям интерес към по-кратките есеистични форми, фрагменти и размисли. Наскоро четох интересна статия, в която се казва, че Юрий Бондарев, Виктор Астафиев, Фьодор Абрамов и Василий Белов са издали такива есеистични книги. Така например Юрий Бондарев в книгата си „Мигове" пише: „Смея да се надявам, че ще се получи не просто книга с къси разкази, а книга за целия човешки живот, за наситеността на всеки миг от пътя на човека по земята — от детството до последния час..." Очевидно това са откъси, есета и размисли. Един такъв интересен автор като Юрий Бондарев е потърсил по-кратките синтетични форми. А Виктор Астафиев е съставил книгата си „Знаци" от миниатюри; там изказва хубавата мисъл: „Няма Родина — без родна природа!"; Фьодор Абрамов е създал също книга с миниатюри „Биле омайно". Там казва: „Отношението към земята — ето кое определя ценността на човека. Тя — земята — не позволява да бъде забравена!"; Василий Белов издава книга с размисли „Съзвучия", посветена на трите страни на селския живот.

Тези примери вече подсказват развитието на общи тенденции в съвременната литература. Това е стремеж към по-къси откъси, междужанрови платна. Тези процеси могат да се наблюдават навред. В съвременната световна литература изобщо се забелязва преливане на жанровите форми.

Но в същност това явление не е непознато — сега то се възражда на нов художествен етап. Ще посоча примери. И досега вярвам, че някои от най-хубавите творби в литературата са междужанрови. Какво е например „Мърви души" на Гогол — наглед това е пътепис: един дребен мошеник пътува из Русия и среща по пътя си различни типове помешчици. Но вижте кол-

ко много неща е побрала тази книга — тук ще срещнем и поезия, и размисли, и лирични отклонения... И всичко това е органично споено от гения на твореца. Не случайно Гогол нарича „Мъртви души“ — поема... Или какво е „Дон Кихот“ — това е пак „пътепис“. Един „смахнат“ човек пътува из Испания и дири приключения. Но в тази вечна книга също ще открием и размисли, и поезия, и пътеписни описания... Да продължавам ли с примерите? Какво е „Гъливер“ на Джонатан Суифт? Това също е пътепис, а книгата като цяло си остава сред най-дълбоките проблемни творби. И т. н. и т. н.

— „Преодоляването“ на жанровете в днешния етап на литературното развитие е свързано според мене със стремежа към философски обобщения; със стремежа към надмогване на емпириката и извеждане на наблюденията в нови духовни сфери. Този процес е характерен за зрелите литератури, за зрелите творци — то е също и израз на жаждата за обобщение на опита — жизнен, творчески, социален...

— Точно така! Затова може би приемаме този съвременен процес като нов; като нов етап от развитието на съвременната литература!

— Впрочем как вие виждате по-нататъшното обогатяване на този раздел от творчеството ви — „Съвременност и литература“. Не ви ли е спохождала мисълта за написване на история на най-новата ни литература?

— Такава мисъл не ме е спохождала!

Вече ви казах: имам намерението да напиша една психолитературна студия, в която да проследя как някои от героите на българските писатели, някои от героите в българската литература посрещат смъртта. Това бих искал да проследя (дано ми стигнат сили!) в по-широк план — не само в белетристиката, но и в споменната ни литература. Тук ще цитирам мисълта на Лев Толстой: „Човешкият характер се познава по това, как посреща смъртта!“ Аз бих добавил, че силата на една идеология се познава и по това, как носителите на тая идеология са готови да посрещнат смъртта за нея.

Интересни паралели биха могли да се изградят върху тази тема: как българинът посреща смъртта. Да се тръгне от „Записките“ на Захари Стоянов — т. е. от периода на Априлското въстание; да се мине през спомените на Павел Шатев и Христо Силянов — за Илинденското въстание; за да се стигне до спомените на дейци от съпротивата. Имам вече поглед върху тази студия — ще се стремя да изградя една тройна ос: живот —

Именно тази сложна диалектика се опитах в една или друга степен, в отделните есета от моята книга „Корените и колелата“ — да я предам...

— Характерното за тази ваша книга откриваме още във встъпителните думи: „Ботев и Бенковски бяха също в чужбина. Но дойдоха да се бият и да умрат за своята Родина...“ Не е ли вашето „пътуване“ стремеж да се открие душевността на съвременника, корените на неговия живот, неговото изконно начало, чувството за родината?

— Във въпроса ви в същност е заключен и отговорът.

Действително стремежът ми е бил такъв. В душевността на българина винаги е било живо чувството за родина; желанието да се завърне в нея, ако се е наложило да я напуска за по-кратко или за по-дълго време. Пропуснах в предишния си отговор да изтъкна, че у нас, българите, е развито особено силно интернационалното чувство. Участие на български революционери може да се открие почти навсякъде по нашата планета, където трябва да се защищава справедлива, хуманна кауза. И това чувство за солидарност със справедливите борби на другите народи не е ново — то идва като скъп завет още от времето на нашето Възраждане. Не един и двама от нашите революционери-възрожденци са борци и участници в националноосвободителните движения на съседни и по-далечни народи. Фактите са добре познати, за да ги повтарям отново. Много българи са пътували именно за да се борят за свободата на други народи, да бъдат революционери-интернационалисти.

В нашата нова литература тази интересна психографска характеристика на българина е добре откроена. Ето един пример: наскоро се появи романът на Андрей Гуляшки — „Скитник броди по света“. В съвременна светлина авторът е изобразил образи на българи от три поколения на един и същи род, живели през различни епохи; проследил е как те по различен начин пътуват и откриват света. Но и тримата се стремят към завръщането, към корените, към родината.

И понеже вече стана дума за тази интересна черта от народностната характеристика на българина, искам да ви посоча някои примери от живота на наши революционни дейци от по-ново време. Особено интересен е например животът на Георги Шейтанов. Той отива като революционер във Франция и Испания; той е един от първите българи — участници в Октомврийската революция, но когато научава, че и в България се готви революция — през безброй премеждия се завръща, за да умре на родна земя.

Вие знаете за българските революционери-интернационалисти, участници в Испанската гражданска война — как мнозина от тях, които оцеляха във войната, се върнаха и загинаха на родна земя, защищавайки своите идеи. Ярък пример измежду тях е Цвятко Радойнов — той беше участник в Испанската гражданска война, беше полковник от Червената армия, но се върна и загина като герой в България.

От тези и още много други подобни примери, които срещаме на различни нива от социалното и духовното ни изграждане, може да се изведе общата закономерност, че където и да пътува българинът (а това в не по-малка степен важи и за хора от други народи!), той винаги се стреми към родината. Конкретно: вън от родината българинът се чувствува като есенно листо, което ветровете разнасят из чуждите родини. За българина чуждите родини са като хотел, а домът е родното огнище, където са корените, където са гробовете на бащи, деди и прадеди... Там, където е истинската негова човешка същност!

— Вашите пътеписни очерци независимо от кои части на света са родени са наситени с асоциации за съвременна България. (Това е особено характерно за пътеписния ви очерк „Музеите и техните съвременни посетители“.) Въпросът ми е: като се докосвате до други култури, до други светове — у вас понякога зараждал ли се е комплекс за малоценност. Какво е компенсирало съжалението ви, че в нашето културно развитие — не по волята на народа ни! — са останали толкова „бели петна“... Как гледате въобще на теорията за „закъснялото ускорено развитие“ в една национална култура. При кои случаи това „закъснение“ може да бъде превърнато в предимство?

— Към първата част на въпроса ви ще отговоря с личен спомен. Пътувах с моето момче във Франция — той искаше да си купи дънки. Отивахме в различни магазини и често ни питаха от каква народност сме. Мене ме вземаха за италианец. А като казвах, че съм българин, твърде често някои от продавачите бъркаха България главно с Югославия; фамилиарно питаха какво прави Тито (тогава беше още жив) и т. н.

Но по това време имаше в Париж изложба на българските икони, организирана под патронажа на Людмила Живкова. В началото на Шан-з-Елизе се намира редакцията на десния френски вестник „Фигаро“. Един брой от вестника се поставя в рамка пред сградата на редакцията. И ние, минавайки оттам, прочетохме възторжени думи за българското изкуство; възторжени думи за кръста на монаха Рафаел от Рилския манастир, за всичко онова, което е сътворила българската култура. И моето

самочувствие се върна! Впрочем никога не съм губил самочувствието си на българин, никога не съм имал комплекс за малоценност.

Напротив — с гордост и радост съм заявявал, че съм син на този малък народ, за когото през последните десетилетия все повече се говори. Този пораснал интерес идва главно благодарение на вътрешното ни развитие при зрелия социализъм; на успешната работа на нашите културни институти, както и на покойната Людмила Живкова. Пътят и успехите на България през последните социалистически десетилетия доказаха на света, че българинът не трябва и не може да има комплекс за някаква национална малоценност.

А „бели петна" в нашето историческо развитие наистина съществуват. Те са пропуснато развитие, забавено развитие. Вие знаете, че епохата от края на XIII в. и началото на XIV в. бележи духовен и културен разцвет на България (време, което Стоян Загорчинов блестящо изобрази в своето творчество — особено в „Ден последен"...); вземете само боянската живопис — тя иде да покаже онзи висок връх, който е достигнало нашето изобразително изкуство и нашата култура. И ако не бе се спуснала тъмната варварска нощ на чуждото нашествие, нашият народ щеше да бъде много по-напред — наравно с всички онния народи, които са имали свободно развитие.

Но може би тази трагична историческа съдба даде вътрешна устойчивост на нашия народ. Действително героизъм е, че през това тъмно петвековно робство ние успяхме да съхраним нашата национална самобитност въпреки натиска — физически от страна на османската държава и особено силния духовен натиск на гръцката култура.

А що се отнася до теорията за „закъснялото ускорено развитие", която развива литературоведът Георги Д. Гачев, според мене тя е интересна. Но от това, че българският народ е бил пет века под робство, ние не трябва да се срамуваме. Защото именно тогава българският народ показа своята сила, своята устойчивост, своята мощност. Преди време в разговор един швейцарски журналист ми каза: „Не е ли много трагична вашата история?" Аз му отговорих: „Нашата история, господине, не мирише на пари, на шоколад и мляко, но мирише на кръв и на песни! И с това ние се гордеем..."

— Да, благодаря! Но нека да разширим въпроса: интересува ме как историческите народностни характеристики влияят върху душевността на съвременния човек въобще? Под натиска

на съвременния технически прогрес не се ли достига до обезличаване на народностните и духовните специфики?

— Това е сложен проблем! Народопсихологията и социалната психология сега се развиват и ние, мисля, говорихме вече по тия проблеми. Нека да кажа отново, че народопсихологията и социалната психология са модерни, съвременни науки. Опитите на някои закоравели догматици да спрат тяхното развитие излезе неуспешен. Народопсихологията е свързана с литературата, защото литературата е най-яркият израз на душевността на един народ.

Но да разгледаме този въпрос в по-широк контекст: националният въпрос не е смачкан от съвременния космополитизъм. Сега, във втората половина на XX в. (за разлика от твърденията на някои пророци, които казваха, че този въпрос през XX в. ще отмре!), националният въпрос се изявява с особена сила и яркост. Разбира се, на много места той е свързан със социалния въпрос, със социалното освобождение. Но забелязваме, че той стои и пред някои силно развити в икономическо отношение народи, които в миналото не са поставяли въпроса за своето национално обособяване, като баските в Испания или ирландците в Британската общност, като канадците от Квебек... Дори в Белгия виждаме как двете народностни групи се стремят към обособяване. Погледнато в по-широк контекст, може да се извади обща закономерност, че народите от съвременния свят се стремят да съхранят своите национални характеристики, своята индивидуалност...

— Споменахте Белгия: тук аз искам да допълня нещо конкретно. Какво е например Бенелюкс — това е икономическа общност между Белгия, Холандия и Люксембург, която до голяма степен заличава националните специфики на тия три държави и те лесно могат да се федерират...

— Те могат да се федерират, но те запазват своята национална индивидуалност — в по-широк смисъл на думата. Те се стремят да я запазят. В Белгия фламандците и валонците са в конфликт на национална основа. Всяка от тези народности иска да запази своя език, да съхрани своята индивидуалност.

И въпреки стремежа на англо-саксонците в Западна Европа главно чрез техническата революция да обезличават националните езици и да нахлува английският език навсякъде, именно малките народи отвътре се съпротивяват, стремят се да запазят своята култура, стремят се да запазят своя език, своята индивидуалност...

— ...Във Франция вече упорито се води борба срещу тъй

нареченото „франгле“, т. е. срещу прекомерната употреба във всекидневната разговорна и писмена реч на английски думи и термини.

— Да, още по времето на Жискар д'Естен бе образуван комитет, който да се бори за съхраняване чистотата на съвременния френски език...

А що се отнася до отделната личност (този проблем се мъча да го разгледам и в „Корените и колелата“), то тя се бунтува срещу обезличаването. Студентите, които във Франция през 1968 г. направиха прочутите студентски бунтове, издигнаха лозунг: „Да живее въображението!“ А именно въображението е свързано с човешката чувствителност, с човешката индивидуалност. И ние виждаме да се откроява стремеж за връщане към емоционалността. Много от ония школи, които бяха изцяло рационалистични, изживяха своя апогей и сега са в известен отлив. Най-характерно в това отношение е състоянието на съвременния структурализъм и неговите опити за цялостна философска система. Отново има връщане към големите класически писатели, към реалистичните школи в изкуството и науката.

За мене съхранението на човешката индивидуалност, включително с нейните национални характеристики — е въпрос на хуманизма. На стария и древен хуманизъм, за който много западни пророци мислеха, че е отживял времето си и машината ще го смаже. Не, няма да успее! Човекът може да достигне до най-далечни планети, но той ще запази своя стремеж да се завръща към родината. Това го потвърдиха всички космонавти — и съветски, и американски. Космонавтът, който пръв стъпи на Луната, възкликна: „Колко хубаво изглежда Земята!“ И всеки от тези хора, преодолели земната гравитация — отново и отново се стремеше към своята Родина...

Според мене „националният проблем“ е един от най-важните и най-характерните проблеми за нашето време — времето от втората половина на XX в...

— Но как мислите, дали спорът „физици—лирици“ (който присъствува в книгата ви „Корените и колелата“) и занапред ще продължи, или той безвъзвратно е спечелен от „физиците“?...

— Ужас ме обзема, ако този спор бъде спечелен безвъзвратно от „физиците“. Но дълбоко съм убеден, че това няма да се получи — тук диалогът е равноправен.

Има едно друго явление, което също така е много съществено: вие знаете, че благодарение на развитието на науката от втората половина на XIX в. и първата половина на XX в. се

вървеше към все по-голяма тясна специализация; към все по-голямо насочване на отделния човек и на науката към отделни откъси от човешкото знание. И дори Ортега и Гасет в своята известна книга „Бунтът на масите“ казва: „Човекът започва да знае все повече и повече за все по-малко и по-малко и ще дойде време, когато ще знае всичко за нищо!“

Но тоя процес за добра чест — и това е парадоксално! — благодарение на вътрешното развитие на науките доведе до така наречената комплексна методология, за която вече няколко пъти говорихме. Видя се, че много науки са близки една до друга. Човешкото знание е единно — колкото повече се задълбочава една наука, толкова повече тя чувствува нужда да прибегне до помощта на други науки.

И именно днес, когато градим развитото социалистическо общество, се поставя въпросът за всестранно развитите личности — мечтата на ренесансовия човек! Личности, които са добри тесни специалисти, но техните знания са оплодени с богата обща култура. Винаги съм вярвал, че добрият специалист е човек с богата обща култура в различни области на човешкото познание. Да не говорим за първенците на човешката мисъл и дух: достатъчно е да си припомним за Ленин или Айнщайн, за Леонардо или Гьоте, които са били всестранно развити гении. Или за великите музиканти, за великите мислители-философи от XIX в., за най-големите учени на нашия век, които са били хора с широка култура — обичали са литературата, изкуството и т. н. На физика Айнщайн принадлежи мисълта: „Три неща ми дават представа за вечност — Дон Кихот, „Престъпление и наказание“ и звездите!“

— ...Но нека да продължим наблюденията върху книгата ви „Корените и колелата“. Дали съвременният еснаф — превъплъщенията на когото неведнъж са ви вълнували — не „взривява“ вашата постановка за корените и колелата? Социалните характеристики на неоеснафа говорят, че той е индивид с абсолютно прагматично мислене — той би се чувствувал добре навсякъде, където е материално обезпечен; той е готов да пренебрегне корените в името на едно материално благополучие...

— Това, което казвате, е вярно, но то е характерно именно за еснафа. Съвременната еснафска психика е такава: стремеж да се пренебрегнат корените, да се чувствуваш добре там, където е „благото“. Впрочем това, изглежда, е трайна черта от психохарактеристиката на еснафа. Защото еснаф е измислил древната формула: „Ubi bene, ibi patria“ („където е добре, там е родината“). Еснафът е чужд на духовността, на онова, което

дава смисъл и цел на живота: на красотата, поезията, моралните добродетели, готовността за саможертва. Него го вълнува само едно — стремежът да запази своето спокойствие, своето благоденствие — да бъде добре... А техническото развитие го прави самоуверен, силен. Така че съвременният еснаф не може да се уподоби с Горкиевия смок, който се валя в прахта и се радва на разбитото тяло на сокола. Съвременният еснаф лети, той се чувствува добре в самолета, в удобната самолетна кабина в очакване на вкусния обед и на пристигането.

Съвременният еснаф е силен. Той е запознат с най-усъвършенстваната техника; редовно подменя колата си — търси все по-луксозни и модерни марки. Някога написах едно есе за „Еснафа зад волана", в което се опитах да разкрия психологията на еснафа и че много от така наречените пътнотранспортни злополуки стават именно поради деформация в душевността на еснафа, който се чувствува силен, когато седне зад волана. Съвременният еснаф е този, който се стреми да бъде в унисон с развитието на техниката. У съвременния еснаф ще намерите най-хубавите машини от битовата техника, най-модерните телевизори, ще намерите говорещи машини... Съвременният еснаф мисли и говори все по-малко и по-малко, оставя именно машината да замества неговото индивидуално виждане. И „ороботяването", ако има такава опасност за човека, ще дойде по пътя на еснафщината...

— ...А той — съвременният еснаф — „взривява" ли вашата постановка за корените и колелата?...

— Дълбоко съм убеден, че ако той взриви моята постановка за корените и колелата — той ще „взриви" изобщо това, което се нарича хуманизъм в неговото хилядолетно развитие. Смятам, че няма да може! И дай боже да не може!

— За щастие тоя тип хора не са водещи — и като мислене, и като критерии за духовни стойности — в една епоха...

— Разбира се, никога еснафът не е бил и не може да бъде водещ!

— В книгата „Корените и колелата" чрез кратки есеистични фрагменти вие се докосвате до психографските характеристики на съвременния еснаф. Вълнува ли ви мисълта да разгърнете цялостна психограма на неоеснафа и неоеснафството? Да изследвате чий продукт е; откъде идва тази психика; тези деформации и поражения в една съвременна душевност. В края на краищата той е наш съвременник...

— Това е много интересен въпрос и много важен проблем. Но това е проблем, с който би следвало да се занимава съв-

ременната социология и нейните разновидности. Аз съм литературен критик и есеист и мене проблемът за еснафщината ме интересува, доколкото ми е помагал да разглеждам моите проблеми, свързани със заниманията ми, в основата на които е именно литературата, литературознанието. Така че такава задача не съм си поставял...

— И все пак примерът на Иван Хаджийски не ви ли примамва?

— Иван Хаджийски беше социолог, който си служеше с литературата като помощно средство. Аз съм литератор, който си служи със социологията като помощно средство...

— Би могло да се изследват и литературните аспекти на този герой, на тази психика...

— Литературният аспект — да! И това ме е занимавало. Това, мисля, е повод и за конкретния ни разговор...

— По начало вие имате интересно, силно изявено афористично мислене. Много от съжденията ви звучат като сентенции. Дори в творчеството ви се обособи специален дял, в който вие предпочитате афоризма или краткия есеистичен фрагмент. Въпросът ми е малко неочакван обаче: как гледате на мисълта, че есеистичният фрагмент, сентенцията, афоризмът често пъти са плод на уморените ерудирани умове, на „уморените литератури“ въобще?

— Това исторически не е така! Вярно е, че сентенцията, афоризмът не могат да уловят един проблем, една истина, в тяхната цялост. Това е именно „фрагмент“, откъсване от цялото на някой характерен детайл — както е при мозайката. Но при съединяването на детайлите трябва да се открои цялостният образ. Ако не се получи мозаечният образ, ще си останат само разхвърляни детайли, фрагменти. Има съвременни автори, които поддържат тази мисъл, която вие изказахте: развива се афористичното мислене днес, което е фрагментарно — понеже и съвременният човек е фрагментарен и няма цялостни личности... И на тези личности допада такова фрагментарно мислене, такова фрагментарно изкуство, което отговаря на разпокъсаната им душевност!

Нека пак да повторя: ако не успее даден автор да изгради мозайка (от тия откъслечни части да се получи цялото), ще остане фрагментът, който сам по себе си може да бъде сполучлив, но той не дава представа за цялото. Мозайката е велико изкуство — вземете византийската мозайка; тя бива пренесена по-късно и във Венеция и доразвита там. И е сред големите постижения на Ренесанса.

Но ако творецът успее от тия откъслечни мисли, афоризми, както е при Ларошфуко например, да достигне до единното творение, тогава се получава хубава книга. Зависи и от изкуството, и от способността, и от мощта на автора!

— Посочете примери на велики мислители, които са изложили своя морално-философска и естетическа система чрез фрагмента...

— Монтен например е един от тези блестящи умове. Или Блез Паскал...

Изобщо френските есеисти не се стремят да правят философска система, за да обяснят цялостния живот — като трошат костите на фактите и на събитията, които не се побират в техните формули, изработени по логически път. Френските есеисти и философи живо улавят всеки проблем — именно благодарение на тази способност да навлизат в детайла. Тя им дава възможност да разкрият индивидуалното и от него да дойдат до голямото обобщение. Аз не поставям по-долу Монтен или Паскал от големите немски философи, които изграждат солидни, цялостни системи — като Хегел или Имануел Кант. Но въпреки преклонението си пред „чистия разум" и Хегел, и Кант чувствуваха понякога нужда да прибягнат към есеистичния образ, за да дадат плът на своята мисъл...

При най-големите умове на човечеството тези два подхода се преливат. Блез Паскал например не е изградил цялостна философска система, но той е един от бележитите умове, които е създало човечеството...

— Как мислите: дали на съвременния етап от развитието на литературата за твореца е нужно участие в различни жанрове? И още нещо: какво разбирате под понятието „комплексен литератор"?

— На първата част от въпроса ви ще отговоря: това зависи от възможностите на твореца. Както знаете, има писатели, които прибягват до различни жанрове, за да реализират своите творчески идеи.

Имам един такъв афоризъм: „Гъската може да ходи, може да лети, може да плува, но лошо." Бих добавил: „Има писатели, които приличат на гъската: могат да пишат поеми, романи, критически статии, драми, но лошо!"

В нашата литература творец като Иван Вазов успешно се изявява във всички жанрове: като изброяваме най-добрите ни стихове, ще включим и „Епопея на забравените"; като изброяваме най-хубавите романи, ще спомена — може би на първо място — „Под игото"; като изброяваме повестите — на

едно от първите места ще поставим „Чичовци“ и „Немили-недраги“. Когато изброяваме майсторите на разказа — пак на едно от първите места ще поставим „Иде ли?“, „Дядо Йоцо гледа“ и т. н.

По-сложен е въпросът при литературоведите, при литературните критици. Направих една малка анкета по време на наши литературни срещи в МАЛК*: почти всички западни критици са и есеисти, и писатели. Покойният Ив Гандон не се уморяваше да повтаря, че критикът трябва да бъде не само знаещ, но и можещ. (Той самият беше добър критик, есеист и белетрист.)

Но тук — според мене — по-съществено е друго: в съвременния етап от развитието на науката необходимо е да се използува — отново повтарям — комплексна методология, за да се достигне до значителни постижения. Без владеенето на комплексна методология литературоведът не би бил модерен и съвременен в своите търсения. За това се изискват по-големи усилия, всестранни възможности. И както в Съветския съюз, така и на Запад най-големите учени, особено пък учените-марксисти, не случайно използуват постиженията на сходните хуманитарни науки, за да създават по-цялостни научни трудове.

Как би могло да се напише например история на нашата литература, без да се познава историографията на българския народ, или да не се познава неговата народопсихология, социология и прочие. Както виждате, нещата опират до една широка научно-творческа подготовка.

За учения от съвременния етап това е нужно: да бъде всестранно развита личност, да бъде с „широка основа“, за да постигне високи върхове. Само върху широка основа могат да легнат специализираните знания на съвременния творец.

Комплексната методология обаче има един вътрешен враг — той се нарича еклектизъм. Когато отделните компоненти на съставните науки не са споени в единна концепция или липсват талантът и силата на твореца — тогава се получава еклектична творба. И резултатът няма да бъде цялостен. При силния творец, при талантливия творец еклектиката изчезва — тя се споява от творческата индивидуалност.

Това ви припомням като допълнение на предишния ни разговор за тъй наречената „тясна специализация“... „Широка основа — висок връх!“...

— По времето, когато вече работехме върху тази анкета, в

* Международна асоциация на литературните критици.

живота ви настъпиха някои промени по отношение на обществено-административната ви дейност. Сега сте вече директор на Института за литература към БАН. Опитайте се да дадете някаква оценка на десетгодишния „престой“ като главен редактор на вестник „Литературен фронт“. Какво ви донесе тази дейност; прерасна ли в звено от вашите културно-обществени прояви?

— Мисля, че не е редно аз да давам оценка, за онова, което съм направил през тия десет години като главен редактор на вестник „Литературен фронт“. Такава оценка трябва да дадат първо читателите и след това тия хора, които отговарят за цялостното развитие на културата в нашия живот.

Преди да постъпя като главен редактор във вестника, съм бил главен редактор на списание „Пламък“, секретар на Съюза на писателите, заместник-председател на СБП и т. н. Нека пак да повторя, че никога и за никое място не съм кандидатствувал. Но и никога не съм отказвал назначенията, защото съм смятал, че е мой обществен дълг да изпълня поръченията, които ми се възлагат. И съм бил на ръководна работа в тежки моменти от развитието на тия издания, в отговорни етапи от нашето културно строителство. След като другарят Живков произнесе своята знаменита реч за критиката през пролетта на 1969 г., аз станах секретар по критиката на СБП. Това беше важен момент; трябваше да се решават и провеждат отговорни партийни задачи — с оглед порасналите изисквания пред литературната критика...

Когато ме избраха за главен редактор на вестник „Литературен фронт“, приех тази задача с известно недоволство и с опасения. Преди мене беше главен редактор Божидар Божилов — той, както е известно, стоя твърде малко и затова аз мислех, че най-много ще изкарам две-три години, но — както виждате — работата се завъртя и изкарах десет. В същност като администратор най-дълго съм бил главен редактор на „Литературен фронт“, което е може би най-ветровитото място в системата на СБП.

Както всяко нещо, и тази работа си имаше хубави и лоши страни. Аз лично съм доволен от своя престой във вестника; главното редакторство ми отнемаше много от времето за лични занимания, нарушаваше спокойствието ми, ритъма на ежедневието ми. Но както вече казах, чувствувах това като обществен дълг. Хубавото във вестника е, че всяка седмица излиза един брой и се вижда — от хилядите читатели. Това е нещо реално, нещо дадено, което може да се преценява. Лошото е, че всеки

може да го преценява, както си иска, и който е недоволен, и който не ме обича, по повод на броя или по повод на отделен материал има възможност да излива своята злоба като неодобрение: в кафенето, на улицата, в разговори и т. н.

Когато човек издава книга — примерно един път в годината, — този един път дава възможност да се преценява неговото дело. А тук като главен редактор всяка седмица те преценяват — и то не с твойто лично дело, а с това, което е поместено. Това държи в голямо напрежение. Но, от друга страна, е радостно да виждаш всяка седмица, всеки четвъртък броя, в който и ти си участвувал и си вложил частица от себе си. Вестникът те държи в пряк досег с писателите, с отделните автори, със сродните издания и така нататък. Действително вестникът през тези 10 години ми попречи може би да напиша една, две или три книги, но съм доволен, че имах възможност да прекарам в тази редакция, която обикнах и която ме държеше в пряк досег със съюзния живот с много и много автори, които всеки ден идваха за едно или друго. Вестникът е нещо живо, нещо дейно, пряко свързано с живота, а това е много важно за един литературен критик. Годините, прекарани в „Литературен фронт", са може би най-интересните от моята творческа биография...

— По ваше време във в. „Литературен фронт" се осъществиха някои интересни инициативи. Бихте ли се спрели на някои от тях?

— Както знаете, Божидар Божилов започна промяната в облика на вестника, но в същност по време на моето главно редакторство това се осъществи и утвърди. Вестникът прерасна в осем големи страници и се помъчихме да свържем литературата с цялостния културен живот в страната. Преди това във в. „Литературен фронт" се разглеждаха чисто литературни проблеми: опитахме се да приложим и във вестника тази „комплексна методология", за която споменах преди малко. Редакторката Вера Стефанова например осигури статии от видни наши историци и учени; разглеждаха се въпроси, свързани с морала, с политиката и т. н. Модел ни беше „Литературная газета"...

— ...По ваше време бяха представени редица майстори на есето...

— Тази рубрика, за която споменавате, се ръководеше от Здравко Петров и Васил Попов. Тя изигра положителна роля и бяха отпечатани много интересни есета, които се посрещнаха с интерес от нашата културна общественост, от читателите...

— Сега, като преглеждах записките на нашите разговори, за-

белязах, че на два-три пъти се опитвате да поставите въпроса за мястото на рецензията в нашия културен и литературен живот. Смятам, че този въпрос тук естествено идва, защото във в. „Литературен фронт“ рецензията винаги е била на почит... Моля ви, да се спрете на ролята и мястото на рецензията в нашия съвременен литературен живот.

— За рецензията е писано много и аз не бих желал да повтарям известни неща, нито пък да давам оценка на рецензията по страниците на „Литературен фронт“... От партийните документи се вижда какво голямо място и значение се отдава на рецензията като първа оценка на литературните факти — въз основата на класово-партийния критерий. И особено се подчертава необходимостта от степенуването на литературните факти. Тук вестникът по време на моето редакторство допускаше най-големи слабости: печатаха се много положителни рецензии и рядко отрицателни.

Най-голям недостатък на нашата оперативна литературна критика е именно, че често липсва степенуване на ценностите. Благодарение на голямата литературна продукция — по 30—35 книги месечно — не всичко може да се оцени от литературната критика и да намери място по страниците на литературните издания. Би трябвало да се оценява онова, което е най-хубаво, и онова, което е най-лошо... Стар недостатък на нашата литературна критика е, че тя прибягва към „хвалебствената рецензия“, валят безспир само положителни рецензии и не може да се разбере кое е наистина добро и кое е лошо...

— ...няма степенуване на литературните стойности...

— Да! Трудно може да се разбере от някои рецензии кога се разглежда, да речем, поезията на Георги Джагаров и кога на Кръстьо Станишев...

По тоя начин ценностите се обезценяват и критиката не може да изиграе своята роля. Защото при такъв подход се изравняват литературните ценности. И трябва да подчертая, че онния писатели, които са пробивни, енергични, които търсят приятелство с литературни критици, успяват да се задържат на повърхността на литературния живот, за тях се говори повече, отколкото за истински талантливите... Така се достига до подмяна на стойностите: талантливи произведения се оспорват, отричат. Вие си спомняте колко трудно нашата критика прие например „Диви разкази“ на Хайтов. Същото се е случвало и с редица други талантливи автори и произведения. Припомнете си също многото спорове около творчеството на Радичков.

По начало средните литературни творби — без ярки ка-

чества и недостатъци, минават най-лесно през рецензентското сито. Защото за тях може да се пише най-общо и добре — те обикновено отговарят на изискванията на теорията на литературата и на политическите изисквания в конкретния момент. Но липсва онова, което е най-трудно уловимо за средния критик и което се нарича талант...

— В днешния ни разговор ще ви помоля да разкажете как се породи интересът ви към литературата на военна тематика? Какво ви привлича в тази тематика?

— Интересът ми към литературата на военна тематика е свързан до известна степен и с биографичния елемент — както знаете, аз съм бил дълго време офицер — и преди и след Девети септември. Имал съм възможност да наблюдавам как изглежда човекът под пагона, да наблюдавам как се разкриват човешките характери в една военна действителност, където те са поставени под двоен натиск: отгоре — началствата, които изискват, и отдолу — подчинените, които трябва да изпълняват. И други път съм казвал и писал, че този процес напомня фигурата на колоездача, т. е. прегъване кръст пред по-високостоящите и мачкане с краката на нискостоящите, за да може да се напредва бързо в службата. В същност в армията най-добре се разкриват човешките характери, понеже са поставени пред много големи изпитания. Не съжалявам, че съм бил военен — моята военна служба в продължение на 19 години ми помогна да не бъда книжен човек. Това е едната страна на въпроса. Другата страна, която е свързана пряко с литературата на военна тематика (и на която малко или почти не е обръщано внимание!) — това е интересният факт, че у нас творбите на военна тематика са дълбоко хуманистични. Може би едни от най-хуманистичните творби в нашата литература са именно на военна тематика. И бих казал, че някои от най-хубавите творби на някои от най-големите ни писатели са също така военна тематика.

Нека да започнем от началото: войната от 1885 г., както е известно, е една от справедливите войни, които нашият народ е водил още в зората на своята свобода. И друг път съм изтъквал връзката между Априлското въстание и героизма на българските солдати през време на така наречената Сръбско-българска война. По това време Иван Вазов създаде разказа „Иде ли?", който е един от най-хубавите разкази в нашата литература (а според мене наред с „По жицата" на Йовков може би и най-хубавият!). Този разказ „Иде ли?" е недооценен, той може да се постави сред върховете изобщо на световната литература за деца. Пак по това време Иван Вазов създава една

от най-хубавите си стихосбирки — за боевете при Сливница, в която блестят стихотворенията „Само ти, солдатино чудесни“ и особено „Новото гробище на Сливница“. С най-обикновени думи, с най-баналии наглед рими е създадена една от най-звучните поетични творби в нашата литература. Тая песен, това стихотворение, ще звучи през цялото развитие на нашата нова история и на войните, които е бил принуден да води българският народ — като тъжен вопъл и като скръбно ехо. По това време се създават още редица силни произведения.

Идва Балканската война: ние говорихме за романа-хроника „Вихър“ на Антон Страшимиров, в който са описани образите и на хора, които не обичат войната. От една страна — подофицерът Илия Иванов-Черен, един от най-интересните писатели, които сме имали, той си разкрива гърдите и се оставя да го пронижат турските щикове. А също и образите на двамата капитани, действуващи офицери. Единият от тях държи пацифиска реч през време на бойните действия. И самият Антон Страшимиров се учудва: този офицер толкова години се е готвил за война, а говори за страданието на войниците; за страданията, които ще изпитват майките на турските войници, и т. н.

По същото време е създадено дълбоко хуманистичното стихотворение на Стамен Панчев — „Сине мой“. Патосът на стихотворението е антивоенен, няколко поколения български деца са живели с тази творба; това стихотворение не се пее, не се декламира — то се шепне. Обикновено се възпява скръбта на майката, а ето един български офицер възпява скръбта на бащата, който се разделя със своя син. След Балканската война нашият народ трябваше да води още две злощастни войни — и колко бащи са се прощавали със своите невръстни деца по същия начин, със същите думи...

Все по това време Теодор Траянов създава знаменитата си творба „Смърт в равнините“. Йовков създава своите военни разкази и специално повестта „Земляци“ — това са също дълбоко хуманистични произведения. Да преминавам ли по-нататък? — към Първата световна война и към „Тиха победа“ на Димчо Дебелянов. Целият му цикъл „военни стихове“ е връх в неговото творчество и е един от върховете в нашата поезия. „Тиха победа“ е антивоенна творба.

И така чак до Отечествената война, която също заема достойно място в творчеството на най-интересните ни съвременни писатели. (Тук си спомням стихотворението на Радой Ралин „Балада за семейния портрет“, което по своята същност е хуманистично!) и се убеждаваме, че нашата литература на военна

тематика е нешовинистическа; тя не е патриотарска. Най-здравото в нашата литература на военна тематика е изпълнено с дълбокия стремеж и желание на народа ни да освободи онния братя-роби, които пъшкат под чуждо иго, но никога не е имало омраза и шовинистично заслепление. Това отношение на обикновените трудови хора към войните се е превърнало в основен патос на нашата литература. Не говоря тука за изключения — като някои стихове от Кирил Христов, които са сред най-неприятните. Или на други по-незначителни автори като Любомир Бобевски...

— ...Които по-скоро се разглеждат като литературни куриози...

— Ето — това е една от главните причини да се обърна към литературата на военна тематика. Също така интересувало ме е как човешкият характер — особено романтично, поетично устроеният човешки характер — се променя под натиска на дисциплината и доколко военната дисциплина влияе върху него; интересувал ме е въпросът за взаимоотношенията между личността и колектива. В много от моите книги съм поставял този проблем: и в „Българи", когато говоря за Дрангов или когато говоря за Гоце Делчев... Тези въпроси разглеждам и в една от последните си книги — „Спомени есета", като описвам моите дни във Военното училище.

Както виждате, основанията да се обърна към литературата с военна тематика са твърде важни и съществени.

— В кои си книги защищавате този свой интерес? И още: как виждате съвременните аспекти на литературата с военно-патриотична тематика?

— Някои автори смятат, че за мирновременния живот на армията не могат да се създават значителни творби, защото, виждате ли, дисциплината уеднаквява човека; че го няма голямото напрежение на боевете, няма героизъм и т. н. Това не е вярно — за мирновременния живот на народната армия също така могат да се създадат интересни и хубави произведения, защото човекът под пагона си остава човек. И нещо повече: пред съвременната армия се поставят големи задачи — това е известно. От друга страна, тук съществува един проблем, на който много малко се спираме: в съвременната армия човекът се среща с най-модерна и сложна техника. Този проблем за срещата с така наречената техническа революция е може би най-ясно изразен именно в редовете на народната армия — сред бойци и командири. Как войникът — довчерашен работник или селянин — дошъл в казармата, се среща с една сложна

техника: с танка, със самолета, с модерно устроените уреди за слушане и изчисляване; за насочване на артилерията, на ракетите и така нататък. Ето тука е интересното — разкриване на нови страни от душевността на българина, защото военната техника е много по-сложна, отколкото тракторите на село или струговете в заводите. Тука е съчетано най-новото, най-напредничавото в техническата революция. Тия хора, които в миналото бяха свикнали да се бият рамо до рамо, един до друг — сега ги виждаме отделени, затворени в кабината на танка, в кабината на самолета, в клетката на подводницата — самотни. И само несигурният и променлив глас на радиото ги свързва с командуването, със света... Сега се изисква по-голямо напрежение и воля — оттук и по-трудната и сложна задача на писателя. С това може би трябва да си обясним, че все още не са се явили много силни и ярки произведения за мирновременния живот на народната армия. Радостно е обаче, че имаме писатели, които останаха верни на тази тематика и които продължават да търсят в тази неизследвана достатъчно и неразработена зона... Искам да посоча, че за новата ни армия сполучливи творби създадоха Павел Вежинов, Иван Мартинов, Ивайло Петров, Рангел Игнатов, Станислав Сивриев, Величко Нешков, Иван Аржентински и други.

— Нека да допълня, че тези ви възгледи, тези идеи за живота в съвременната армия, за същността и мисията на съвременния офицер, за порасналото съзнание, което обладават съвременните бойци, са защитени в редица ваши литературно-критически и есеистични статии. Някои от тях са събрани в книгите ви: „Войникът в строя и литературата“ (1965), „Под пагона — човекът“ (1966) и „В служба на Родината“ (1971). Тук е налице стремежът ви да видите и ситуирате нещата в съвременен план...

— Щом искате да се допълваме, нека да започна по-отдалече. Аз писах за някои автори (от нашата литературна история), за които след Девети септември почти не беше писано, като например за Михаил Кремен — за „Брегалница“; като например за двата вестовоя — Т. Г. Влайков и Г. П. Стаматов; за „Холера“ на Людмил Стоянов; за „Кървави петна“ на Владимир Мусаков и други позабравени автори и произведения.

Книгата „Войникът в строя и литературата“ е първата ми цялостна книга, тя излезе през 1956 г., след Априлския пленум. Сега за тия автори, които тогава разгледах, се появиха нови изследвания от по-млади критици — като Стефан Коларов; с тяхното дело се занимават и други критици. Но за пръв път

след Девети септември писах за тях аз — и ги изведох пред новата читателска публика на социалистическа България.

— В съвременен план кои автори и какви проблеми сте разгледали?

— Откривам книгата си с една студия „През септемврийските революционни дни", в която разглеждам Отечествената война. Има една студия върху партизанската мемоарна литература — за партизанските бойци и командири; в друга — „Войникът от Отечествената война", разглеждам поезията на Радой Ралин, Младен Исаев, Веселин Ханчев, Ламар и други. Развивам и някои наблюдения по проблемите на най-новата ни белетристика с военна тематика. А в статията „Поеми за мирновременния живот на бойците" са разгледани две поеми от поета Иван Милчев. Включена е и статията „За героичното в мирновременния живот на народната армия", в която са разгледани някои от проблемите, на които се спряхме в началото на този ни разговор.

— Да се спрем и на другата ви книга от този раздел — сборника със статии и есета „Под пагона — човекът", която доразвива интересите ви върху литературата на военна тематика...

— Тази книга се състои от три части: първата обхваща някои чужди и наши военни писатели. Включени са есета за гвардейския поручик Михаил Юриевич Лермонтов; за поручик Анри Бел, наречен Стендал; за поручик Александър Иванович Куприн и за редник Иван Минков Хаджийски. Втората част е изградена върху литературни герои, които са военни: „Страхливецът щабскапитан Михайлов"; „Генерал-майор Панфилов и другият"; за редник Соколов (от „Съдбата на човека" на Шолохов); Златан — боец от Отечествената война (на П. Вежинов). (Някои от тези есета са включени и в книгата ми „Герои и характери".) Третата част е съставена от проблемни статии и наблюдения върху текущия литературен живот: за поезията на военно-патриотична тематика; по някои въпроси на литературата с военна тематика; статията „Георги Караславов и литературата с военна тематика" и статия върху творчеството на моя приятел Величко Нешков.

В своите статии върху литературата на военна тематика съм отбягвал да се занимавам с автори, които илюстрират уставите, а трудно улавят човека; човешката същност под пагона.

— В книгата ви „В служба на Родината", която се появи през 1971 г., са събрани някои от есетата, които са включени —

по-късно — в тритомника ви „Българи“. Но в случая вие изцяло се занимавате с герои, останали под пагона. Искам да ви насоча към това: как се роди идеята за тази книга, какво целяхте с тази творческа подборка?

— Идеята ми беше да покажа как ярката индивидуалност и под пагона се съхранява. Натискът на военната дисциплина е голям и силен. Мислено е през хилядолетията: как човешката индивидуалност да се окастри, за да се включи в градежа на един голям колектив...

— Да се унифицира човешката личност...

— ...всичко онова, което е ръбато, което е индивидуално, което е интересно — трябва да изчезне и затова са изнамерени хиляди способи. Например: недаването възможност на човека да остава насаме със себе си, да мечтае, дори да сънува — като се претоварва с работа и т. н. И затова слабите личности се огъват и изчезват. Но силните съхраняват своята индивидуалност. Те могат да станат впоследствие революционери, поети, културни дейци.

Тази книга откривам с есе за майор Атанас Узунов. Това е една много интересна личност, защитник на Видинската крепост през войната от 1885 г., а след това, както е известно, е водач на Русенския бунт; осъден е на смърт и разстрелян. Тук е включен и портрет на Коста Паница — също така разстрелян от Фердинанд по обвинение, че готви бунт. След това разказвам за юнкера Гоце Делчев, който три години е бил послушен възпитаник във Военното училище, защото се е готвил за своето велико непослушание... Той е един от любимите ми герои и присъствува неизменно в някои от моите книги. Много интересен момент от живота му — в психологически план — е престоят му във Военното училище. И аз като че пръв се опитах да надникна в неговите юнкерски години. Тук са включени и профили на Стамен Панчев, Владимир Мусаков, полковник Дрангов — за тях вече говорихме, когато разглеждахме трилогията „Българи“. Искам да кажа няколко думи и за военните години на Йордан Йовков. Той, въпреки че е бил запасен офицер, се е чувствувал като военен, гордеел се е с офицерското си звание. Когато се образува през Европейската война групата на военните писатели и когато са ги поканили да отидат да видят военните действия — на предната фронтова линия, всички отказват. И само поручик Йордан Йовков, който е бил вече на фронта през Балканската и Междусъюзническата война — само той пожелава да отиде на фронта...

Не е нужно да припомням за поручик Петко Д. Петков,

който е спасил знамето на Първа дивизия, за неговите връзки с войниците от тази дивизия. Те му дават възможност след преврата на Девети юни да потърси своите бивши подчинени и колеги и да започне голямата борба срещу правителството на Цанков. Тази борба му струва, както е известно, живота... В книгата са включени и профили на генерал Владимир Заимов и на двама герои, които загинаха в Отечествената война — Васил Демиревски и редник Иван М. Хаджийски. Смятам тази си книга за най-доброто, което съм написал на военна тематика.

За да допълня интересите си към „човека под пагона", нека да ви кажа, че по мое предложение и настояване беше вписано името на Илия Иванов — Черен върху паметника на писателите, загинали за свободата на България, пред сградата на Писателския съюз в София.

— Нека да преминем към друга група въпроси: как зрее при вас една творческа идея, как достигате до нея?

— Аз мисля, че както всичко в литературата е конкретно, така и раждането на идеите трябва да бъде конкретно.

При мене идеята се ражда при конкретни обстоятелства, свързана е с конкретния момент — при дóсега с определена художествена творба. Томас Ман пише: „Едно произведение трябва да има дълбоки корени в моя живот, трайни връзки трябва да преминават от него до най-ранните детски сънища, за да призная правото си над него, за да повярвам в законността на своето дело. Случайното посягане към даден мотив, към който нямам дългогодишни претенции да го обичам и познавам, ми се струва дилетантизъм."

Случайното посягане към дадена тема — това е дилетантизъм! Истинският професионализъм — в най-благородния смисъл на думата — е свързан с дълбоки и трайни творчески вълнения и съпреживявания. Не зная какво се е получило при мене, но книгите ми „Герои и характери" и „Българи" са написани по такъв начин.

Друг е въпросът за оперативните литературно-критически статии върху съвременната литература. Когато някое произведение ми хареса, когато някое произведение ме развълнува — пристъпвам към написване на съответната рецензия или есе. Така спонтанно реагирах при срещата си с „Железният светилник" (изобщо при срещата с публикуваните три романа от поредицата на Димитър Талев за българите в Македония). Същото се случва при досега ми с творчеството на някои наши съвременни поети — като стиховете на Георги Джагаров, Евтим

Евтимов и др. Или с някои съвременни белетристични произведения, като например „Диви разкази“ на Хайтов или „При извора на живота“ от К. Калчев и др.

Критическите ми оценки и статии върху текущите литературни проблеми са плод също на конкретни наблюдения — никога не съм подхождал към дадено произведение с предварително подготвена теза... Предпочитам да пиша само за това, което ми харесва и е хубаво! За съжаление много неща не ми харесват от това, което се издава, и това не ме импулсира към писане; първо — нямам физическа възможност и, второ — не е в моя натюрел да се занимавам със саждите... Мълчанието също е форма на критика!

При други случаи — това се отнася до публицистиката ми, — когато в обществения живот стане важно, интересно събитие — пристъпвам към написването на съответното есе. В миналото, когато пишех социологическите си есета за тариката, за мижитурката — имах възможност да наблюдавам тези типове — тарикатите главно във Военното училище; мижитурките — след това в цивилния живот. Така след известни наблюдения, и то продължителни, пристъпих към създаването на тези социологически есета.

При литературно-критическите студии също трябва много време, за да се изучават процесите, да се улови техният ритъм, техният релеф и да се дойде до обобщението. При създаването на различни мои произведения съм подхождал по различен начин, според случая и задачите, които съм си поставял. В някои от случаите — след продължителни наблюдения и проучвания — идеята се е избистряла; при оперативните критически изяви — след прочитането на творбата.

— Кога настъпва онзи върхов момент, когато нещата трябва непременно да се фиксират на хартията при онези произведения, които са били за вас трайно творческо вълнение?

— Обективно — неведнъж изтъквах това в нашите разговори — такава възможност дойде след Априлския пленум, когато се разкрепостихме от догмите, от всичко, което пречеше за свободна творческа изява. Тогава именно — след Априлския пленум — се роди моето истинско творчество... Субективният момент, който конкретно ви интересува, е свързан с големи натрупвания и проучвания. Аз си водя много записки, имам много тетрадки по различни проблеми, които съм наблюдавал и върху които смятам да работя. Когато се натрупат достатъчно наблюдения, за да може вече да изведа обобщението, тогава пристъпвам към написването на своя труд. От случайни бегли на-

блюдения може да се дойде до прибързани обобщения. Трябва дълго да се проучва процесът, за да се разкрие общото, да изкристализира закономерното и тогава да се пристъпи към създаването на дадена критическа творба.

Писал съм и по поръчка и понякога се е получавало хубаво произведение, когато тази поръчка е съответствувала именно на моята вътрешна насоченост. По начало съм избягвал да пиша случайни неща — това, което не отговаря на моя натюрел. Ето наскоро работих върху един кратък предговор към „Хайдушки копнения“ на Яворов; този материал ми е поръчан от издателство „Български писател“. Приех да напиша предговора, защото отговаря на моята вътрешна насоченост...

— В един от предишните ни разговори вие говорихте за влиянието, което Захари Стоянов е упражнил върху публициста П. К. Яворов. Това ми дава основание да ви запитам дали разглеждате прозата на Яворов като своеобразно продължение на „Записките“; като продължение на Захаристояновото начало...

— Би могло така да се постави въпросът — това би било вярно наблюдение!

Ще разгледам прозата на Яворов като продължение на захаристояновското начало, но също ще изградя един паралел между книгата „Вихър“ на Страшимиров и наблюденията на Яворов в „Хайдушки копнения“...

— Паралел? Но „Вихър“ е произведение, значително покъсно написано; отнася се за други събития?

— Антон Страшимиров издава „Вихър“ през 1921 г., а разглежда събития от 1912 г.; наблюденията на Яворов се отнасят към 1902—1903 г. Но тук има едно явление, което нашата историография и социология не са забелязали и проучили достатъчно. И което е особено важно: движението за освобождение на Македония и Илинденското въстание психологически подготвят Балканската война. Без Илинденското въстание нямаше да има този устрем, тези чутовни победи на Българската армия през Балканската война. Записките, спомените на П. К. Яворов в този смисъл са свързани със спомените на Антон Страшимиров във „Вихър“. В този контекст — струва ми се, аз за първи път разглеждам фактите...

— Това — безспорно — е много интересна постановка!

Но тук във връзка с предишните въпроси ми хрумва мисълта на Лев Толстой: „Ако може да напишете едно произведение, но може и да не го напишете — то по-добре не го пишете!“

— Така! Абсолютно вярно — това важи за всяко творчест-

во. Човек трябва да пише, когато има какво да каже... Човек трябва да пристъпва към писане, особено при проблемите, които аз разглеждам, или когато ще има да каже нещо ново, или когато ще може да го каже по нов начин съобразно своето виждане — т. е. чрез него да разкрие своята творческа индивидуалност...

Но вие поставяте дълбок философски проблем. В съвременния свят на познанието и литературата, в критиката — много неща вече са казани. Планини от книги има вече! Сега съществува „ужасът на казаното“...

— Направихте добра находка в днешния ни разговор: „ужасът на казаното“. Но нещо повече: често пъти съвременният човек се информира за философски течения, за литературни факти и оценки чрез — бих ги нарекъл — „подстрочници“, т. е. чрез натрупвания върху фундамента. И по тоя начин той се отдалечава от първоизточника: живее с такива превратни представи, че често пъти се разминава с обективната истина...

— Това е въпрос и на съвременната социология — свързан е с изобилието, характерно за нашето време: изобилие от предмети, от факти, от информация, от литература... И изпъква огромната необходимост от изкуството на подбора. Сред цялото това море да се намери най-важното, най-същественото, което именно ще характеризира основното. Да се направи подбор, да се открие първоизточникът, а той е свързан със същественото и важното! Това е талант — дар божи!

— Интересува ме как факторите родно място, бит, среда, детски и юношески преживявания могат да повлияят за формиране характера на критика. И доколко тези фактори се превръщат в стимули за творчество при критическата работа?

— За мене спомените от детството и от юношеството са основни за формирането на един човешки характер. Тези спомени са най-ярките, най-дълбоките, оставят най-трайни следи и съпътствуват човека през целия му живот. Те фактически очертават основните линии на характера. Така както в една юношеска снимка се познават основните черти в образа на бъдещия човек; после, както и да се изменя той — може да пуска брада, да си изменя фризурата, — тия основни черти остават. Така и чертите в душевността, формирани през юношеските години, остават в развитието на човека. Особено значение има какво е чел, какво е мислил, за какво е мечтал; какви преживявания е имал, каква е била неговата първа любов, каква е била неговата среща със смъртта — всичко това остава свързано с характера; следователно ще остане свързано и с творческото форми-

раване на личността. Никой не може да избегне от детството си — както реката не може да се откъсне от своите извори...

— Добре! А какви са пътищата за обогатяване на дадена творческа индивидуалност; в нашия случай на една критическа индивидуалност?

— За литературния критик е важно да познава не по-зле от писателя живия живот, за да разкрие правдивостта на литературните герои, духа на съвремието. Всяка творческа индивидуалност се обогатява главно по два пътя: чрез опознаване на живия живот, на съвременността и чрез опознаване на литературата, на книгите. Ако се прекъсне един от тези пътища — личността обеднява. Само тяхното диалектическо единство може да роди истинска творческа индивидуалност. Има писатели — като Горки например, които са опознали най-напред живота, но след това стават пламенни приятели на книгата. И, обратно: писатели като Лев Толстой са опознавали първо литературата и после живота. Но и при единия, и при другия литература и живот винаги са били в единство...

Стремил съм се и аз според моите скромни възможности да не се откъсвам нито от литературата, нито от живия живот. От ранните си детски години до днес този стремеж е бил винаги жив у мене.

— Бихте ли могъл да разкажете за усещанията, които изпитвате по време на работа върху вълнуваща ви тема?

— Най-хубавите радости, които съм изпитвал в живота си, са били, когато намеря сполучливия изказ на мои трайни творчески вълнения...

— Признавате ли вдъхновението за спътник и на критика?

— Да, разбира се! У военните има едно стратегическо правило на маньовъра: на решителното място, в решителното време да се съсредоточат всички сили. Вдъхновението е именно това: в даден момент да съсредоточиш всичките си сили, цялата си интелектуална енергия, напрежението да достигне върхова точка... Вдъхновението за твореца — в това число и за критика, е способността да се съсредоточат всички сили върху това, което твори, и тогава се получава „вдъхновена“ творба. Напълно съм съгласен с хубавата строфа на Алфред дьо Мюсе за вдъхновението (тук Ефрем Каранфилов цитира на френски, а после го преведе): „В момент на работа всеки нерв, всяка фибра трепти като лютня, която току-що са акордирали. Не работиш, внимаваш, слушаш — сякаш един непознат ти говори с нисък глас...“

Мисля, че поетът е уловил много добре състоянието на

вдъхновение. Дълго трябва да е зряла една идея, един образ, едно настроение в душата на твореца и ето настъпва може би един неочакван ден, един неочакван час, когато „непознатият" започва да ви нашепва с нисък глас. Някои от онези си есета, които ценя най-много и които получиха оценка и от читателите, са писани именно в такова състояние.

Тогава, когато пиша „с вдъхновение" и думите са най-точните, и образите са най-ярките, и слогът придобива вътрешен ритъм... Впоследствие, разбира се, трябва да се работи дълго, за да се изчистят случайно дошлите думи, които висят (както казват французите) на върха на перото; да се изчистят тривиалните образи, които също така ненадейно са нахлули. Но вътрешният ритъм на фразата идва именно в тия часове на първото непосредствено писане.

— За да насоча по-точно въпроса, ще ви припомня онова твърдение на Флобер, че когато описвал смъртта на своята героиня мадам Бовари, която се отравя, изпитвал в устата си горчивина... Въпросът ми е: когато описвате определени състояния на своя герой, дали изпитвате същите преживявания? Защото вие в определени моменти пресъздавате и реални личности, не боравите само с литературни герои...

— Вълнувам се от личната съдба на своя герой, трогвам се от неговата съдба; дори могат сълзи да бликнат в очите ми, когато трябва един прекрасен герой да умре... А също така, когато героят произнася силни, ярки думи — те отекват в сърцето ми.

— Например какви чувства ви вълнуваха, когато описвахте съдбата на Гео Милев? (Във вашето есе за Гео Милев и неговите убийци.)

— Там мога да кажа, че имаше лична заинтересованост, понеже заедно с Гео Милев е убит и моят вуйчо Радивой Каранов, когото обичах. Там има личен мотив и вълнението избликва естествено!

Но нека да вземем друг пример — по-отдалечен във времето: когато описвах разстрела на Коста Паница, се вълнувах много и съпреживях всеки момент от живота му. Той се държи геройски; достойно защищава името на българския офицер... Примерите могат да се увеличават и те само подкрепят онова, което изтъкнах преди малко...

— Какви физически усещания изпитвате по време на писането — нервно напрежение, изпотяване, блясък в очите, подем, умора?

— Когато писането ми върви — изпитвам радост, лекота;

сякаш настъпва физическо разтоварване. Когато не върви — усещам бремето на труда, това е просто умора, същата, която настъпва при физически труд. Тогава и по най-дребен повод ставам раздразнителен. Но при всички случаи едно голямо напрежение — духовно и физическо...

— В много от анкетите, в личните писателски спомени се говори за борба с думите. Какво разбирате под „муки слова"?...

— Вече казах, че когато трудно върви работата — написването на дадена статия, есе, — тогава виждаш как се повтарят мислите, колко много прилагателни избиват; как ти избягва точната дума; колко мъгливи стават образите и как се губи мисълта в лошо набраните думи. Описателното писане понякога е най-лошото писане, най-бързото писане. Без способността за намиране на характерния детайл, без способността за намиране на точната дума. Впоследствие трябват часове, дни, дори месеци работа, за да се избистри това, което трябва да бъде...

Най-хубавите мои есета са онези, с които дълго съм живял, дълго са зрели, които са станали моя духовна същност. Но самото тяхно написване обикновено е траяло кратко.

— Как се раждат при вас думите, как идват думите?

— Това не мога да кажа. Думите идват някак от само себе си! Цял живот съм писал онова, което дълго съм обмислял, и думите просто застават на мястото си. Но всичко, на което държа, го чета многократно, за да чуя как звучи на глас, за да усетя дали има вътрешен ритъм, както при стихотворението. Това е дълго търсено, постигнато е с голямо духовно напрежение.

— Имате ли предпочитания към определени словосъчетания и думи? Считате ли се за откривател на думи и словосъчетания?

— Никога не съм търсил изкуствени словосъчетания и думи. Търсил съм най-точните думи!

— Имате ли вкус към старинни лексикални пластове, към рядко срещаната, към характерната дума?

— Специални, рядко използувани думи никога не съм търсил. Пак да повторя: търсил съм — точните думи...

— А как се раждат при вас образите, метафорите? Някои от тях се наложиха в съзнанието на читателите и критиците и често можем да ги срещнем в различен контекст. Да вземем само някои примери: как се роди у вас онзи образ — нека да го наречем „фигурата на колоездача", — с който характеризирате така точно отношенията във военната и бюрократичната

йерархия. Имахте ли някое конкретно наблюдение, конкретен повод?

— Да, имах! Този образ дойде от войнишкия живот преди Девети септември. Това беше на едни колоездачни състезания в Кюстендил. Бях там с войниците и те коментираха: „Гледай, гледай — трябва да превива повече гръб, за да върви по-бързо!“ Запомних тези думи и ги отнесох към военни и бюрократични порядки: за да напредва човек в службата, трябва да превива гръб пред горното началство и да „мачка“ с крака подчинените.

— Как се роди друг един ваш словесен образ „под камшиците на амбицията“?

— Мене винаги са ме вълнували понятията „амбицията на личността“ и „амбицията на делото“. Има хора пак в йерархически устроените учреждения, които чрез делото се опитват да издигнат себе си, те си служат с делото, за да преуспяват в службата и живота. Но има хора, за които най-важно е делото. Те му служат всеотдайно, готови са дори да се пожертвуват за него.

Това се забелязва и в науката. Някои учени си служат с науката, бързат с „трудовете“ си, за да придобият научни степени. А други работят бавно, упорито, системно и са готови дори да „дочакат“ успеха след смъртта си.

Такава е разликата между това, което наричаме амбиция на делото и амбиция на личността.

— И още един ваш образ — струва ми се, от по-ново време: „войнствуващото бездарие“... Имате ли някакви конкретни наблюдения, визирате ли определени личности?

— Бездарните като правило са по-пробивни от талантливите. Последните са чувствителни, лесно нараними, горди, а бездарниците притежават „дебела кожа“, зад която се прикриват в набезите си към успеха.

Но времето винаги си отмъщава: достатъчно е да си припомним най-близкото минало: имаше поне десетина писатели от различните жанрове, които шумяха приживе, бяха навсякъде, а днес ги забравиха, никой не си спомня за тях, дори техните приятели.

— При писане дали можете да се самонаблюдавате; за миг да се откъснете от процеса?

— Не съм правил такъв опит — да се самонаблюдавам, когато пиша! Всяко моментно отклонение на вниманието би довело до разсейване.

— Дали външни дразнители — шумове, дошли отвън, ми-

ризми, светлина, повишена или понижена температура, могат да ви влияят?

— Когато човек изпадне във вдъхновение — нищо не може да му влияе. Но това са редки мигове! При повечето случаи, когато творецът работи нормално, външните дразнители му влияят. Лично аз не мога да понасям шумовете от паленето на коли, викането, високата музика...

— Влияят ли годишните сезони върху вашата работа?

— Да, отчасти! При слънчево време, при нормално атмосферно налягане винаги се чувствувам добре — независимо какъв е сезонът. Мой предпочитан творчески сезон обаче е есента. Есента ми е любимата. Най-неприятният месец за мене е февруари — и в здравословно, и в творческо отношение.

— Как предпочитате да пишете — на ръка, на машина?

— Пиша изцяло на ръка. Преди години счупих китката на лявата си ръка, която не зарасна добре. И да искам, не мога да пиша на машина...

— Казват, че ръката е най-строгият цензор...

— На ръка. После предпочитам и многократно, многократно преработвам и поправям...

— Работил ли сте с диктовка, без чернова?

— Не съм работил. Случвало ми се е неведнъж да диктувам на машинописката, но от ръкопис. Машинописната редакция също многократно поправям.

— Имате ли предпочитания към определен вид хартия или формат; към цвета на мастилото, на химикалката?

— Не! Често първият вариант на текстовете ми е върху гърба на унищожени от едната страна листове. Предпочитам химикалът да тече равномерно — без натиск. Напоследък изцяло пиша с химикалка, рядко с молив; от години вече не ползувам автоматична писалка и мастило.

— Може ли да работите в присъствието на външен човек или на някои от вашите близки?

— Трудно! Едничкият човек, когото мога да понасям, когато пиша — това е синът ми.

— Лесно ли се разсейвате и какво най-често ви разсейва по време на работа?

— Когато работата не върви — най-лесно е да се разсейвам, то е и по-приятно... Най-често се разсейвам със спомени, с хрумвания за конкретни задачи — какви ли не мисли ти идват, когато работата не върви...

— Имате ли сутрин навик, преди да започнете работа, да разгледате любим албум с репродукции, да прочетете откъс от книга или новата преса?

— Обикновено започвам направо с писане, защото сутрешните часове са най-плодотворни. След това, като се уморя, започвам да чета и преглеждам пресата.

— Имате ли някакви специални предпочитания за настройване към работа?

— Понякога обичам да прочета стихове от любим поет. Това ме настройва, стимулира. Но това става, когато задачата ми не е строго обвързана със срокове...

— По време на работа пиете ли кафе, чай?

— Не! По начало кафе рядко пия. Пиех кафе следобед — в редакцията на „Литературен фронт“, когато Луканова ни правеше „следобедното кафе“ за ободряване.

— Опишете ми един свой творчески ден?

— Стремя се да работя всеки ден, в ритъм, който рядко нарушавам. (Най-често по време на пътувания или при непредвидени служебни ангажименти!) Стремя се да не оставям нито ден без линия, както казват древните римляни. Обикновено сутрин оставям няколко часа за писане. Никога през живота си не помня — през последните 30 години — да съм прекъсвал интелектуалните си занимания и да не съм писал или прочел нещо!

Денят ми обикновено протича така: сутрин няколко часа писане или работа върху ръкописа, или върху книгата, която ме вълнува. След това преглеждане на пресата, на някои новоизлезли книги и литературни издания — наши и чужди. Към обед излизам; обикновено обядвам в стола на писателите към 13,30 ч. Когато работех в „Литературен фронт“, към 14 ч. отивах в редакцията и най-често бивах пръв; сега по това време вече съм в Литературния институт. Тук изпълнявам текущите задължения, запознавам се с бюлетина на БТА, срещи, разговори по телефона и т. н. Следобед обикновено стават и нашите заседания. Вечерните часове са за отмора; запознавам се с личната си кореспонденция и отговарям на писма, които никак не са малко. И отново четене, понякога за кратко оставам пред телевизора или по покана на сина ми отиваме на кино или на нашумял спектакъл. Той познава вече вкуса ми и подбира подходящи прожекции и представления... И отново четене. Творецът, особено съвременният критик, трябва да следи отблизо литературния процес, да бъде на нивото на съвременните литературни търсения.

— Къде предпочитате да прекарвате ваканциите си — на планина, на море?

— Преди години лете редовно ходехме на море — това бе-

ше семейната ни лятна почивка. Сега обичам да се усамотявам през ваканциите си и през другото свободно време на вилата в Бистрица. Да допълня, че понякога през зимата — за седмица — заедно със сина ми отиваме в планината — Ситняково.[33] Но трябва да отбележа, че никога не съм имал абсолютно ваканционни дни — ако не ме преследва някоя изостанала задача, то се стремя да прочета пропуснати книги; или си водя импровизирани записки по някои хрумвания и наблюдения. За мене пълната почивка се нарича безделие!

— Нашите разговори вече вървят към своя край. Но тъй като става все по-трудно да се срещаме поради вашата заетост, ще ви предложа да отговорите писмено на последната група въпроси, за да оформим нашата литературна анкета.

И тъй на няколко пъти в нашата анкета вие споменавате името на Георги Караславов. Ще ви помоля да призовете някои интересни спомени за него; да разкажете за някои любопитни преживявания, които и във всекидневието го правят голям!

— В книгата си „Спомени есета“ (1983) съм написал за по-интересните моменти от срещите ми с писателя Георги Караславов. Нашето познанство започна с едно писмо, което той ми написа през 1939 г. по повод на статията ми „Душата на младежа-тарикат“, и завърши с последното писано слово на Г. Караславов — писмото му до академик Балевски, с което ме предлага да бъда избран за член-кореспондент на БАН. То носи дата 25 ноември 1979 г.[34]

— Коя година и с кои трудове бяхте избран за член-кореспондент на БАН? С какво са свързани вашите бъдещи планове и научноизследователската ви работа?

— В Българската академия на науките бях избран главно за трилогията „Съвременност и литература“. Но, разбира се, имало се е пред вид и цялото ми творчество. Държа да отбележа, че сред всички гласуващи академици е имало само една бяла бюлетина.

С изследването си „Селянинът в творчеството на Г. Караславов“ и преди това „Как умират героите на българските писатели“ смятам да продължа моята поредица от изследвания върху душевността на нашия народ и нейното отразяване в литературата.

— Какви са вашите планове като директор на Института за литература?

— Като директор на Института за литература имам една основна задача — да подпомогна написването и издаването на

Историята на литературата ни в 12 тома. За това издание аз съм лично отговорен пред Президиума на БАН.

— Искам да ви предложа да отговорите на въпросите, които проф. Шишманов поставя пред Иван Вазов — тази кратка анкета е известна със заглавието „Из един албум“ и напоследък все по-често се среща сред разгърнатите литературни анкети:

— Коя краска предпочитате?
— На ранния изгрев и на късния залез.
— Коя е любимата ви миризма?
— На пролетната гора.
— Кое цвете според вас е най-красивото?
— Карамфилът.
— Кое животно ви е най-симпатично?
— Кучето и котката.
— Коя краска на очи и коси предпочитате?
— Синьосивите очи и меднорусата коса.
— Коя е според вас най-ценната добродетел?
— Честността към другите и към себе си.
— Кой порок най-много мразите?
— Завистта.
— Кое е вашето любимо занятие?
— Четенето на хубави книги.
— Кое развлечение ви е най-приятно?
— Разговор с близки по дух хора.
— Кое е според вас идеалът за земно щастие?
— Сполучливото осъществяване на творческата задача.
— Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?
— На писателя, който е престанал да бъде творец.
— Може ли да попита човек на колко сте години?
— Може — на 67.
— Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрали сам?
— Ефрем.
— Кой е бил най-хубавият момент в живота ви?
— Когато се роди моят син, когато излезе от печат първата ми книга, когато публикувах в сп. „Философски преглед“ първата си статия.
— Кой е бил най-печалният (най-тъжният)?
— Когато умря майка ми.
— Коя е вашата най-голяма надежда?
— Младостта на България.
— Вярвате ли в приятелството?

— Да.

— Кой е за вас най-приятният момент през деня?

— Сутрин, когато застана пред белия лист.

— Коя историческа личност ви е най-симпатична?

— Левски и Гоце Делчев.

— Коя личност от роман или театър?

— Дон Кихот.

— В коя страна бихте предпочели да живеете?

— В България.

— Кой писател предпочитате?

— М. Ю. Лермонтов — обичам!

— Кой живописец?

— Рафаело, Ел Греко, Рембранд.

— Кой компонист (композитор)?

— Лудвиг ван Бетховен.

— Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?

— Не прави нищо, от което един ден би могло да се срамуваш. Отнасяй се и към служителя, и към министъра по един и същ начин — като към хора.

— Кое е според вас шедьовър на природата?

— Човекът — с неговата неповторима индивидуалност.

— От кое място сте запазили най-приятен спомен?

— От Рилския монастир.

— Кое ястие обичате най-много?

— Не мога да кажа. Яденето за мене е най-често задължение, а не удоволствие.

— Предпочитате ли твърдо или меко легло?

— Безразлично ми е.

— Кой чужд народ ви е симпатичен?

— Руският.

— Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате?

— Волтер казва, че трудът спасява човека от три неща: от немотията, от порока, от скуката — аз бих добавил: и от старостта.

— Да, благодаря! Това са въпросите на професор Шишманов. Сега ви предлагам да преминем към друга група въпроси, които също биха ни дали допълнителна светлина за вашата личност и за някои творчески предпочитания. Интересува ме дали повлияхте с нещо за избора на жизнено поприще на своя син Ефрем Ефремов, който в момента работи като спортен журналист във в. „Старт“?

— Не съм повлиял с нищо за избора на жизнено поприще на моя син Ефрем Ефремов. Той сам си избра спортната журналистика, обича работата си, обича спорта и работи в тази област, поне засега с голямо увлечение. Той знае добре руски, френски и английски и това му помага в професията, която си е избрал.

— Впрочем запазихте ли интереси към някои спортни дисциплини? Обичате ли спорта? Как гледате на спортната запалянковщина?

— Преди много години печатах една статия във в. „Мир" под название „Спортоманията"[35]. Тогавашната цензура задраска значителни пасажи от нея (притежавам коректурата със задраскванията на цензурата и нейния печат — датата е 20 октомври 1943 г.). Между другото задраскан е и такъв пасаж: „Най-после и най-много спортоманията се развива сред синовете и дъщерите на успелите буржоа. Младежите с напомадени ръце, които нямат никаква работа, могат да си намерят забавление, което ще стане цел на празния им живот. Това е спортът, при тях лесно станал мания." И по-надолу: „Когато всички започнат да се трудят, когато всички започнат да се състезават на полето на трудовите, интелектуалните и пр. рекорди, тогава спортът от самоцел ще се превърне само в средство."

Такъв е бил винаги интересът ми към спорта — като средство за изграждане на цялостна личност. Обичал съм ездата и съм получавал тежки наранявания при падане от кон. Следите от тези наранявания още нося.

— Поддържате ли някакво хоби?

— На въпроса ви ще отговоря, че нямам никакво изразено хоби.

— Какви чужди езици владеете? Сам правили ли сте преводи?

— Ползувам френски и руски език. Още като ученик в гимназията съм превеждал стихове от френски и руски — от поетите Константин Балмонт и Алфред дьо Мюсе. В по-късно време преводи не съм правил.

— Писали ли сте рецензии и критики за други видове изкуство? На кое друго изкуство бихте посветили време и сили, ако не бяхте се изградили като литератор?

— Не съм писал рецензии за други изкуства. Откакто се помня, съм бил литератор. Обичам и другите изкуства, но не бих могъл да се посветя на никое от тях.

— Как гледате на съвременната модерна живопис и музи-

кални експерименти? Имате ли впечатления от някои нови тенденции и търсения в областта на живописта и музиката?

— Предпочитам класическата музика и класическата живопис, без да отричам съвременните търсения. За моя радост днес като че се чувствува в световен мащаб едно изморяване от безконечните търсения — без намирания... Често тези тъй наречени „авангардистични търсения" биваха създавани от силно амбициозни личности, но не от силни таланти. В повечето случаи те бяха рожба на интелекта, измислени от умни хора, но не винаги талантливи. „И дяволът е умен, но бог не го обича" — беше писал Горки. Много от тези школи, често умни, но повече оригинални, не можеха да се възприемат от народите, от обикновените хора. Народът винаги открива, може и след дълго време, заместителите на таланта и труда, колкото и хитроумно да са замаскирани те.

— Вие владеете ли някакъв музикален инструмент? Имате ли музикален слух; обичате ли музиката?

— Обичам много музиката. Учил съм цигулка на младини, но не съумях да я овладея.

— Интересът ви към изобразителните изкуства не ви ли е подтикнал да вземете четката или въглена? Сам някога рисувал ли сте?

— Обичам също живописта, но никога не съм се опитвал да стана художник.

— Кои са основните ви недостатъци, тъй както вие сам ги виждате?

— Основен недостатък на моя характер е известна мекост, липса на суровост, прекалена деликатност в отношенията дори с неприятелите ми.

— Какво ви учудва в живота?

— Учудва ме в живота и винаги ще ме учудва човекът с неговата неповторима индивидуалност.

— Прибягвате ли често до лекар?

— Прибягвам много рядко към лекар. Дано и занапред бъде така...

— Страхувате ли се от смъртта?

— Не се страхувам!

— Какви са най-страшните недостатъци на съвременната жена?

— За недостатъците на жената не е смеел да говори дори великият Лев Толстой.

— Какви качества цените у приятелите?

— Истински приятели могат да станат близки по дух хора.

— Цените ли чувството за хумор и сам притежавате ли това чувство?

— Ценя чувството за хумор и много обичам шегите, но безобидните, без скрита злоба в тях. При напрегнатата работа на ръководните постове, на които съм бил от 20 години вече, свързани с голяма отговорност и неприятности, шегата, смехът ми служат за отдушник. Приятно е, когато можеш да се позабавляваш, след като си слушал критики върху своята работа на някое събрание. В това отношение шегите на Божидар Божилов ми много харесват.

— Цените ли карикатурата? Цените ли изкуството на Илия Бешков? (В един от предишните ни разговори стана дума, че сте били доста близки с него...)

— Питате за Бешков. Аз съм писал за него. И го смятам за един от най-талантливите хора, не само които съм срещал в живота си, но изобщо, които е родила България. Като есеист той все още е недооценен. В книгата си „Българи" се помъчих да му направя един по-цялостен портрет.

— Цените ли остроумието, моментната находка? Имате ли наблюдения върху видовете остроумия?

— Тук бих могъл да кажа няколко думи за различните видове остроумия, както вие искате във въпроса си.

Има някои не твърде благородни видове остроумие. Ето някои от тях (според моите наблюдения).

На скучаещия сноб: да си припомним подигравките на херцога и неговата свита над Дон Кихот. Това е остроумието, предназначено да убива скуката, да се прекарва весело за сметка на някоя беззащитна жертва, обикновено наивен мечтател.

На снобите: те се стремят да бъдат винаги духовити, но тъкмо този стремеж разкрива липсата на интелигентност. За тях разговорите се превръщат в размяна на остроти. В тяхното евтино остроумничене нерядко се крие цинизъм. За такива хора жените мълвят: какъв забавен човек...

На хитрите кариеристи: те се специализират да правят смешки, да стават клоуни. По такъв начин печелят най-вече пред началниците си и пред жените. И едните, и другите ги обичат — разсейват скуката им.

На някои от професионалните хумористи, които не могат цялостно да се осъществят в творбите си и предпочитат да вземат думата. Повърхностно и леко ефектни, те чакат вред, където минават, да избухва смях. И хората свикват да се смеят още щом ги видят.

На злобните, злите, отмъстителните: те са находчиви. Зло-

бата им потапя в отрова добре премерените стрели. Тези стрели проникват дълбоко и трудно се изваждат от раната. Такива хора умеят да накърнят нечий авторитет, да си устроят каламбур с някое почетно име, да измислят виц, който трудно се забравя; с помощта на опростителството, хитроумно да оклеветят нечия биография или нечие творчество.

Злобата и завистта правят човека наблюдателен: той умее да открива някаква слаба страна и да я извади на преден план от общата хармония на личността. И да я осмее.

Но за добра чест има и благородни видове остроумия:

На нервните: то също е зло, но често справедливо. И находчиво. Чувството го изпълва с горчив сок.

На честните и борчески сатирици, които смело и себежертвено воюват с носителите на социалното зло. Те най-често са оптимисти и с вяра гледат в бъдещето.

На чистите, светли души, които се шегуват като децата: с беззлобен весел смях, с добродушна усмивка, с наивна непосредственост. Те внасят пролетна атмосфера, вред където се намират. И връщат човека към детството.

На страдащите, които се шегуват със себе си, със своето страдание и мъка. Техният смях се ражда от трагедията — да си припомним за Сервантес, Молиер, Гогол.

В дълбокия хумор винаги се чувствува как той извира от трагедията, как трагедията се таи някъде дълбоко в дъното на смеха. И тук е неговото благородство. И неговото безсмъртие. Оттук извира и поезията на хумора. Две от най-великите книги на човечеството са весели истории. Но те са именно най-трагичните. И най-поетичните. Имам пред вид „Дон Кихот“ и „Мъртви души“.

Лайбрюйер („Характери“): „На всяка крачка се натъкваме на глупави шегобийци. И рояци от тези насекоми се срещат навсякъде. Духовитият човек е рядкост. За да се шегуваш изкусно, да проявяваш находчивост при най-дребни поводи, се изисква голяма изобретателност, елегантност.“

И Марк Аврелий: „Духовитостта у някои хора е смесена с известна доза злост.“

За остроумието се изисква бърза реакция, находчивост. Мечтателите обикновено не притежават такива качества. Затова най-често те не са остроумни. Когато благородниците успешно са подигравали Жан-Жак Русо, той сърдито е напускал къщата. И чак на вратата се е сещал какво би могъл да отговори. Но късно.

Волтер — напротив — умеел е да бъде находчив, да размах-

ва своята изострена рапира на остроумието, да пробожда противника така светкавично, че той да умира, преди да усети, че е ранен...

— Нашите разговори се водят в годината, когато светът чествува стогодишнината от рождението на Ярослав Хашек; това е добър повод да се спрем върху личността и творчеството на този виден сатирик. Но ще ви помоля да разширите своя отговор и да изградите паралел между Швейк и Бай Ганьо — в каква степен тези образи съдържат специфики (или са отрицание) на националния характер. Чехите например не се срамуват да говорят за „швейковане" — те смятат някои от чертите, залегнали в характера на Швейк, за положителни и дори ги „оглеждат" — шегуват се с тях, но не ги отричат като национални специфика... А ние? Преодоляхме ли „байганьовщината"? Този паралел (това ми хрумва сега) е твърде любопитен, но дали той е възможен?

— Ще ви кажа моето мнение за Хашек и за храбрия войник Швейк; за Алеко и за неговия бай Ганьо.

Най-напред прави впечатление, че литературните критици не са разбрали и оценили навреме както писателя Хашек, така и войника Швейк; както писателя Алеко Константинов, така и бай Ганьо. Те (критиците) са вярвали и са твърдели, че Хашек е само някакъв фейлетонист и публицист, дилетант-писател, а Швейк е изкуствено измислен образ, пресилено окарикатурен.

Същото се е случило и с нашия Алеко Константинов и с героя му бай Ганьо. Литературните критици са вярвали и твърдели, че първият е само някакъв фейлетонист и публицист, дилетант-писател, а вторият — изкуствено измислен образ, пресилено окарикатурен. А народът трайно е обикнал и писателя, и героя му. Образът на бай Ганьо е най-живият в българската литература.

Това показва как твърде често сериозният поглед на някои учени-литератори трудно прониква зад веселото и радостното в литературата, зад светлата усмивка и непринудения смях. И как, от друга страна, народът има вярно, живо чувство, за да разкрие трайното и непреходното във „фейлетонния" герой.

Би трябвало да се подчертае още нещо съществено: образът на Швейк не е случайно хрумване — Хашек дълго е живял с него, той го е придружавал през трудния му и тежък живот до самата смърт. И си припомняме отново мисълта на Томас Ман: „Едно произведение трябва да има дълбоки корени в моя живот, трайни спомени трябва да преминават от него до най-ранните детски сънища, за да призная правото си над не-

го, за да повярвам в законността на своето дело. Случайното посягане към даден мотив ми се струва дилетантизъм."

Ето защо „фейлетонистите-хумористи" Хашек и Алеко Константинов бяха истински писатели, а дилетанти в литературата останаха онези литературни критици, които ги обвиняваха в дилетантизъм.

И на още нещо бих искал да се спра: Хашек е изживял и изстрадал своя герой. В дълбоката си същност Швейк е трагичен образ. И Алеко Константинов е изживял и изстрадал своя герой. В дълбоката си същност бай Ганьо е трагичен образ.

Понякога най-веселият смях се подхранва от най-дълбокото страдание. Нека си припомним за поемата „Мъртви души" от Гогол.

При опитите за механизиране, ороботяване и уеднаквяване на съвременния човек смехът остава една от най-здравите крепости за съхраняване неповторимата хубост на човешката индивидуалност.

И за съхраняване на националната самобитност в духовния облик на народите. Не случайно всяко възраждане на хуманизма е било съпроводено от силни и ярки хумористични произведения.

Народът ни винаги е обичал хумора. Той е бил и щит и меч през най-тежките години от историческата му съдба. Народните ни песни са изпълнени с жизнерадостен смях, роден от вярата в бъдещето. Народът ни е създал образа на Хитър Петър — лукав и остроумен герой, който весело воюва с властниците и с догмите, пълзящи от тях.

Най-обичаните от народа ни писатели са били хумористи и сатирици начело със Захари Стоянов и Алеко Константинов.

Едва когато е опознал себе си, един народ се решава да се надсмива над себе си.

— Така! Но аз ще ви помоля да се спрете по-подробно на „конфликта" Алеко — Бай Ганьо...

— Колкото за Бай Ганьо и Алеко Константинов, ще припомня някои стари истини.

Надали има друг герой и друг писател в литературата ни, за когото е писано толкова много и толкова много спорено. Спорено е дали изобщо „невероятните разкази на един съвременен българин" са литература; какъв е жанрът на „Бай Ганьо" и може ли на един сборник от фейлетони, писани през различно време, да се гледа като на художествена творба. Цялостен ли е образът на Бай Ганьо, изразява ли националния характер или не, има ли общочовешки черти у него? От какви

обществени среди и сили произлиза той, каква е неговата същност, какви са отношенията между Алеко Константинов и Бай Ганьо; защо името на Бай Ганьо е станало нарицателно и т. н.?

В тези спорове, разговори и размисли са взели участие почти всички изтъкнати литературни историци, критици, теоретици. Няма по-известен литератор, който да не е писал, да не се е изказвал по някакъв повод за Алеко Константинов или за Бай Ганьо, който да не е изразил свое мнение за тях или да не е участвувал в споровете, дискусиите и прочее.

Но не само литераторите, а също така философи, социолози, художници и не само българи, но и видни чужденци, са се изказвали за литературния герой и за неговия създател. Достатъчно е да припомним голямата дискусия, която се води през 1931 г. в кн. 4 на сп. „Философски преглед“ на тема „Бай Ганьо и характера на българина“. В тази дискусия взе участие и главният редактор на списанието — професор Димитър Михалчев. Или за статията на немския професор в Прага — Герхард Геземан, който го назова „проблематичния българин“.

Ненужно е да се изброяват всички видове тълкувания на образа на Бай Ганьо, който за разлика от Чичиков — търговеца на „мъртви души“, продава из Европа розово масло — най-хубавото, което е произвеждала нашата земя.

Искам да припомня обаче, че острите критики, които са се отправяли върху жанровото своеобразие на Бай Ганьо, и дали е литературен сборник от фейлетони, добиват особено съвременно значение, защото днес, както е известно, „Записките на ловеца“ от Тургенев отново се преоткриват във Франция и в Европа като велика творба, съставена именно от отделни очерци и есета. Това още преди 80 години Димитър Благоев го е видял; за Алековите разкази пише: „Алеко би бил гордост литературна за всеки образован народ.“

Колкото за отношенията между Бай Ганьо и неговият създател Алеко Константинов, ние си припомняме, че Боян Пенев отричаше дълбоката разлика между тях — „Разликата е на повърхността само, но не и в основата, в същността.“ Докато един друг забележителен творец, почти наш съвременник, не само голям художник, но и голям есеист като Илия Бешков твърди друго: „И нека не се мръщим, че Алеко бил опозорил нацията. Той направи нещо по-друго — завинаги отне възможността на Бай Ганьо да се приобщава към духовните й върхове. Бай Ганьо разбра това по-добре от всички и уби Алеко.“

И големият художник нарисува своята страшна картина на последния разговор между умиращия Щастливец и тържествуващия Бай Ганьо: „Ти ли я стори, Бай Ганьо, нейсе.“

Ще завърша тези мои мисли отново с мисълта на Бешков: „От Алеко извличам цялата си концепция за хумора. Той не е отрицание, а преутвърждаване, не е злонравно вдигане на грозното, а мярка за красота. Карикатурата е страдание. Какво би могло да даде кредит на едно изобличение, ако то е извън човешката форма? Едно изобличение е твърде малко, за да остане мъртвият завинаги сред живите."

И Алеко, и Бай Ганьо са отново сред нас — живите...

— Да преминем към друга група от въпроси:

През пролетта на 1983 г. (моля уточнете кога!) в град Кюстендил беше проведена сесия за Ефрем Каранов — вашия дядо; а къщата, където сте прекарали детството си, сега е превърната в дом-музей. Разкажете нещо по-подробно по този повод?

— Действително в гр. Кюстендил беше проведена сесия за научното и общественото дело на Ефрем Каранов. Точната дата не мога да определя, но то стана през м. април 1983 г. Освен това през 1981 г. се проведе пак в Кюстендил тържествено събрание в чест на моя дядо Ефрем Каранов. Основният доклад изнесе проф. Тончо Жечев, тогава директор на Литературния институт при БАН. Той между другото каза по повод на токущо излезлите спомени на Ефрем Каранов: „И на мен е необяснима тайна как са останали притулени, скрити от любопитни очи, забравени и неоценени тези 60—70 страници бисерна проза, „откровение Ефремово", тези кристално ликуващи изповедни редове, където тъй ясно и бистро се оглежда една измъчена и възторжена душа." (Предговор към спомените на Ефрем Каранов, Издателство НСОФ, 1979 г., с. 5.)

Къщата на дядо ми Ефрем Каранов (в която съм роден и аз) е обявена за дом-музей и е подарена на Съюза на българските писатели. При една среща на ръководството на СБП и Бюрото на Окръжния комитет на партията в Кюстендил (през март 1983 г.) първият секретар тогава на ОК на партията в Кюстендил — Станко Димитров, обяви тяхното решение и председателят на Съюза на българските писатели Любомир Левчев с удоволствие прие тази историческа къща за Дом на българските писатели в гр. Кюстендил.

— В Кюстендил е провеждана сесия и върху творчеството ви (моля уточнете кога!). Какъв беше поводът? Какви доклади бяха изнесени и от кого?

— В Кюстендил се проведе сесия върху моето творчество през февруари 1976 г. — във връзка с моята шестдесетгодишнина. Основни доклади изнесоха проф. Васил Колевски, Иван

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Спасов и Нина Андонова. Взеха участие с изказвания Крум Григоров, Г. Струмски, Салис Таджер, Наташа Манолова, Тодор Янчев, Людмила Григорова, Крум Немирников, Христо Осоговски и др. В работата на сесията взе участие и съветският писател Аркадий Удалцов — зам.-главен редактор на в. „Литературная газета". Взе участие също и Миланка Грозданова — секретар на Окръжния комитет на БКП в гр. Кюстендил.

— На какви награди, звания, ордени и медали сте носител? Кога са получени? По какъв повод?

— Имам една Димитровска награда, присъдена ми по случай 90-годишнината на Г. Димитров за книгата ми „Българи".

Имам пет награди на СБП, присъдени, както следва: за книгата ми „Сенки от миналото" (излязла от печат през 1960 г.); за книгите ми „Творци" (1967); „Съвременност и белетристика" (1969); „Най-българското време" (1976); „Спомени есета" (1983).

Освен това имам две първи награди, получени от министъра на Народната отбрана за книгите ми „Под пагона — човекът" (1966) и „Писатели и мемоаристи" (1981).

Получих и голямата награда на името на Елин Пелин за целокупното ми творчество през 1983 г.

Имам званията „Заслужил деятел на културата" (1970) и „Народен деятел на културата" (1974).

Награден съм с ордена „Георги Димитров" (1975). Също и с много други ордени и медали, между които — за храброст, медали за участие в Отечествената война — съветски и български, на Българо-съветската дружба, БАН, дружество „Г. Кирков" и др.

— В кои страни сте пътували? Откъде сте запазили най-ярък спомен? Кое свое пътуване считате за най-пълноценно в творческо отношение; кое не бихте повторили? Имате ли желание да пътувате още някъде?

— Пътувал съм в много страни и континенти. За някои от моите пътувания написах пътеписи и цялостни статии като например за пътуването ми във Виетнам. За психологията на съвременните пътувания вече съм писал няколко пъти и няма смисъл тук да повтарям основните си мисли. Проблемът за корените и колелата винаги ме е вълнувал и намирам, че е един от най-съвременните; както и за диалектическото единство между стремежа към непознати далечни страни и стремежа към завръщане в родината. (Но ние вече говорихме подробно по тези проблеми на друго място в тази анкета...)

— Спомням си, че в един отдавнашен наш разговор — ня-

къде в началото на 70-те години, ми бяхте разказали за едно пътуване до Виетнам, когато с бойна кола сте стигнали почти до фронтовата линия. Можете ли да възстановите някои от тогавашните си преживявания; тогава у вас кой надделяваше — литераторът или военният човек?

— Във Виетнам прекарах близо един месец през време на войната. Бяхме с покойния генерал Александър Гетман и зам.-председателя на Съюза на журналистите Стойне Кръстев. Можехме да почувствуваме нещо от героизма, патриотизма и всеотдайността на виетнамския народ. Както вече казах, аз написах есе за това пътуване и го включих в книгата си „Корените и колелата".

— Една литературна максима гласи: „Най-добра е онази антология, която сами сме си направили..." Как би изглеждала вашата поетична антология върху българската литература?

— Не бих могъл да изброявам всички заглавия в една „моя" поетична антология. Бих споменал само някои стихотворения, които обичам. А такива са например народните песни: „У Недини слънце грее", „Два са бора ред-поредом расли" (това стихотворение го обичаше много и покойният ми баща); „Булка и гора"; „Цар Иван Шишман" и особено „Даваш ли, даваш, балканджи Йово". А поемата „Крали Марко изгубва силата си" ми звучи много съвременно, особено когато Юнакът иска да вдигне цялата земя и изгубва силата си — прилича ми на съвременното човечество, което иска да вдигне цялата земя, но може да изгуби силата си...

Нямам възможност да изброявам всички поети и творби, които обичам — например „Вятър ечи, Балкан стене" от Добри Чинтулов, „Изворът на Белоногата" от П. Р. Славейков, „Хаджи Димитър" и всичко останало от Ботев, „Новото гробище на Сливница", „Раковски", „Мойте песни" и още много други стихотворения на Иван Вазов; „Луд Гидия" и „Баща ми в мен" на П. П. Славейков; „Хайдушки песни", „В часа на синята мъгла" и много други на П. К. Яворов; „Сине мой" на Стамен Панчев; „Тайната на Струма", „Последният Прометей" на Т. Траянов; „Тихият пролетен дъжд" и др. на Лилиев; „Скрити вопли" и „Тиха победа" на Д. Дебелянов и редица стихове на Смирненски, Ясенов, Фурнаджиев, Разцветников, Вапцаров и пр. и пр.

— А как би изглеждала една ваша антология върху световната поезия?

— Антология на световната поезия е трудно да се направи, както и да изброявам любимите поети и творби. Обичал съм

и обичам много поети от Лермонтов до Бодлер и от Блок до Лорка...

— А как би изглеждала белетристичната ви антология върху българската литература?

— Също така трудно бих могъл да направя една „моя" антология от разкази на нашата литература. Обичам много „Иде ли" на Иван Вазов, „По жицата" на Йовков, „Вятърната мелница" на Елин Пелин и т. н.

— Ще се опитате ли да създадете своя антология върху световната белетристика?

— Още по-трудно е да се изброят всички автори от световната белетристика, които обичам. Някои от тях са ми близки, понеже са свързани с детските спомени — това са разкази, които са ми чели от старото списание „Картинна галерия". Те бяха предимно от големите руски писатели Лев Толстой, Чехов, Леонид Андреев, Горки и др. Много обичам някои приказки от Андерсен.

— Как отрицателните критики влияят върху вашите литературни изяви?[36]

— Положителни рецензии, отзиви, статии, изследвания и др. върху моите книги, които станаха вече твърде много, естествено ме радват. В истинския смисъл на думата отрицателни отзиви за мои писания не съм получавал. Дразни ме, когато творбата не е разбрана, когато са казани за нея, макар и много хубави, но общи думи, без да се разкрива истинската ѝ същност.

— Какво от нашето литературно ежедневие не ви се нрави; какво ви огорчава най-много?

— Не ми се нравят писателските кафенета и „представителните" снобски форуми, където се клюкарствува и се изковават личните завистн, неудовлетвореностн, амбицнн, гдето се формират приятелските групи за взаимна подкрепа и др. По принцип вярвам, че тези, които малко пишат и публикуват, говорят повече и дирят форуми и места, гдето да се изявяват.

— Забелязах, че вие и досега работите без очила — това свързано ли е с някаква специална хигиена, определено хранене, битови условия?

— Вярно е, че досега работя без очила. Интересно е, че тези органи, с които сме работили най-много, продължават да ни служат най-дълго.

— Не съм ви питал имате ли любима напитка; някога пушил ли сте? Зная, че сте привърженик на въздържателното движение още от ранна младост — това струвало ли ви е напре-

жение на волята? В казармата не минавахте ли за особняк с някои свои навици?

— Нямам любими напитки. Обичам газираните пития, когато съм изморен или когато времето е горещо. Никога не съм бил заклет въздържател, но и никога не съм се напивал до забрава. Цигари не съм пушил.

В казармата бях „бяла врана". Минавах за чудак, който страни от офицерските събрания, гуляи и забави във военните клубове. Там не знаеха и не подозираха, че съм един от сътрудниците на сп. „Философски преглед" и че се занимавам с литература.

— Хайтов има едно есе „Пърхат мисли уморени", в което се говори за подтиснатото настроение, в което понякога изпада творецът. Там той намеква, че неведнъж му иде да вземе „берданата" и да я насочи към челото си. Разбира се, това са „мисли уморени", Хайтов е достатъчно жизнелюбив и жизнеспособен, за да преодолее и прогони тези натрапващи се мисли... Но ето — дори при този толкова витален човек и творец понякога идва умората, депресивното състояние. Интересува ме вас спохождали ли са ви „мисли уморени"; когато ви обхване някаква депресия, в какво се изразява тя; как я преодолявате?

— Естествено, както всички, които се опитват да творят, и мен са ме нападали „мисли уморени", но и горчиви, тежки мисли. И аз съм бил обект на клевети, обиди, които са ме държали в депресия. И аз на два пъти през живота си съм мълчал — през трите юнкерски години и през 10-те култовски години, а безкрайно тежко е да мълчиш, когато има какво да кажеш, когато се натрупват ръкописи, за които вярваш, че никога няма да видят бял свят.

— Какви са доходите ви в момента? През кои периоди от живота си сте изпитвали остра материална нужда?

— Зле съм бил материално само през първите години след смъртта на баща ми. По-късно с моята поручишка заплата се грижех за майка ми и сестра ми. След Девети септември материалното ми положение е било винаги добро.

— Има една категория хора, които е много трудно да си ги представиш като пенсионери. Аз също много трудно бих си представил пенсионера Ефрем Каранфилов — Вие винаги сте били войник от първата редица. Но все пак пенсионирането все някога ще потропа на вратата — как виждате живота си като пенсионер?

— Вярвам, че истинският писател никога никой не може да го пенсионира. Стига да има сили да твори. И това е най-хуба-

вото. Нещо повече — литературният труд може да съхранява творческата младост до края на живота.

Нека си припомним Мариенбадската елегия, която Гьоте написва на 71-годишна възраст. Това са едни от най-свежите любовни стихове в световната литература.

Тук не говоря за „Последната любов“ на Тютчев:

О, нека секва в нас кръвта,
но в нас не секва тази нежност,
о, ти любов, преди смъртта,
ти си блаженство и безнадеждност.

Колко напомнят тези стихове на писмото на стария Пол Валери до любимата:

И ако ти не си тук, близо до мен
смъртта ще стане близка и ще ме ръфа
— аз съм между нея и теб...

Не пенсионери са написали тези любовни стихове преди смъртта, а възторжени творци с млад дух. Истинските писатели не само не стават пенсионери, но и не остаряват до самата си смърт...

— Кои моменти от живота си не бихте повторили, ако започнете отначало? На кои свои дейности бихте заложил повече време и сили?

— Съжалявам само, че не можах да взема по-голямо участие в съпротивата срещу фашизма, и то предимно поради обективни причини.

Повече сили бих заложил естествено върху литературата, защото цялата ми младост, поне външно, е надалеч от нея.

— В края на нашата анкета ще ви помоля да си поставите няколко въпроса, които считате за важни и интересни, а ние не сме ги засегнали?

— За мен голям и важен проблем е — съхранението на човешката индивидуалност в нашата епоха на техническата революция. Стандартното, типовото, шаблонното отвсякъде притискат човека. Особено в западните индустриални държави. Дори езиците започват да се уеднаквяват. Американизацията в Западния свят налага навсякъде шаблона на „американския начин на живот“, който в значителна степен е лишен от духовност.

Все повече там се говори за отмиране на стария благороден хуманизъм. Доколкото ми остават сили и време ще се боря за

съхраняването на хуманизма, на социалистическия хуманизъм, на човешкото у човека.

Близка ми е голямата задача, която се поставя пред нашата култура за създаване на всестранно развити личности. Социалистическият хуманизъм се възправя срещу ороботяването на човека.

— Какво очаквате от бъдещето?

— От бъдещето очаквам победа на хуманизма в този смисъл, за който говорим. А истински хуманизъм може да се получи само след като се премахне експлоатацията на човек от човека.

— И накрая: какво ще кажете на своите млади колеги, които сега поемат попрището на литератори?

— Ще кажа, че литературата винаги е била, е и ще бъде човекознание. И никакви псевдонаучни трудове не ще могат да изгонят човека от литературата.

Човекознанието е най-трудното и най-благородното в литературата.

София, юни 1983 г.

ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДРУГИТЕ:

ПРОФЕСОР САШО СТОЯНОВ (откъс от магнетофонен запис):

— Ефрем Каранфилов е един от хората, с които през досегашния ми живот ме свързва добро многогодишно приятелство. То започна от най-ранните ни години и продължи през всички перипетии, през които е минал всеки един от нас. Детската ни дружба се роди от близостта на семействата ни. Спомням си го още като момче в началното училище. Тогава още не бях ученик — той е с четири години по-голям от мене. Играехме разни детски игри около „Обоза“ (малко площадче, което се образуваше около една изоставена стара джамия, превърната във военен склад). Живеехме на две пресечни улици — семейството на Ефрем живееше на улица „Цар Крум“ в една от къщите на дядо му Ефрем Каранов, а ние на „Патриарх Евтимий“ — тези две улици, поне в тази си част, сега не съществуват. Останаха само техните къщи, нашата бе разрушена. Той беше висок, сериозен; странеше от лудешките игри, но винаги присъствуваше, наблюдаваше. Наричаха го „Ефремчо луничката“ заради големия белег на темето му, получен от удар.

Спомням си, че неговият дядо бе един от най-уважаваните граждани на Кюстендил. Възрожденец. Гимназиален учител. Дядо Ефрем бе вече пенсионер и беше болен от паркинсоновата болест. За това негово заболяване бе допринесло „безследното изчезване“ през 1925 г. на неговия син Радивой Каранов, вуйчо на Ефрем Каранфилов. Тогава из града се говореше: „За всички заслуги на Ефрем Каранов към България му беше поднесена чаша с отрова!“ И до днес това е запазила детската ми памет, защото съпругата на вуйчото на Ефрем — Йорданка Каранова, или както я наричахме леля Данка, беше всеки ден в къщи. Спомням си всички перипетии около арестуването, търсенето и гибелта на самия Радивой Каранов. Той беше близък приятел на моя баща. Между тях се бе създала тясна интелектуална дружба. Оттогава знам, че в онези години техен близък приятел е бил Станке Димитров...

Запомнил съм едно великолепно лято, когато нашите семейства прекараха заедно в Рилския манастир. Ние бяхме тогава деца, но преживяванията добре си спомням. Рилският манастир ни привличаше и ни правеше необикновено впечатление с богомолците, с тайнствените молитви на калугерите, с невероятните удари на манастирското клепало, с Хрельовата кула, с най-различни легенди, които тогава за първи път чувахме. Запомнил съм игрите около Рилската река, миниатюрните теснолинейни вагончета на дековилката; ходенето на риба с калугерите; запомнил съм и клаузите (това бяха огромни резервоари с вода), които се използуваха за придвижване на дървения материал по реката. Цяла богата галерия от случки — като отделни епизоди, се е запазила в съзнанието ми от незабравимото лято. Сестрата на Ефрем беше още съвсем малка, за нея се грижеха родителите, а ние бяхме оставени на свобода да играем до насита... Оттогава имаме една обща снимка — родителите с децата. Двете семейства дружаха с хубава сърдечна дружба. С Ефрем ни свързваше общият ни интерес към приказките.

В юношеството разликата в годините все повече се чувствуваше. Но ни свързваше обща любов към литературата, защото четях много и бях преждевременно развит за възрастта си. Още тогава нашата дружба се възобнови и прерасна вече в творческа.

Това стана около заболяването на неговия баща и особено след неочакваната му смърт. Баща му разви перитонит — след една несполучлива операция от апандисит. Моят баща, шест години преди това, също почина от перитонит за седем дни. Още едно обстоятелство ни сближаваше: неговият дядо и баба и родителите на моя баща са от Кратово, дори сме далечни роднини. Наши общи роднини са Павел Шатев и Мире Анастасов, които също са от Кратово...

Ефрем беше прилежен ученик, първенец в гимназията по успех, беше знаменосец, изнасяше реферати, обичаше поезията, четеше много — и това ни сближаваше. Между нас се породи нова дружба, вече не по детски, не вследствие на роднинските връзки и игрите. Ефрем беше с много широки и разностранни интереси за възрастта си. Основата, която беше получил от семейството, от вуйчото, от дядото, от техните приятели, беше прогресивна, но той вървеше по свой път, който не е еднолинеен и не без колебания. Но в основата оставаше наследеното.

Той носеше фамилията КараМфилов, но понеже по майка е Каранов, затова държи и до днес да се подписва КараНфилов — като че ли по този начин съединява двата рода... Знам

го още от юношеските години. Това сякаш беше и почит към дядо Ефрем Каранов, който — както казах — беше уважавана личност в града...

„Чичо Радивой", както го наричах, изчезна през 1925 г. Дядо Ефрем почина 1927 г. Моят баща — 1928 г., а неговият — 1934 г. Това бяха смърти в две близки семейства и общата съдба ни сближи още повече. Но литературните ни интереси ни сближаваха и духовно. Чрез него аз се запознах още в прогимназията с поезията на Теодор Траянов. Дори беше време, когато Ефрем го считаше за най-големия български поет и „Пантеон", „Романтични песни" и „Български балади" бяха за него откровения. Спомням си също така вечери с Ефрем, когато сме чели с увлечение стиховете на Смирненски, с които пък аз от своя страна го бях запознал.

Друго, което ни свързваше през този ранен период от нашето изграждане, това беше едно интересно романтично увлечение по историята и борбите за освобождение на българите в Македония. Разбира се, трябва да кажа, че нашите семейства бяха чужди на развихрилите се страсти на михайловистите, които вилнееха из Кюстендил. В нашия живот присъствуваха със своя пример Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев, Сандански, Кръстю Асенов, Димо Хаджидимов, Христо Узунов, солунските герои, Мише Развигоров (той беше много популярен в Кюстендил) и често сме се увличали от разказаното за тях и техните подвизи... Друго нещо, което ни свързваше и което разпалваше нашето юношеско въображение, това бяха пътешествията на моя вуйчо Кирил Цонев. Той пишеше писма от Германия, Италия, Испания, Мексико, Куба до нашето семейство, до баба ми и дядо ми и ние ги чакахме като голямо събитие; те често разпалваха нашата фантазия и копнеж по далечното. Това беше младежко увлечение по екзотиката, по нови светове, устрем за свобода.

Спомням си, че Ефрем ме водеше на някои срещи с негови другари от тогавашната редакция на вестник „Ученическа мисъл". Той ме третираше като равен, без никакво снизхождение, но за другарите му вероятно аз бях все още хлапак... На следващата година и аз станах един от редакторите на „Ученическа мисъл". Вестникът продължи да излиза; ръководеше го Владо Турковски, учител по литература. Хората се сменяваха, но кръжокът „Димчо Дебелянов" и вестникът продължаваха да съществуват... От онези години помня някои преводи на Ефрем във в. „Ученическа мисъл" — от Андре Шение и други френски и руски автори.

В ранните класове на гимназията Ефрем минаваше за ляво настроен ученик по презумпция от идеите и настроенията на вуйчо му Радивой. После за кратко време се свърза с някои националистически настроени младежи — кубратисти, около излизащия в града вестник „Национален вик", но скоро те влязоха с него в остри спорове и започнаха да пишат по негов адрес ругателни статии в своето вестниче...

Тогава в Кюстендил имаше традиция в края на всяка учебна година пред читалището да става тържествена раздяла със зрелостниците. Обикновено на тези тържества говореше някой от учителите от гимназията, но през 1934 г. от името на випускниците от този прочут балкон говори Ефрем. Тук искам да изпреваря малко събитията и да кажа, че преди няколко години ние заехме обща позиция (заедно с група общественици, родени и учили в Кюстендил) за защита на читалищната сграда, която по плановете на някои кюстендилски ръководители трябваше да бъде съборена.[37] Тази сграда е историческата памет на града. Тя е свързана с близо стогодишното културно развитие на Кюстендил. Това е сграда, която помни речи на Георги Димитров и на други общественици; сградата е свързана с всички наши културни дейци, излезли от Кюстендил. В това число Майстора, Кирил Цонев, Емануил Попдимитров, Станке Димитров, Димо Хаджидимов и други; с артисти, архитекти, учени. В продължение на няколко години видни театрални дейци тук са били Г. П. Стаматов и Г. А. Стаматов. Всички, които са минали през Кюстендил или през кюстендилското педагогическо училище, изпитват особена почит и пиетет към тази наша възрожденска културна институция. В това читалище сме чели „Какво да се прави" от Чернишевски; в това читалище се пазеше като светиня екземпляр от „Майка" на Горки, това беше кюстендилско издание. В нашия град е имало силна тесняшка група със своя печатна база — печатницата на „Братя Димитрови" — бащата и чичото на Станке Димитров. Та тук за първи път в България излиза романът „Майка". Чувал съм от нашите, че превода си Бакалов е направил още от шпалтите на руското издание на романа, които получавал от Роман Аврамов от Берлин, а самият той препращал превода за печат в Кюстендил... Тук сме чели Джек Лондон, Кнут Хамсун, Бодлер, Брюсов, Блок, Балмонт и т. н. Тук за първи път се запознахме с Ана Ахматова, Андрей Белий и т. н. Тук ни попадаше и марксическа литература, останала от създателите на читалището — самоотвержените тесняци и възрожденци.

След завършването на гимназията Ефрем постъпи във Воен-

ното училище. Това стана след смъртта на баща му — беше способен ученик, а майка му нямаше средства той да продължи образованието си и Военното училище беше все пак някакъв изход... Когато Ефрем постъпи във Военното училище, между нас се завърза кореспонденция. Аз и досега може би пазя негови писма. Той споделяше страшната самота, този културен вакуум, в който се намира. Това не бяха изплаквания, а откровено споделяне, че там е попаднал не в своя среда, че е лишен от възможността да общува със сродни души. Тежеше му фелдфебелщината, казарменият режим...

През 1938 г. завърших гимназия в Кюстендил и дойдох в София, за да продължа образованието си. Ефрем току-що се бе върнал в родния град. И нашата кореспонденция продължи. С интерес започнах да следя неговите публикации във „Философски преглед" на проф. Михалчев, а по-късно и във в. „Мир". Те бяха на актуални теми и се посрещаха много добре от прогресивната общественост, без да знаят читателите, че зад това име се крие офицер. Той пишеше за тариката, за мижитурката, за еснафщината, за социологията на клюката и т. н. Тогава кореспонденцията ни естествено не беше само приятелска — пишех му за някои мои литературни запознанства, за срещи с интересни хора, а той ми е споделял свои планове. Наскоро след това, в началото на 1940 г. ние се събрахме вече в София, където Ефрем беше преведен на служба. Продължихме да се срещаме в тяхната квартира на „Крива река" № 6, където ме запозна с Иван Хаджийски. Спомням си, че аз успях да намеря билети за известното честуване на 100-годишнината от смъртта на Лермонтов и заедно бяхме в зала „България". Това беше незабравимо преживяване! Тогава Марта Попова рецитира „На смерть Пушкина" и когато казваше заклеймяващите думи към приближените до трона, тя посочи към първите редове, където бяха насядали официалните лица и министрите начело с Георги Кьосеиванов. Те побързаха да напуснат залата, а Марта Попова беше интернирана веднага след концерта...

Спомням си как Ефрем отреагира, когато му дадох да прочете стихосбирката „Моторни песни". Трябва да кажа, че той веднага усети голямата поезия на Никола Вапцаров. И беше развълнуван и изненадан от неочакваната (за него) поява на този поет... От това време имаме общи срещи с Павел Шатев и Мире Анастасов, които вече активно участвуваха в нелегалната борба. Запомнил съм думите на Павел Шатев, който често се шегуваше: „Я сум свикнал да оди агентот по мене! Като се ослободим како ке бидет..."

Когато семейството на Ефрем се премести да живее на улица „Чепино“ № 22 (сега улица „Асен Златаров“), ние станахме отново съседи, но вече според софийските мащаби. Мои близки приятели в онези години, макар и по-възрастни от мен, бяха Любомир Пипков и Филип Кутев. Пипкови живееха на ул. „Оборище“ 85 в къщата на Добри Христов, а Филип Кутев на „Алеко Константинов“. Аз също живеех на ул. „Алеко Константинов“. Пипков тогава пишеше своята нова опера „Момчил“, вдъхновен от героичните подвизи на съветските хора в кървавата схватка с фашисткия звяр и от разгръщащото се наше партизанско движение. Ние често бяхме и първите слушатели на току-що създадените епизоди, арии и хорове. И досега звучат в ушите ми стиховете: „Ти викни, запей, Балкане, нека буря тресне...“ и в паметта ми се открояват акордите, които композиторът извикваше изпод клавишите, големият хор след боя при Перитор, написан по мотиви от Давидов, псалом или хор на хусарете в Парония от първата картина или предсмъртната ария на Събо. И толкова много вечери в мечти за свободен живот. Веднага след като се премести на новия адрес, аз запознах Ефрем с моите приятели-съседи. Много често четиримата, обикновено привечер, дълго се изпращахме до домовете си, като се връщахме от квартира до квартира, споделяйки новини от Източния фронт, прочетеното, виденото, събитията, които се развиваха с трескава бързина и милиони човешки жертви. Спомням си как веднъж дълго се смяхме и поздравихме Филип Кутев, защото беше успял да прокара в една от военните си „песнопойки“ съветската песен „Страна тъй любима“... (от операта „Тихият Дон“ на И. Дзержински). И все планове за бъдещето, за нови творби, за нови спектакли, за нови книги...

През 1943 г. по лично поръчение на другаря Тодор Живков бях изпратен в Кюстендилския край (след убийството на Димитър Каляшки), за да възстановя партийната и ремсовата организация и да положа усилия за поставяне началото на партизански отряд. След възстановяване на връзките със София по партийна и ремсова линия — в Кюстендилско, по нелегален канал бе изпратен за помощник на ЦК на РМС Стефан — това бе нелегалният псевдоним на Емил Шекерджийски. Спомням си, че тогава Ефрем по мое настояване ми даде две военни карти на Кюстендилско, които веднага препратихме в щаба на партизанския отряд. Това беше много опасно за военно лице и ако при залавянето ми от полицията се бях разбъбрал, него го грозеше военен съд... Също така на два пъти съм му давал пари, за да купи патрони, и той изпълни тези поръчки. А по-

късно с болка следеше моята и на моя брат участ, когато попаднахме в затвора; тогава се е срещал с Кирил Цонев и пред него е изразявал своето съчувствие.

Има още един факт, който от малцина се знае: през пролетта на 1944 г., преди да ме арестуват (това беше четвъртият мой арест — най-страшният), Ефрем ми предаде своето и на Иван Хаджийски желание да отидат при партизаните — като обикновени бойци макар, в който и да е отряд! Предадох за това им желание на Емил Шекерджийски. Той каза, че ще докладва и сам ще помисли, за да се намери най-подходящата форма за включването им в нелегалната работа. Но ме предупреди да им предам, че за тези си намерения те не бива да говорят пред Крум Ахчийски (той беше шурей на Иван Хаджийски), върху когото падат съмнения за провокаторство. След Девети септември тези съмнения се потвърдиха... Последвалият мой арест прекъсна връзките ми с Ефрем Каранфилов и Иван Хаджийски и тяхното излизане при партизаните не бе осъществено. Когато споменах името на Ефрем пред Емил Шекерджийски, той възкликна: „А, той още ли пише стихове!“ „Не, той пише есета...“ „Това знам — допълни Стефан — но някога той започна като поет в „Трезвеност“.“ От тези кратки реплики разбрах, че Емил може би задочно като редактор на в. „Трезвеност“ е запознат с литературните прояви на Ефрем Каранфилов от ученическите му години...

А след Девети септември...

Спомням си например една наша среща наскоро след великата дата, в навечерието преди заминаването на бригада „Гоце Делчев“ за фронта. Ефрем ме заведе на среща с Павел Шатев, Мире Анастасов и други ръководители на бригадата. Срещнахме се в един от малкото оцелели ресторанти на следвоенна София и прекарахме цялата вечер заедно. Тогава той ме запозна и с командира на бригадата Пецо Трайков. По-късно срещите ни продължиха, ние си останахме добри приятели, движехме се в общи среди.

За дейността на Ефрем Каранфилов в полето на литературата могат да разкажат и други хора, с които той е бил в пряка връзка. Искам да завърша с това, че нашето приятелство, родило се още през най-ранните ни години, си остана чисто и ненакърнено, че издържа изпитанията на времето въпреки превратностите на съдбата и обстоятелствата, които разделят хората.

А това не е малко!

София, януари 1983 г.

ЗДРАВКО ПЕТРОВ:

И друг път съм писал това, че с Ефрем Каранфилов се запознах за пръв път през есента на 1949 г. И досега си спомням обстановката на тая първа среща, която с продължение на годините прерасна в духовна дружба. Беше приключил двумесечния литературен курс в Своге и бяхме се прибрали щастливи, окрилени в столицата, от знания и нови впечатления. През това незабравимо лято сред нас беше Елин Пелин — живият класик на българската литература. След като завършиха курса, младите писатели си обещаха да се срещат в сладкарницата под сегашното кино „Москва“...

Един път се разхождах с Иван Рудников по „Царя“. Сблъскахме се в здрача с непознат млад мъж, с бяло шантунгово палто, което в ония години беше нещо модно. Иван Рудников ме представи на Ефрем Каранфилов. Аз му казах, че съм чел неговите психо-моралистични есета в сп. „Философски преглед“, и това беше предпоставка да започне един непринуден диалог. Обстоятелството, че съм запознат с народоведческите и психологичните есета на Иван Хаджйски и Ефрем Каранфилов, спомогна разговорът да получи целенасочен характер. Тоя разговор беше избледнял в съзнанието ми, но при разни срещи с Ефрем Каранфилов имах възможност да си го възстановя. Добре си спомням, че той говореше с възхищение за Симеон Радев като майстор на обрисуване на характери и личности в своята характерологическа епопея „Строителите на съвременна България“.

Той също спомена за Сент Бьов и Белински, които правят от литературната критика изкуство. Нещо, за което говореше Д. Б. Митов, който като дългогодишен главен редактор на в. „Литературен глас“ ме респектираше със своя критически и писателски опит, с познанията си на френската и руската литература.

Но след това лято дойдоха години, които стагнираха литературната критика, тласнаха я по неправилни пътища. Покъсно грешките трябваше да бъдат изкупвани с големи усилия. Ефрем Каранфилов изчезна във Велико Търново от погледа на своите читатели. Литературните поколения, които не знаеха неговото име и ранните му прояви в нашите най-авторитетни литературни и философски издания в навечерието на Втората световна война и по време на самата война, съвсем го забравиха. По неговите думи той в тоя период е бил обгърнат с гнетяща самота, която доста силно се е отразила на творческото му самочувствие.

Но в Търново той е чел не само лекции по военна психология, но е писал за себе си. Тетрадките, изпълнени с негови мисли и наблюдения, с цитати от чужди писатели и мислители, говорят, че той не е проспал тоя период. Втората ми среща с Ефрем Каранфилов стана във Военното издателство, където той беше заобиколен от един млад, ентусиазиран колектив. По това време редактори заедно с Ефрем Каранфилов бяха Д. Бозаков, Иван Милчев, Николай Антонов, Н. Соколов, Емил Николов и др.

Обаче Ефрем Каранфилов бе не само редактор, но вече беше станал активен сътрудник на в. „Литературен фронт", който в лицето на П. Пондев, Веселин Йосифов, Георги Джагаров му беше подал ръка. Георги Джагаров говореше с възторг за неговата статия „Патосът на Белински", която беше в известен смисъл критическото верую на Ефрем Каранфилов, който, след като беше постигнал известни върхове в нашата есеистика между двете войни, смело се беше впуснал в полето на литературната критика. А освен това въздухът беше твърде озониран за творчество. Чувствуваше се настъпването на историческия Априлски пленум. Април 1956 г. даде криле на не едно творческо поколение и на отделни творци. Ефрем Каранфилов веднага се нареди в редицата на активните критици на тоя период, които смело рушаха догматичните литературни норми в критиката, въставаха срещу рутинираното мислене. В тия години авторът на „Българи" се изпълни с творчески ентусиазъм, заживя с нови творчески планове. Заредиха се критическите етюди за Ангел Каралийчев и героините на Димитър Талев, есетата за любими автори, като Андерсен, Сервантес, Стендал, Толстой, които дадоха особен размах на перото на Каранфилов, възвърнаха го към тия години, когато той сътвори „Воля и мечта", „Зад щорите на специалиста" и други неща, които са паметни за читающата публика.

Днес Ефрем Каранфилов е автор на много книги, някои от тях се издават луксозно като „Българи", но някога, през 50-те години, на него му беше трудно в литературната критика, както и за цялото поколение критици, което не искаше да върви по гладките, познати пътища на критическата рутина.

София, март, 1983 г.

КАМЕН КАЛЧЕВ:

Това странно, благозвучно, пък и живописно име чух за пръв път през трийсетте години, когато и ние от кръжока

„Христо Смирненски“ бяхме тръгнали да завладяваме света на литературата.

По-точно не го чух, а го срещнах на страниците на авторитетното списание „Философски преглед“, редактирано от маститя, неспокоен и динамичен професор Димитър Михалчев, който въпреки ремкеанските си разбирания (а може би и точно затова!) ни заставяше да следим много грижливо и внимателно списанието му. Беше въпрос на културна осведоменост да четем всяка новоизлязла книжка, да коментираме написаното, да се възхищаваме от богатата ерудиция на някои от сътрудниците му; да ги четем и да питаме: кои са те, какви са. Да търсим среща и запознанство с някои от тях.

От този род писатели беше сътрудникът на „Философски преглед“ Ефрем Каранфилов с интересните си, ярки, силни, изпълнени с богата наблюдателност и култура художествени есета. Те блясваха внезапно в тъмната нощ на буржоазната действителност и макар и за секунда, разкриваха и показваха един уродлив свят на морална деградация и парвенющина, на бруталност и простащина, на самодоволство и духовно скудоумие, тъй характерни за буржоазното общество от ония години. Всяко есе на Ефрем Каранфилов, написано страстно и вълнуващо, с неочаквана оригиналност и сарказъм, изведнъж се оказваше наш съюзник в епичната борба срещу отречения от историята експлоататорски свят.

И аз обикнах, тъй да се каже, задочно Ефрем Каранфилов, без да подозирам, че един ден, след нашата победа, ние ще станем приятели, и не само приятели, но и ще работим заедно — ще орем, както се казва в едно старо житие, в една и съща бразда...

Да, чудно се работи с такъв сърдечен, добронамерен, културен и всестранно образован, талантлив човек, какъвто е Ефрем Каранфилов. Истинско удоволствие е да четеш книгите му, заели отдавна неоспоримо място в съкровищницата на социалистическата ни култура. Ще минат години, ще отшумят много „лесни слави“, но хилядите читатели непрекъснато ще се връщат и ще четат с вътрешно задоволство и благодарност неговите „Българи“; вълнуващите му портрети за Антон Страшимиров и Захари Стоянов; студиите и статиите му по актуални проблеми; философските му есета, писани по един или друг повод. Отривист, ярък, точен, образен, поетичен, мъдър слог, обагрен с богата култура и социологическа проникновеност — ето най-общото и при това най-първото впечатление от талантливите му книги, които разкриват нови светове, нови

области в мирозданието на родната ни литература. Затова той стана любим писател на хиляди читатели — нещо немного обичайно за литературната съдба на критици и теоретици.

Много са нашите общи спомени — и в борбата, и в дружбата. Били сме заедно години наред в ръководството на Съюза на българските писатели; пътували сме неведнъж и недваж из нашата страна и в чужбина да изпълняваме важни задачи и мисии. Навсякъде и навред с Ефрем се работи леко, приятно, с творческо усърдие. При това Ефрем е човек с неочаквано чувство за хумор, което още по-вече освежава и улеснява работата ни и другарските ни взаимоотношения. Много са анекдотичните случаи, станали между него и мене, които той умело и виртуозно разказва, за да се весели компанията. Така например и досега той разказва с упойваща радост как съм му забравил книгата с автограф във влака и как тая книга била намерена случайно от някакъв негов познат. Занесъл му я и казал: „Ето твоят приятел Камен Калчев как цени творчеството ти — захвърлил ти книгата във влака, при това надписана от тебе с такъв сърдечен автограф!“ ... Върви, че се оправяй! Върви доказвай, че си я забравил случайно..., че си чел с увлечение тая книга дори когато пътуваш, не можейки да се откъснеш от нея!... Не, никой не ти вярва! Никой не иска да слуша оправданието ти!... Или, да кажем, нашето пътуване в Цариград, когато той беше забравил да си вземе вратовръзка и трябваше да го спасявам на официалните приеми, като му дадох моя връзка, за което пък бях упрекнат в суета, че нося по няколко вратовръзки, когато пътувам... Или за ония две хубави момичета в Москва, които бях взел за наши преводачки, и се притекох да им сервирам една сутрин в бюфета на „Россия“ под ироничното и наблюдателно око на Ефрем Каранфилов, който и до ден-днешен не престава да се „възхищава“ от кавалерските ми наклонности... Или пък за моите способности (както той казва) да описвам по-сполучливо образите на падналите жени, отколкото образите на добродетелните, които се удавали повече на перото на Андрей Гуляшки!... И много, много други още истински и измислени анекдоти!

Но най-силното, което винаги ме е впечатлявало и възхищавало у Ефрем Каранфилов — това е неговата необикновена памет. Просто съм му завиждал — цели пасажи цитира той наизуст от френската класика, която чете в оригинал; от руската класика, в която е влюбен с юношеска страст и всеотдайност, особено в Лермонтов; увлеченията му по нашата българ-

ска стара и нова литература... Това е роден литератор, обрекъл живота си на изкуството, на литературата. И сега още звучат в ушите ми думите на Белински, казани за Лермонтов по случай появата му в руската литература:

„Шапки долу, господа! Пред нас стои гений!"

Така говореше Ефрем, цитирайки Белински, с отривистия си войнишки глас и стоеше мирно. Мирно пред литературата. Мирно пред културата. Мирно пред изкуството, на което е посветил живота си.

София, 22. I. 1983 г.

АНДРЕЙ ГУЛЯШКИ:

Ефрем Каранфилов е едновременно критик, есеист и народовед. Спойката, която свързва тия три компонента на ярката му творческа личност, е неговият дълбок хуманизъм, съчетан неразривно с марксическия му мироглед.

*

За него критиката не е професия, още по-малко — занаят. За него тя е морално и идейно самоосъществяване, изява на отношението му към света на идеите за красивото, за патриотичното, за героите. Ето защо не всяка хубава книга е обект на вниманието му и не всеки писател, па макар и от най-добрите, намират място в неговите статии и книги.

*

Той не е от критиците, готови да сеят смут сред литературата, за да осъществят свои пристрастия и амбиции.

*

Негови стихии не са отрицанието и всекомпетентността. Негов терен са героите и тяхната историческа проекция във времето.

*

Той не е еднакво пристрастен към всичко, което може да бъде обект на изследване и критична интерпретация. Негова стихия са моралните, социалните, народопсихологичните проблеми. Затова той разбира народопсихологията не като някаква неизменна във времето структура, а като структура, свързана функционално с обществото и детерминирана постоянно от неговото историческо и социално развитие.

*

Той не е от тия критици, които си въобразяват, че „в начале бе Слово, и Словото бях аз".

*

Или че са пратеници на Съдбата, за да сложат всяко нещо на мястото му в областта на литературата и на литературния живот.

*

Или като огряват едного със светлина, хвърлят непременно сянка върху другия.

*

Не бидейки нито към едните, нито към другите, той просто следва възрожденската ни традиция — да служи на Правдата, на Доброто и чрез тях — на българския род.

Юни, 1983 г.,
гр. Сопот

ЛАДА ГАЛИНА:

— Откога познавате Ефрем Каранфилов?

— От края на 1956 г. Една негова статия, публикувана във в. „Литературен фронт", ми направи впечатление със своя есеистичен стил и език и антидогматичната си насоченост. Мисля, че ни запознаха Донка Акьова, Николай Соколов и други млади по това време творци. Ефрем Каранфилов написа рецензия за моята книга за деца „Малки приказки", излязла в началото на 1957 г. и я отпечата във в. „Народна младеж". Започнахме по-често да се виждаме, да разговаряме на литературни теми. Литературата и досега е територията, където най-добре се разбираме. Сключихме брак на 17 май 1958 г. За него беше първи брак, за мене — втори. На 6 декември 1960 г. се роди синът ни Ефрем Ефремов. Това са известните факти от най-общата биография. Останалото е личен живот.

— Мене ме интересува и този личен живот. По своеобразен начин той се отразява в литературата на двама творци.

— Съществено е книгата, делото на твореца. В него той е заложил най-добрата си същност. Според мене личният живот има значение дотолкова, ако той е на Ботев или Вапцаров. При тях вече става свидетелство за епохата и духовно достояние на нацията.

— Четете ли с Ефрем Каранфилов книгите си в ръкопис?

— В първите години от брака ни ги четяхме, след това всеки от нас стана напълно независим и суверенен от мнението и оценката на другия. Четем си книгите, след като се отпечатат, с любопитството към нещо ново и по принципа на читателя, ако са интересни. Нашият син Ефрем Ефремов започна да публикува своите първи спортни репортажи също без консултации над текста с родителите си. Прочитаме ги във вестника. Но това не значи, че общата атмосфера в къщата и насочеността на интересите, текущата оценка на прочетената книга, гледан спектакъл и другите изкуства, особено към проявите в обществения живот, не формират един общ светоглед и естетическа оценъчна система. Ефрем Каранфилов предпочита класиката, хармоничните светове, патетиката на чувствата и завършеността на делата, аз възприемам и ценя също и модерното изкуство, асиметрията, новото и дори мъчителното в живота и изкуството на хората от двадесетия космически век.

— Близки ли сте по характер с Ефрем Каранфилов?

— Не, твърде различни. Той е интраверсен, аз — екстраверсен тип, при него преобладава меланхоличният темперамент, при мене — сангвинистичният. Но това, знаете, не е оценка за човека, просто тип нервна система. Нещо, с което той решително ме превъзхожда, е със своята работоспособност и съсредоточеност в главните си задачи. Какво да кажа — като жена аз трябваше да поема почти целия бит, ако исках да има уреден дом и семейство. Това е трудоемка и времеядна, незабележима работа, но без нея дом не съществува. Ефрем Каранфилов е по класически образец професор, откъснат от бита, чужд на техниката и безпомощен пред тях.

— Имали ли сте конфликти?

— Да, личностни конфликти и понякога позиционни. В младостта по-често, отколкото сега. Ръбовете на характерите се поогладиха, примирихме се с някои неща... Съжалявам за пропуснатите мигове на щастие, особено в емоционалните и чудесни млади години.

— Служил ли ви е Ефрем Каранфилов за прототип?

— Не, той е много чувствителен, за да бъде жив прототип. В романите и новелите си аз съм описвала родителите си, децата си, но него — не... Той е творец, има своя лист хартия и писалка.

— От полемичните критици ли е Карамфилов?

— Критиката винаги е размяна на възгледи и борба на мнения. Ефрем Каранфилов не бяга от конкретната и злобо-

дневната оценка, но участвува в литературния живот и с потрайни естетически внушения.

— Кои хора са играли роля в неговия личен живот?

— За близките си роднини той е писал и ви е казал сам. Аз познавах майка му, седемдесет и петгодишна симпатична и кротка старица, цялата побеляла и почти неподвижна. Тя имаше голямо и благотворно въздействие върху него. Сега има само една сестра, Анастасия Гутева, бивша учителка по история и съпруга на дипломат. Доверява ѝ се и поддържа с нея много добри отношения. Приятно ми е да чуя как тя му казва „батко“. За приятелите си той ви е казал сам. Те никога не са били многобройни. Той не е от хората, които живеят и се осъществяват на улицата, в светския живот.

София, май, 1983 г.,

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА

I. ГЕРОИ И ХАРАКТЕРИ

1. „Мечтатели“ — 1962 г.
2. „Раждането на подвига“ — 1964 г.
3. „Творци“ — 1967 г.
4. „В света на чуждите литератури“ — 1970 г.

II. СЪВРЕМЕННОСТ И ЛИТЕРАТУРА

1. „Съвременност и майсторство“ — 1961 г.
2. „Съвременност и белетристика“ — 1969 г.
3. „Съвременност и литературни жанрове“ — 1973 г.

III. „БЪЛГАРИ“

1. „Българи“ — кн. 1 — 1968 г.
2. „Българи“ — кн. 2 — 1971 г.
3. „Българи“ — 1 и 2 т., допълнено издание 1973 г.
4. „Българи“ — кн. 3 — 1974 г.
5. „Българи“ — пълно издание, 1980 г.

IV. „ПОД ПАГОНА — ЧОВЕКЪТ“

1. „Войникът в строя и литературата“ — 1956 г.
2. „Под пагона — човекът“ — 1966 г.
3. „В служба на родината“ — 1971 г.

V. ДУШЕВНОСТТА НА НАРОДА В ЛИТЕРАТУРАТА НИ“

1. „Най-българското време“ („Записките“ на Захари Стоянов) — 1976 г.
2. „Антон Страшимиров и душевността на българина“ — 1979 г.
3. „Книга за народната съдба“ — 1983 г.

VI. ЛИТЕРАТУРНА ТЕОРИЯ И КРИТИКА

1. „За свободата“ — 1955 г.
2. „Поезия в прозата“ — 1957 г.
3. „Андрей Гуляшки“ — литературно-критически очерк, 1958 г.
4. „Езиковият шаблон в литературата“, 1959 г.

5. „Български поети“ — 1965 г.
6. „Юноши“ — 1977 г.
7. „Сред живота, сред народа“ — 1977 г.
8. „Писатели и мемоаристи“ — 1980 г.
9. „Талант и труд“ — 1980 г.
10. „Сред хората, сред книгите“ — 1983 г.

VII. СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ЕСЕТА

1. „Сенки от миналото“ — 1960 г.
2. „Сенки от миналото“ — допълнено изд. 1963 г.
3. „Сенки от миналото“ — 1978 г.
4. „Георги Димитров пред Лайпцигския съд“ — 1971 г.
5. „Минало и съвременност“ — 1972 г.
6. „Владимир Димитров—Майстора“ — 1973 г.
7. „Корените и колелата“ — 1977 г.
8. „Към свободата“ — 1980 г.
9. „Мощта на словото“ — 1981 г.
10. „Спомени и есета“ — 1983 г.

VIII. ИЗБРАНО

1. „Литературно-критически статии“ — 1965 г.
2. „Съвременност и литература“ — 1975 г.
3. „Есета“ — 1975 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] Помолих Е. Каранфилов да ме запознае с историята и разклоненията на Карановия род — до идването им в Кюстендил и след това. Той ме насочи към една публикация на Никола Ферманджиев, поместена във в. „Поглед“, бр. 14 от 2. IV. 1979 г. Снятам, че е интересна и за читателите:

КАРАНОВЦИ ОТ КРАТОВО

Двадесет и седми септември 1864 г. е паметен ден в историята на църковно-националната ни борба. На този ден след близо три и половина години заточение били освободени църковните водители Иларион Макариополски и Авксентий Велешки. Цариградските улици били залети от българите посрещачи. Сред радостно възбуденото множество бил и хаджи Цветко Гайранеца от Кратово с двамата си синове Иван и Ефрем.

Хаджи Цветко Стоянов Гайранеца, наричан така по името на родното си село Гайранци (Щипско), бил един от най-будните и предприемчиви кратовчани. Човек книжовен, той отначало се готвел за свещеник, но така се извъртели работите му, че станал търговец на памук. Будният българин, участвувал в борбата срещу гръцкия владика Игнатий в Кюстендил, към чиято епархия спадал Кратово, следял с интерес в цариградските вестници първежа на общата църковно-национална борба. Това е времето, когато кратовчани не пропускат нито един път случая да демонстрират своето българско самочувствие, пеят с умиление всеизвестната песен на отец Аверкий Попстоянов, насочена срещу гръцкото духовенство. Един ден, след като се прибрал от църква, хаджи Цветко събрал домочадието си и възбуден застанал пред иконостаса. „Заклевам се — казал той, — че две от четирите си деца подарявам на българския народ и ще ги заведа в българското училище в Цариград.“ После накарал и синовете си Иван и Ефрем да се закълнат и тримата целунали иконата. И на 30 август 1864 г. потеглил с двамата си синове на път. В Щип се опитал да го спре владиката Игнатий, в Солун католишки калугери му предлагали да изучат децата му в тяхното училище... Не! Хаджи Цветко не е от тези, които изменят на клетвата си. Той не се отчаял дори когато пристигнал в Цариград и разбрал, че българската църква е все още бедна и досега не е имала стипендианти. Уж търговец, а и той, хаджията, нямал достатъчно пари да поддържа ученето на децата си в Цариград. Какво да прави? Къде ще се дене от срам, ако се върнат и тримата в Кратово? Предлагали му изход — да настани момчетата на безплатно обучение в Божигробското гръцко училище. Не се съгласил. Предумали го да ги даде да учат занаят. Отново неодобрително клател глава... И дочакал изпълнението на мечтата си: по случай завръщането на двамата йерарси от заточение настоятелството на българ-

ската църква в Цариград се задължило да настани двете момчета от Кратово в откритото към църквата училище и да поеме пълната им издръжка.

За своето ученичество в Цариград Ефрем Каранов е оставил крайно интересни спомени. В тях с ярки детайли и художествен вкус той успява не само да опише живота на учениците от българското училище, но и да даде интересни щрихи от портретите на редица дейци на нашата църковно-национална борба, да предаде небивалия патриотичен подем на голямата българска колония в Цариград. Все по това време двамата братя, водени от патриотично въодушевление, променят фамилното си име от Гайрански на Каранови (в чест на българския хан Крум). В училището те проявяват рядко старание, но сред всички особено изпъква Ефрем. Затова той бил изпратен в Русия в началото на 1867 г. Там на издръжка на Одеското българско настоятелство Ефрем Каранов завърши Втора Одеска гимназия и следвал една година в Новоруснйския университет. През лятото на 1875 г. поради заболяване напуснал университета и се завърнал в Кратово, а през август същата година станал учител в Щип.

Гледан зле от властта като руски възпитаник, по време на Освободителната война Каранов бил принуден да напусне Щип. Все по това време той прави опит да постъпи учител в Кюстендил, но каймакаминът извикал българския владика Иларион и му казал: „Какво е това, що работите, деспот ефенди? Какъв е този даскал, що сте докарали от Московско? Да му кажете отведнъж да се махне оттука, за да си нямаме главоболие. Иначе може да се намери в Анадола и да повлече крак за там и за мнозина от вас..." За да не бъде арестуван, Каранов се прибрал в Кратово, където живял скрито 8 месеца. В Кюстендил той дошъл едва след освобождението му и от април до октомври 1878 г. служил като преводач при временното руско управление.

През следващите години Ефрем Каранов се отдава изцяло на педагогическата дейност, като учителствува в Кюстендил, Самоков и София. Починал в Кюстендил на 6 декември 1927 г.

Още докато бил в Одеса, Ефрем Каранов се отдава и на книжовни занимания. До края на живота си той написва редица студии и други материали, които му отреждат заслужено място в културната ни история като етнограф, фолклорист, историк и преводач. За тези си трудове Каранов е бил избран за член на Българското книжовно дружество (сега БАН). Но неговото значение тепърва ще бъде оценявано.

Ефрем Каранов взема дейно участие и в македонското освободително дело, а къщата му в Кюстендил дълги години служи за база на революционните дейци. Поддържал е тесни връзки с Трайко Китанчев, Гоце Делчев, Яне Сандански, Павел Шатев и други видни дейци. Едно от най-съдържателните сред запазените писма на Гоце Делчев е това от 17 октомври 1895 г., изпратено до Е. Каранов. Каранов е в близки отношения с М. Дринов, К. Иречек, Т. Пеев, Ст. Заимов, Ив. Шишманов. Негови ученици са Димо Хаджидимов, академиците Йордан Иванов и Йордан Захариев, писателят Еманоил Попдимитров и много други.

Когато учителствувал в Щип, Ефрем Каранов свързва съдбата си с Ана Игнатова Златкова, чийто баща е един от водителите на българщината в Кратово, а братята й по-късно вземат активно участие в македонското освободително дело. От брака на Каранов и Ана Златкова се раждат 6 деца: Елена, Недка, Боян, Радивой, Зорка и Цветан.

Ефрем Каранов надживява три от своите деца: Боян загинал на фронта през Междусъюзническата война, Зорка починала след заболяване от тифус и туберкулоза, а Радивой „изчезнал безследно" през кървавата 1925 г.

Радивой Каранов бил интересна личност. Блестящ литератор и пла-

менен оратор, той вдъхвал респект със своята всестранна начетеност. Другарувал с Димчо Дебелянов, Гео Милев, Николай Хрелков, Антон Страшимиров, Г. Шейтанов, Димо Хаджидимов. Участвувал със свои статии в „Работническа мисъл", „Свободно общество", „Пламък", които подписвал с псевдонима си „Аквила". Особено активна е антивоенната му дейност по време на Първата световна война на фронта, където посреща възторжено вестта за Октомврийската революция. След Деветоюнския преврат през 1923 г. Радивой е един от видните дейци на Единния фронт.

Запазена е снимка на млада жена, прилепила гальовно глава към малката си дъщеричка. От другата страна е бащата. От лицата на тримата лъха щастие и обич. Тази снимка, правена през януари 1925 г., е последната на Радивой. Ще минат броени дни и той ще остави недочетена книгата си върху стола под разцъфналата ябълка в градината, ще се обади на съпругата си Йорданка, че излиза за съвсем малко до града, и повече няма да се върне...

Едва по време на процеса на ген. Вълков и останалите палачи се установява, че в деня на задържането си Радивой е излязъл да купи на любимата си дъщеричка Зорка харесаната отпреди бяла порцеланова кукличка. Нея той грижливо е пазил до последния си час. Заедно с него кукличката е била погребана в общата яма, за да бъде открита едва след тридесет години.

Най-голямата дъщеря на Ефрем Каранов — Елена, е била омъжена за социалиста Иван Коларов, с когото имали пет деца. От тях оставят поколение само Георги и Магдалена.

Другата дъщеря на Ефрем Каранов — Недка — е имала за съпруг Спиро Карамфилов от с. Кърчища, Дебърско. Техни деца са Сийка — учителка по история, и Ефрем. Кръстен на името на дядо си, Ефрем Каранфилов е блестящ продължител на книжовното му дело. Народен деятел на културата, лауреат на Димитровска награда, проф. Е. Каранфилов е един от най-изявените наши литератори. Неговата трилогия „Българи" и редицата други литературно-критически и публицистични книги са добре познати на многобройните му почитатели. От брака си с писателката Лада Галина Ефрем Каранфилов има син Ефрем.

Цветан — последният от децата на Ефрем Каранов — е дългогодишен педагог по музика. Той именно опазва ръкописа на спомените на баща си, библиотеката и богатата му нумизматична сбирка и други вещи, които предава на кюстендилската общественост. Цветан Каранов има две дъщери — Ели и Румяна.

Коренът на Карановци от Кратово у нас се продължава и от Иван, по-големият брат на Ефрем Каранов. След завършването на българското училище в Цариград Иван Каранов учи известно време във военномедицинско училище, но не го завършва и се отдава на учителска професия. Бил е учител в с. Чанакчи, недалеч от Цариград, в Щип, Дупница. Участвувал е в Учредителното народно събрание в Търново. Иван Каранов е имал пет деца: Владимир, Страшимир, Любен, Методи и Невена.

Потомци на Карановия род днес живеят в София, Кюстендил, Ловеч и други места из страната.

[2] Ефрем Каранов — „Спомени", изд. НСОФ, С., 1979; бележки и коментар Никола Ферманджиев; предговор от проф. Тончо Жечев.

[3] Ето какво отговаря Ефрем Каранфилов (в една непубликувана анкета) пред Владимир Свинтила:

— Първи впечатления от пейзажа, небето, дърветата, реките?

— Родил съм се в гр. Кюстендил в къща, която се намира сред градина с овощни дървета. Първите ми впечатления за природата са свър-

зани със зеленината на дърветата, с шумоленето на листата, с песента на птичките. И досега не мога да понасям пустинния пейзаж без зеленина. И досега враговете на дърветата ги чувствувам като мои лични врагове. По-късно, когато бях на пет години, живях с моето семейство известно време в с. Бобошево. Тук в хубавите пролетни и есенни дни майка ми ме извеждаше след обяд край бреговете на р. Струма, обрасли с бүйна зеленина и високи стройни тополи. Тя ми четеше разкази от тогавашното хубаво списание „Картинна галерия". За мен гледката на бавно течащата вода, обградена със зелени дървета, ромонът на реката се сливаше с думите на разказите, с героите, които оживяваха и ме вълнуваха.

Все по това време или малко по-късно отидохме в с. Рила и Рилския манастир. Направиха ми силно впечатление големите борови гори и особено шумът на Рилската река. Тогава по горното течение на реката слагаха прегради — шлюзи, събираше се много вода и след това хвърляха отрязаните дървета в изкуственото езеро. Когато то се покриваше с трупи, от един път махаха прегрaдите, „пускаха шлюзите", и голямо количество вода се втурваше надолу. (По този начин най-евтино се пренасяше дървен материал за обработка в Балабановата фабрика в Кочериново.) Никога не мога да забравя тази бистра разпенена вода, която като стена с шум и грохот се спускаше сред каменни скали, а върху нея се търкаляха в безред и се блъскаха едни о други тежки дървени трупи. Това красиво и мощно зрелище, изпълнено с грохот и страх, също е останало досега в паметта ми.

Няма да забравя и килиите в манастира, миришещите на восък дървени долапи със старинните прозорци и гледката към реката. Сутрин в просяница слушах как бие клепалото, а после идваше камбанният звън. Но не знам защо особено силно се е врязала в душата ми песента на щурците. Тогава е било сигурно лято и те са свирели. Песента на щурците, примесена с лунна светлина и звъна на балканската река, е един от най-поетичните ми детски спомени. По-късно имах възможност да слушам щурците и тяхната песен, смесена с шума на гората или край морския бряг, но за мен споменът остана завинаги този при Рилския манастир...

[4] За да допълня въпроса, отново ще се спра на споменатата анкета на Вл. Свинтила:

— Събуждане от несъзнателния живот — първите узнати предмети?

— Първите узнати предмети са свързани с багрите и светлината. В хола на къщата, в която живеех, имаше някаква кристална топка, в която слънчевите лъчи се пречупваха и разсипваха в цветовете на дъгата. Тази кристална топка за първи път е привлякла моето детско внимание. А в къщата на един мой сродник пък имаше стъклена врата, съставена от различни по цвят прозорци. Щом отидех там, аз се залепвах до тази врата и гледах как тревата става най-напред синя, после червена, оранжева. Как и фигурите на хората се менят, променя се и целият свят, за миг ставаше хем същият, хем различен, но разнообразен, в нови цветове и светлини.

Като далечен сън идват днес леките вълнения на детската радост, смесена с изненадата и учудването от тези светли предмети, където се събират и играят слънчевите лъчи.

[5] На въпроса: „Любов като дете към цветята, цъфналите дървета?" — в споменатата вече непубликувана анкета Ефрем Каранфилов отговаря следното:

— Родих се, както казах, в градина с дървета и цветя. Там слушах първите приказки, ловил съм пеперуди, радвал съм се на жуженето на пчелите. Ето защо и днес, когато видя отрязано дърво, сякаш виждам труп, убит човек, унищожено живо същество. Тук трябва да добавя, че още като дете особено обичах животните. И ги обичам до днес. Винаги сме имали

кучета и котки, които кръщавахме с хубави имена и които ми ставаха най-близки приятели. Смъртта на всяко от тези животни ме изпълваше с дълбока скръб.

[6] Пак пред Вл.Свинтила в споменатата анкета Е. Каранфилов отговаря следното:

— Опиянението от детските игри? Давали ли са ти игрите чувство за вихрена свобода?

— Първите игри, които си спомням, бяха с децата от махалата — на гоненица, на жмичка, на разбойници и пр. Тук по-съществено беше не толкова чувството за вихрена свобода, колкото интересът за сполуката — да се скриеш умело, да надбягаш; както и чувството за първа близост с други деца, подобни на теб, които постепенно ти стават близки. В с. Рила събирах зърна от боб с различни цветове и ги редях като войници. Едните бяха Наполеонови войници, а другите — враговете на императора. Моите симпатии тогава, сигур под влияние на прочетени разкази, бяха винаги на страната на Наполеон.

Искам да отбележа и онова чувство на очакване на бъдещата радост, което изпълваше детските ми дни. Имах братовчеди и братовчедка в София. Всяка ваканция те идваха в Кюстендил. И това тяхно идване беше радостно събитие в детския ми живот. Но очакването до момента, когато майка ми ще каже сутрин: „Я ела да видиш кой е дошел!“ — като че ли беше най-хубавото.

Все имаше какво да се очаква: идваше празник, имен ден, рожден ден, идваше цирк на площадчето пред нас, нови играчки, нови приятели. Тези очаквания разхубавяваха детските ми дни. Особено радостни бяха очакванията на големите народни празници: Нова година, Коледа, когато щяха да дойдат и подаръците.

През зимата бяха и множеството именни дни: на баба ми, на дядо ми, на баща ми, моят имен ден, които също така разнообразяваха дните. Детските игри и очакването на празници останаха като едни от най-хубавите ми преживявания.

[7] Ето още един отговор от споменатата анкета:

— Епични разкази и семейни предания?

— Семейните предания в нашата къща през моето детство бяха свързани с революционните борби от миналото, с образите на войводи и хайдути, със спомените за погинали и разстреляни, с песни за героични подвизи и с тъжни песни за безкръстни гробове. Аз съм слушал лично от Павел Шатев, единствения останал жив от солунските антентатори, за техните чутовни подвизи, чиято слава и до днес не е заглъхнала.

[8] В анкетата на Вл. Свинтила отново срещаме един интересен въпрос, който хвърля допълнителна светлина от този ранен период в живота на Ефрем Каранфилов:

— Първи впечатления от национални костюми, етнография, народни занаяти?

— Всяка събота на площадчето пред нас — наречено Забитовото място (по името на някакъв стар собственик), ставаше голям пазар. И идваха селяни от околните села. Седнали пред своята „стока“ — зеленчуци, плодове, дини, пъпеши, грънци, дребни животни, — те представляваха живописна и пъстра картина, която трудно мога да забравя.

Шопските носии в Кюстендилския край със сърмените си ръкави, с шарените престилки, с многобагрените сан, останаха в съзнанието ми като едно радостно пъстро петно. Реех се между хората на пазара, слушах разговорите им, препирните, караниците, пазарлъците. Някакво неутолимо любопитство ме караше да се щурам с часове из пазара и да чакам всяка събота

неговото идване. Тук нямаше играчки и детски лакомства — просто привличаше ме суетнята, неразборията, пъстротата на народа. Помня как веднъж един селянин и някакъв пийнал младеж се сбиха. Те започнаха да си нанасят свирепи удари и окървавиха лицата си. Това ме разтърси дълбоко. Не бях виждал дотогава хора да се бият и да тече кръв. Избягах в къщи. Този бой също не мога да забравя.

Дядо ми, Ефрем Каранов, дописен и действителен член на БАН, се занимаваше с описание на народните обичаи, нрави и занаяти, миналото на нашия край. В къщата ни идваха често селяни, старци, които разказваха древни истории, жени, които пееха народни песни. Баба ми ги заучаваше и после също ги пееше. Дядо ми закупуваше и по-интересни предмети, ръчна изработка от селяни от нашия край.

[9] Ето как е описана тази сцена от Николай Христозов:

„На Кюстендилската гара учителят по литература Радивой Каранов прекосява перона, воден от двама полицаи. Пред стъпалото на вагона той се спира и моли разрешение от старшия полицай да се прости с жена си. Сваля часовника си и го дава на нея. Посяга към пръстена — но тя спира ръката му:

— Пръстенът да остане у тебе.

Ръцете му милват гъстите руси коси на любимата жена...

— Детето... Целуни го от мене... И не плачи: скоро ще се върна!...

От прозореца на купето той отново се вглежда в разплаканото лице, в ръцете, упорито стиснали неговия часовник, безсилни да се вдигнат за прощален поздрав... А когато белият силует се стапя в далечината, той се отпуска на седалката, между двамата стражари, които са следили всяко негово движение. Погледът му застава върху светещия в здрачината златен пръстен. Пръстена, на който е гравирано нейното име: „Йорданка“, и една дата — „25. I. 1920“. Денят на тяхната сватба.

И тогава ще се досети за малката порцеланова кукла, която носи в джоба на сакото си. Кукличката, която е купил за рождения ден на своята дъщеря Зора.

Детето напразно ще чака обещания подарък.

Детската мечта ще пътува заедно с него към неизвестния утрешен ден...“ („По дирята на безследно изчезналите“, изд. „Народна младеж“, 1981, с. 59—60).

[10] Интересно допълнение по разглеждания въпрос се съдържа в анкетата пред Владимир Свинтила:

— Първи впечатления от фигурите на македонските революционери. От снимки и от натура?

— Баща ми е роден в с. Кърчище, Дебърско. Но е отрасал в с. Рила под крилото на стария харамия и санданист — Щерю. Баща ми беше също санданист. Макар и по-късно да не се занимаваше активно с „македонските борби“. Той получаваше прогресивното списание „Илинден“, редактирано от Арсени Йовков — богато илюстрирано. Там за първи път видях македонски войводи и македонски носии на снимка. По-късно у нас беше донесен и един богато илюстриран албум със снимки на градовете от Македония и македонски войводи — издание на Македонския национален институт. Освен това у нас, в стаята на дядо ми, стоеше винаги портрет на Гоце Делчев.

От натура за съжаление съм виждал някои от най-зловещите македонски войводи, страшилище за децата, като Бърлю войвода. Тези войводи след превратa на 9 юни и след убийството на Тодор Александров се чувствуваха като господари на улиците. Ходеха на групи, облечени с къси

полушубки, бричове и гети, с каскети, а под палтата им се подаваха цевите на парабели.

През моето детство за съжаление виждах само такива „войводи", които дерибействуваха из улиците, убиваха, плашеха хората. Един ден баща ми се прибра побледнял: войводата Панзо (той ходеше винаги с нахлупен каскет, под който изчезваше малкото му челце, а завитите му на кравай мустаци опираха до злите му миши очички) беше насочил пистолета си, за да го заплаши.

Така че аз като дете се срещнах със спомена за големите революционери Гоце Делчев. Даме Груев, Яне Сандански и с живото въплъщение на революционната пошлост — Бърлю войвода, професионален убиец, и Панзо — също професионален убиец. Тук трябва да подчертая, че така наречената ляво крило на македонското революционно движение винаги е било близко на нашето семейство. Братът на баба ми — Яким Игнатов, учител в гимназията в Солун, е бил убит лично от Гарванов; баща ми беше санданист, а дядо ми — приятел на Гоце Делчев. Детинството ми е свързано и със спомена за Павел Шатев — приятел на вуйчо ми.

[11] Ето още един любопитен отговор от споменатата анкета:

— Други моменти, които сам желаеш да опишеш?

— Беше пролетен неделен ден. Край реката се беше извило хоро. Скачаха моми и момци, дошли от селата, от крайните квартали. Цигани-музиканти думкаха с тъпаните и надуваха кресливи кларнети. Хорото водеше някакъв млад човек, снажен, висок, малко сух, но голям хоровод-ец. Той се опиваше от играта, явно обзет от вдъхновение. И предаваше възторга си на цялото хоро.

Но ето, че се приближиха към него трима „войводи", с неизменните си каскети, бричове и тежки бастони. Те грубо го откъснаха от хорото и двама от тях започнаха да го налагат с бастоните си, а най-младият се хвана на негово място и поведе хорото...

Момъкът пребледня, изтръгна се изпод ударите и изчезна някъде. Но след десетина минути отново се яви тичешком с два пистолета в ръцете. И започна да стреля. Войводите ужасени побегнаха без всякакъв опит за съпротива. Този отличен стрелец застреля и тримата. Настана паника, бягство, бъркотия. Момъкът спокойно изгледа труповете, все така пребледнял, и след това с бавна крачка се отдалечи с пистолета в ръцете. Оказа се, че това е анархист — с изострено чувство за чест, отличен стрелец. Тогава разбрах колко страхливи са бабаитите, колко подла е героичната поза и колко естествена е истинската смелост. По-късно този момък беше убит от ВМРО — „наказан", както се изразяваше „всемогъщата организация".

[12] И още едно позоваване на споменатата анкета:

— Училищен живот, съучениците, учителите, учебниците. Училищна атмосфера?

— Този въпрос изисква цяла книга със спомени. Няма да забравя никога първото ми отиване в училище. Баща ми ме водеше за ръка, пре-косихме улицата и се озовахме в класната стая, в отделението на учителката Златка Евтимова — „най-добрата учителка", както казваше баща ми.

И досега, когато се успивам, си спомням как сутрин майка ми ме будеше за училище, как трудно се ставаше, как бързах да не закъснея. Баща ми влагаше у мене амбицията да бъде пръв ученик в класа. Тази амбиция остана за съжаление през цялото ми ученичество. Тя единствена ми почерни радостните ученически дни. Защото имаше предмети като математиката, които не обичах, макар че ми се удаваха, а исках непременно и по тях да изкарам шестица.

И колко мъчно ми беше, ако получа понякога петица. Като кон за състезания аз се бях превърнал в напрежение и нерви да не допусна друг да ме надмине. Тази амбициозност помрачаваше дните ми. Но затова пък, когато раздаваха свидетелствата, тефтерчетата или дипломите — това беше напрежение и очакване. И радост, когато виждах шестиците по всички предмети. Особено радостен бях при завършването на прогимназията — завърших я като първенец. Няма да забравя веселото тържество, събраните родители, топлите погледи към мене, словото на директора, цветята. Така или иначе, това са едни от най-хубавите ми дни, които съм изживял през моя вече не къс живот. Гимназия завърших също с отличие, но радостта ми беше помрачена от неочакваната и ранна смърт на баща ми...

[13] В брой втори от 1934 г. на вестник „Ученическа мисъл" са поместени дружески шаржове на трима от създателите и ръководителите на вестника. На приложеното факсимиле личат: учителят Владимир Турковски, главният редактор Ефрем Каранфилов и художникът Любен Бояджиев:

Брой 2. „УЧЕНИЧЕСКА МИСЪЛЬ" Стр. 3

Любенъ Бояджиевъ

РЪКОВОДИТЕЛИ НА В. „УЧЕНИЧЕСКА МИСЪЛЬ"

[14] Сборник Ярък народен светилник. Сто години Кюстендилска гимназия, изд. „Народна просвета", 1979 г., съставител Христо Иванов Ватев, редактор Виолета Станчева. В сборника участвуват: д-р Владимир Бонев, Борис Пейчинов, Никола Въжаров, проф. Досю Бакалов, проф. Драган Лозенски, проф. Делчо Сугарев, проф. Славчо Давидов, з. д. к. Стоян Стоименов, проф. Евтим Томов, Иван Умленски, з. д. к. Георги Струмски и редица други възпитаници на Кюстендилската гимназия — от различни випуски. Естествено участвува и професор Ефрем Каранфилов. („За литературния кръжок „Д. Дебелянов" и за в. „Ученическа мисъл")

[15] Във в. „Трезвеност", бр. 3 от 1982 г., е поместено интервю с проф. Ефрем Каранфилов, озаглавено „Граждански дълг". В началото на това интервю става дума за ранните му публикации във в. „Трезвеност" в началото на 30-те години. Тук се съдържа и кратка оценка на онези първи литературни вълнения.

[16] Ето някои от ранните публикации на Ефрем Каранфилов:

сп. „Българска реч", 1933, год. 7/кн. 3 — стих. „Сън".

сп. „Светлоструй", 1934, год. 7/кн. 5 — стих. „Любов" и стих. „Писмо" от 1935 г./кн. 5.

в. „Струя", 1933, г. IV, брой 9 — стих. „Бетовен" и „Шопен".

сп. „Трезвеност", 1933, год. 15, кн. 6 — стих. „Душа"; *пак там*, 1934, год. 16, кн. 1 — стих. „Моята любов" и „Скръб".

в. „Ученическа мисъл“, 1933, год. 2, бр. 2 — преводи от Андре Шение и други публикации в периода 1933—1934 г.

[17] Ефрем Каранфилов. Спомени и есета, изд. „Христо Г. Данов“, Пловдив, ред. Стойо Вартоломеев, рецензент Драган Ничев.

[18] Сп. „Пламък“, кн. 23 от 1973 г. — литературен профил „Стоян Загорчинов“.

[19] В наскоро излязлата книга със спомени на Павел Шатев — „В Македония под робство“ — изд. НСОФ, 1983 г., III издание, ред. Данко Димитров; има предговор от Ефрем Каранфилов. Наред с оценката за дейността на „гемиджиите“ (солунските атентатори) тук ние се срещаме и с оценка на личността и делото на Павел Шатев. На с. 22—23 четем следното: „След арестуването на Павел Шатев през 1942 г. при наличността на голям фактически материал и неопровержими доказателства, спасява го Симеон Радев. Той отива при цар Борис и след като безполезно го убеждава, най-после му казва следните думи: „Не забравяйте, Ваше Величество, че и султанът го беше осъдил на смърт, а още е жив!“

Този аргумент, който напомня за „Клаха народа, както турчин не го е клал!“, сигурно е подействувал силно.

След 9 септември възрастният вече Павел Шатев можеше да си живее спокойно и да си почива, за което имаше пълно право. Но той не пожела това. Напротив, стана един от създателите на бригадата „Гоце Делчев“ и с военна униформа пое пътищата на войната...“

[20] Из статията „Софийски публицисти“, публикувана в сп. „Български журналист“, бр. 2 от 1979 г., автор Владимир Свинтила:

. . . .

Хаджийски вече беше свикнал с обожаването на по-младите. И той бе така великодушен, че ме заведе в кафене „България“ и ме запозна със своята среда: д-р Петър Йорданов, Петко Войников, Ефрем Каранфилов и още едно лице, което има глупостта да премине откровено на страната на реакцията заради едно главно редакторство.

В кафенето за млади хора нямаше достъп. В един свой разказ Павел Вежинов беше писал, че келнерката го погледнала с ужас, когато той платил с дребни пари. И така беше. Плащаше се с банкноти. Цените бяха непредставими за моя ученически бюджет. Аз можех да влизам само когато Хаджийски ме поканеше. За три години това се повтори десетина пъти.

Те сядаха там и говореха разгорещено или спокойно. Кроткият и благият Петър Йорданов, убит в бомбардировките, заграбил цялата култура на Европа с намерение да я пренесе в отечеството си; сдържаният и вглъбен Петко Войников, с фини китки на музикант, внук на Бенковски, славянофил, познаващ всички славянски езици, прекрасен познавач на гръцки и латински език; жизненият, вечно напрегнат Ефрем Каранфилов, тогава със смолисто къдрава коса, внук на академик, постоянно в полемика с някого и за нещо; самият Хаджийски, плещест балканджия, един вечен взрив, една нестихваща радост от живота.

Бе едно чудо човек да ги гледа. Те говореха по най-парливите за деня въпроси. И от време на време се питаха един друг: „Добре, де! Та какъв е. Но защо не го напишеш?“ И след няколко дни в пресата аз откривах това, което е трябвало да бъде написано.

На мене те ми се струваха като богове, които решават съдбите на българския интелектуален живот. Техните разговори се превръщаха в становища, статии, позиции, които ставаха обществени.

Войников не можеше да търпи „клишетата“ на тогавашната журналистика: вечните „китни села“, вечната „млада смяна“, вечният „трудолюбив народ“. В тези постоянни епитети той виждаше немощта на бъл-

гарската буржоазна преса. Той се издеваваше над нейния беден речник, на понятийната бедност в нея.

— Защо не го напишеш? — каза му Хаджийски.

И след известно време аз прочетох в някакво издание съответната статия на Войников.

А после Войников казваше на Хаджийски:

— На това трябва да се възрази. Ти защо не възразиш?

Помня такъв случай. Един от водачите на „Хитлерюгенд" бе писал в някакъв немски вестник, че „всеки трябва да си гледа работата".

В кафене „България" не бяха съгласни с това. Ефрем каза:

— Истинските благодетели на човечеството, тези, които са били полезни на всички, никога не са си гледали работата. Те са гледали работите на другите.

— Защо не възразиш? — каза Хаджийски. — Трябва да се възрази. Абсурд е всеки да живее някакъв „свой", „частен", „затворен" живот.

След известно време излезе възражението на Ефрем Каранфилов. То направи огромно впечатление. Не бе имало случай в българския печат да се явяват опровержения на мисли на нацистки първенци.

Ако бях безумно горд, че съм присъствувал на раждането на идеята. И ме каниха на някакви тавански студентски квартири да разказвам „как е станало всичко".

За адмириране беше всичко у тях — четворката Войников, Хаджийски, Йорданов, Каранфилов. Те нямаха други проблеми освен обществените. Нямаха други мисли освен тези на публициста.

Ефрем четеше всяка статия по народопсихология, всяка книга и му бяха известни всички писатели, психолози, социолози, всички хора, които се бяха занимавали с проблема. Бе истинска енциклопедия по въпроса. Знаеше многобройни факти около поведението на всеки българин с някаква значимост. Тогава той залагаше основите на своята характерология на българския народ, която издаде в биографичен вид, в тритомния си труд „Българи".

Хаджийски пълнеше листове и тетрадки с анкети. Адвокат по професия, той ползуваше скитанията си по съдилищата в страната, за да се срещне с живи още участници в Априлското въстание и да ги разпитва. В антикварите изкупуваше всички тия малки книжки от типа на Попфрановата „Пушката ми", в които малките мемоаристи на Априлското въстание разказваха своите патила. Помня го редовно с един брой от „Архив за селищни проучвания" в джоба. Той ми обясни огромното значение и красотата на българското краеведение.

Войников бе друг тип човек. Ходил съм веднъж в него на гости — жена му бе талантлива белетристка и изследователка на Българското възраждане. Видях един шкаф книги, „събиран поколения", в който имаше съчинения на украински, белоруски, лужицки и кашубски и който в умален вид представляваше цялата славянска култура. Той бе читател на Тукидит и на Тацит в оригинал. Бе на мнение, че журналистът трябва обезателно да познава античните езици и литератури. Бе отказал гордо всички предложения да влезе в Университета, защото „знанията са предназначени за живота, а не за аудитории".

С Петър Йорданов имах дълги разходки по улицата. Неговият френски бе безукорен. Говореше със завидна лекота италиански, испански и немски. Беше пристрастен към литературата и театъра. От него за първи път чух, че съществува „софийска публицистична школа". Ценеше твърде високо Ефрем Каранфилов и Петко Войников, последния особено за това, че той проведе полемика с Филовото списание „Родина", тъй като „на-

стоящето положение на нещата е фалшиво и то не изразява верния темперамент и душевност на българина“.“

[21] Пецо Трайков Гировски — роден на 2. VI. 1896 г. в с. Върбене, Леринско, син на участник в Илинденското въстание. Самият той участвува в дейността на лявото крило на ВМРО. Антифашист, концлагерист, политзатворник; подсъдим по процеса срещу Емил Марков. Получава смъртна присъда, която по-късно бива заменена с доживотен затвор. След 9. IX. 1944 г. участвува в изграждането на новата българска армия. Пенсионирал се като полковник от строителни войски. Умира на 13. I. 1964 г. в София.

[22] Ефрем Каранфилов е запазил една своя статия, върху която личат съкращенията, нанесени от цензурата. Прилагам факсимиле от статията „Спортоманията“, поместена (след съкращенията на цензурата) във в. „Мир“, броя от 20. IX. 1943 г.

[23] Потърсих писателя Салис Таджер, за да разкаже своя спомен от онова далечно време. Ето какво сподели той в един кратък разговор:

„...Ще е било в края на 1939, а може би в началото на 1940 г. Спомням си една от срещите с Емил Шекерджийски в Еврейското читалище в София. Той беше заобиколен с младежи и девойки и оживено разговаряха за прочетени книги. Присъединих се и аз към тази оживена група. Слушах със затаен дъх, защото той беше сладкодумен и много начетен човек. Притеснявах се да му задавам въпроси, а имаше да го питам много неща, които ме вълнуваха тогава. Емил Шекерджийски вече знаеше за моите плахи юношески поетични опити — той ме поглеждаше от време на време, сякаш бе отгатнал желанието ми да разговарям с него. Накрая направи така, че останахме сами. Зарадван, аз го обсипах с въпроси, свързани все с прочетена литература или статии в периодичния печат. Неочаквано той ме попита дали съм чел в сп. „Философски преглед“ статията „Душевността на младежа-тарикат“* от Ефрем Каранфилов.

Не само бях я прочел, но в моята специална тетрадка с цитати и бележки за прочетени книги си бях отбелязал доста от проникновенията на автора за този вид младежи, които по онова време даваха нюанс в душевността на столичани; такива младежи се срещаха и в нашия квартал „Ючбунар“. Направи ми впечатление, че Емил Шекерджийски беше дълбоко развълнуван от задълбочените анализи в статията. Разбира се, точно думите му не бих могъл да предам, но смисъла на разговора съм запомнил добре:

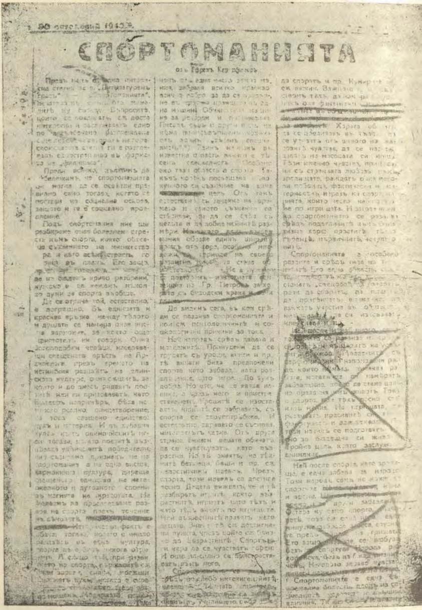
— Всеки наш другар би трябвало да прочете това уникално изследване, за да може да проникне по-дълбоко не само в характера на този вид младежи, но и в условията, които ги създават. Тези младежи са продукт на социалните условия, в които живее нашата младеж. Да, тази статия трябва да се размножи, за да достигне до повече трудови младежи...

Спомням си, че по-късно на нашите нелегални ремсови сбирки „това уникално изследване“ беше разглеждано и неведнъж препрочитано. Ние си преписвахме от списанието цели пасажи, а понякога и цялата статия и я разпространявахме между ремсисти и симпатизанти от квартала.

Лично на мене тази статия на Ефрем Каранфилов ми е помогнала много и при творческата ми работа по-късно. Неговите психологически проникновения ми помогнаха да разбера по-добре душевността на редица от моите герои от двете ми трилогии — „Жакито“ и „Моят Ючбунар“.

София,
юни, 1983 г.

* Заглавието е „Душата на младежа-тарикат“ (б. м. — Д. Н.).

СПОРТОМАНИЯТА

*

Ето какво сподели за тази статия писателят Крум Григоров:

Като млад учител в Джурина махала прекарвах съботите и неделите в Кюстендил. Участвувах активно в културния живот на града. Веднаж ми попадна в ръцете вестник, издаван от група ученици в гимназията. Сред поетите съзрях едно малко необичайно име — Ефрем Каранфилов. Няколко години по-късно, вече като учител в село Петърч, Софийско, видях същото име върху едно есе на страниците на Михалчевото списание „Философски преглед". Есето се наричаше „Душата на младежа-тарикат". Името на моя земляк ме стъписа. Защото бях научил, че е станал офицер. А за мене офицерите тогава бяха синоним на духовна ограниченост и скудоумие. Това ме накара да се затворя в стаичката си и да прочета есето почти веднага. По стар навик нещо, което ми харесваше, го прочитах и на глас. Четях това есе с вълнение, по законите на изразителното четене — логически ударения, паузи, интонация. Тъкмо оставих книжата и си рекох: „Виж какви офицери имало!", чувам леки стъпки по стълбата. През зирката на ключалката зърнах зоркото око на моята хазайка. Тя гузно поотвори вратата и се огледа:

— Ама ти, даскале, с кого сборуеш? Рекох си, даскалчето ни е младо, с кое ли моме си гугука? А па ти си бил сам! Не е на убаво сам човек да си сборуе. Ама а де, не земеш да се ожениш, да си развъртиш дом и челяд, но по цел ден не изпущаш книгата из ръцете си. От акъл, че се помериш!

Горката женица! Откак й бях станал квартирант, тя всеки ден ме женеше за тая или оная мома, обикновено нейни роднини. И все не успяваше.

*

Есето на Ефрем Каранфилов дълго не излизаше от главата ми. Та аз самият познавах толкова младежи-тарикати — мои съученици, колеги! Пък и сред селяните ги имаше доста. Но дотогава не бях се замислял да търся общото между тях и техните хитрини, не бях се мъчил да търся типа (може би съм го правил несъзнателно) и затова есето на Ефрем толкова ме изненада. Аз се учудвах, че той — сам младеж — е можал да напише такова произведение, в което е и мъдрец, и съдник едновременно. Та за подобно нещо се изисква не само талант, но и голяма литературна и общокултурна подготовка, иска се богат жизнен опит, редица проучвания и наблюдения. Направи ми впечатление и образният език — имах чувството, че чета художествена проза.

Откровено казано, не всичко ми харесваше в списание „Философски преглед". Но в отделни книжки намирах интересни материали, които ми допадаха. Между тях бяха социологичните изследвания за бита и душевността на българина от Иван Хаджийски и есетата на Ефрем Каранфилов. Много се радвах, че авторът на есето за тариката е от Кюстендил. Но за съжаление твърде късно се запознахме лично. Това стана през 1955 г., когато един ден Драгомир Асенов ми обади, че ще дойде у дома заедно с Ефрем. Поводът да имам такъв скъп гостенин беше излизането на моята книга „Сред народа", която му подарих с автограф. Той написа рецензия за нея във в. „Вечерни новини", а след това и цяла студия за автобиографичните ми повести.

Аз следя редовно всичките му творчески изяви в литературния и ежедневен печат, следя неговите томове, които се търкулват като тежки снопи, богати с хлебно зърно. Всяка година, а понякога в една година отглежда

по две, пък и повече реколти. И то нито прегорели от слънчев пек и суша, нито затлачени от мътните води на пороища.

София
24. X. 1983 г.

[24] „Избрани български есета“ (Български есеисти между двете войни), сборник: съставителство и встъпителна студия от Здравко Петров, изд. „Георги Бакалов“, Варна, 1981, редактор Красимир Машев, рецензент Милена Цанева.

[25] В една от предишните бележки (отправка № 20) цитирам доста дълъг откъс от тази статия. Но в случая е интересна и личната оценка на Ефрем Каранфилов. Тази оценка открих в непубликуваната анкета с Ефрем Каранфилов (анкетьор Владимир Свинтила), на която вече няколко пъти се позовавам, предоставена ми със съгласието на двамата автори:

— Възникване на националната есеистична група — Хаджийски, Войников, Петър Йорданов? Самосъзнанието на групата? Функциите на всеки един и твоите?

— С Петър Йорданов се запознах още като ученик в Кюстендил. Запозна ме една близка приятелка на моята братовчедка — Милка Сребренова; много културен човек, владееща френски език и познавачка на френската култура. С Петър Йорданов поддържахме не чести, но редовни контакти, особено след като се върна от чужбина до самата му трагична смърт. С Петко Войников ме запозна именно той. Последният поддържаше връзка и с Иван Хаджийски. Но ние не сме функционирали като група организирана или като някакво общество. Изразявахме мнението си за публикациите на всеки един поотделно и разговаряхме по проблемите на есеистиката и изобщо на културата. Петър Йорданов и Петко Войников имаха възможност да посетят Западна Европа — тяхната есеистика и народоведски интереси бяха на една по-друга основа. И двамата бяха талантливи хора, изключително културни, и двамата завършиха живота си трагично. Ние с Иван Хаджийски не бяхме напускали България. И идвахме, така да се каже, от народа. Иван Хаджийски беше вече оформен марксист. И Петър Йорданов, и Петко Войников воюваха тогава срещу настъпващия фашизъм и въпреки голямата си европейска култура имаха млад, буден и незаглъхващ интерес към нашия народ, към неговата психология, история и историческа съдба.

Всеки член от „групата“, както я наричаш, въпреки че пак повтарям, такава група като организация не съществуваше, по своему се стремеше със средствата на есеистиката да разглежда и проблемите, свързани с народопсихологията. Най-методично и цялостно от марксически позиции работеше тогава Иван Хаджийски.

Аз бях най-младият член на групата. И си бях поставил за цел в поредица от статии и потрети на социологични типове да дам картина на духовния облик на младежта в историческия момент — първите години на Втората световна война. Събитията не ми дадоха възможност да завърша своето дело.

— Интелектуални връзки на групата с Маджаров и Симеон Радев?

— Такива връзки поддържаше най-последователно Петко Войников. И отчасти с Михаил Маджаров — Иван Хаджийски.

— Как си обясняваш възникването на тази „втора възрожденска“ среда?

— С историческия момент, когато големи писатели, като Йовков (починал), Елин Пелин (престанал да пише), бяха изчезнали от литературната

сцена. Но затова пък се бяха появили нови, ярки таланти, с друг мироглед, като Георги Караславов. Явяваше се нуждата от един по-цялостен подход към съвременността, обогатен и със средствата на социологията и есеистиката.

В същност тези четирима автори, които, както ти се изразяваш, „създават втора възрожденска среда", бяха предтечи на едно жанрово обогатяване, на едно сливане на науката и социологията с литературата, което днес доведе до тържеството на съвременната документалистика.

— Синхронно изследване на социалния тип? Как възниква? Като критика на тогавашното състояние („изобразяване" на характерите, изчезване на високите личности).

— Точно така. Изследването на социологичния тип възникна като критика на тогавашното състояние. Нека си припомним например за „Капитан Метаморос" на Петко Войников или за „Оптимистичната теория" на Иван Хаджийски. Това беше дълбока критика на тогавашната действителност и взрив към бъдещето, което двамата автори виждаха по различни начини.

[26] Помолих Ефрем Каранфилов да ми разкаже повече биографични подробности за Мире Анастасов. Той ми продиктува следната отправка:

„Мире Анастасов, роден в град Кратово през 1911 г. Съден за комунистическа дейност в Югославия. През 1940 г. идва в София и се включва в съпротивата, като през 1943 г. получава смъртна присъда, която впоследствие бива заменена с доживотен затвор. След 9. IX. 1944 г. отива в Югославия и до 1948 г. заема отговорни и високи държавни постове. Сега живее в гр. Скопие."

[27] За Павел Шатев допълнително научих следното:

„Павел Шатев, роден в Кратово през 1882 г. Антифашист. Свързан със съветското разузнаване. През 1942 г. получава смъртна присъда, която по-късно бива заменена с доживотен затвор. След 9. IX. 1944 г. отива в Югославия и известно време (до 1946 г.) е министър на правосъдието в НР Македония. Умира в град Крушево през 1947 г. (Повече биографични подробности за Павел Шатев читателят може да открие в сборника „Бележити българи", т. VII/1982 г., ДВИ, в очерка на Ефрем Каранфилов; също и в предговора на „В Македония под робство", Изд. НСОФ, 1983 г., трето издание).

[28] Кръстю Белев — „Нова Македония" („В моята родина Македония"), изд. „Гологанов", София, 1945 г.

[29] Първите статии, които открих в немалката вече библиография върху творчеството на Ефрем Каранфилов, са от: Здравко Петров — „Изкуството на критика", сп. „Литературна мисъл", 1958 г., кн. 2; Давид Овадия — „Поет в прозата", сп. „Младеж" 1958 г., кн. 4;

Критикът Иван Вандов пише статия върху творчеството на Е. Каранфилов по-късно — „Възможности и граници на есеизма в литературната критика", сп. „Ново време", 1965 г., кн. 10.

[30] „Речник на българската литература", том 2, с. 179.

[31] Тук са включени фрагменти от един мой разговор с Ефрем Каранфилов, поместен във в. „Пулс" през 1971 г., бр. 12.

[32] Ефрем Каранфилов разказва подробно и развълнувано за творческата история на своята трилогия „Българи" в едно есе, поместено в сп. „Патриот", 1981 г., кн. 9, с. 20, с наслов „Как написах „Българи". Това есе е използувано като предговор към пълното издание на трилогията, излязла през 1980 г. в издателство „Народна младеж".

(Забележка. Тук — в публикацията във в. „Патриот" и в предговора към пълното издание — Е. Каранфилов смесва два христоматийни сборни-

ка: първият „Българска христоматия“ от Ив. Вазов и К. Величков от 1887 г., издание на „В. Манчов“, Пловдив, и вторият — от Костов и Мишев (в три тома) от 1890 г., издание на „Христо Г. Данов“, Пловдив.)

[33] Още едно позоваване на анкетата пред Владимир Свинтила, която вероятно е работена успоредно с настоящата (по поставени писмено въпроси), но е значително по-кратка (35 машинописни страници), като тук основният акцент пада върху народоведските интереси на Е. Каранфилов:

— Кои планини обичаш?

— Рила най-вече, понеже е свързана с моето детство. След това Осогово, Пирин, Балкана. Родопите познавам малко.

— Кои равнини и полета обичаш?

— Най-вече тези, които са свързани с моето детство: Кюстендилското, Бобошевското, полетата по долината на Рилската река.

— Кои реки обичаш?

— Струма и Марица — особено Струма. Великолепното стихотворение на Теодор Траянов — „Тайната на Струма“, изразява най-добре същността на реката. И моето отношение към нея.

— Познаваш ли живота в крайдунавските градове?

— Слабо.

— Познаваш ли живота по крайбрежието?

— Слабо.

— Присъствувал ли си на розобер?

— За съжаление — не!

[34] Прилагам факсимиле от писмото на Георги Караславов:

[35] Във факсимилето към отправка № 22 личат ясно съкратените пасажи от фашистката цензура. Тук Е. Каранфилов възстановява някои от тези съкращения. Ясно личи острата социална насоченост на неговите наблюдения.

[36] Все по-голям става кръгът на авторите, които спират вниманието си върху творческите изяви на Ефрем Каранфилов. Ето някои от по-интересните публикации:

— М. Карабелова-Панова — „Болгарский социологический журнал“, кн. 4/1981 г. „Антон Страшимиров и душевност болгарина“, разгърната рецензия;

— Bulgariam jornal of Sociology, кн. 4/1981; библиографска справка и оценка за литературното дело на Е. Каранфилов.

— Владимир Огнев — „Горизонты поэзии“, изд. „Художественная литература“, Москва, 1982 г., очерк;

— Владимир Свинтила — сп. „Септември“, кн. 5/82 г., „Характерология на българския народ“;

— Тодор Абазов — „Спътници на вечността“, очерк за „Българи“, поместен в книгата му „Словото като позиция“;

— Иван Попиванов — „Емоционално-експресивен подход“, очерк в книгата му „Етюди и портрети“, изд. Б. П., 1981 г.;

— Евтим Евтимов — „Талант и труд“, в. „Народна младеж“, бр. 44 от 20. II. 1981 г.;

— Здравко Петров — очерк „Ефрем Каранфилов“ в книгата му „Моят свят“, изд. „Георги Бакалов“, 1980 г.;

— Пантелей Зарев — „Ново народоведско изследване“, в. „Работническо дело“ бр. 156 от 4. VII. 1980 г. (за книгата „Антон Страшимиров и душевността на българина“);

— Михаил Василев — „Силата на българознанието“, в. „Отечествен фронт“ от 24. III. 1980 г.;

ДО др. акад. Ангел БАЛЕВСКИ,
Председател на БАН
гр. София

Уважаеми другарю Балевски,

Във връзка с предстоящото избиране на проф. Ефрем Карапфилов от Академичния съвет за член-кореспондент на БАН дължа да отделя следното:

Познавам Ефрем Карапфилов от най-ранните му изяви, както и пълната му по-късна научна и творческа дейност. Смятам, че той е един от най-талантливите и активни наши учени, които със своята дейност обогатиха българската наука и култура. Неговите книги са задълбочени изследвания на актуални проблеми и въпроси на рационалната ни и на световната литература, осветляват за първи път важни и сродни образи и идеи и много от изтъкнатите наблюдения и анализи са ценен принос в литературоведението.

Тъй като съм тежко болен и не мога лично да присъствувам на заседанието на Академичния съвет, чрез настоящото си писмо най-горещо препоръчвам на почитаемия съвет проф. Ефрем Карапфилов от Института за литература да бъде избран за член-кореспондент на БАН.

С поздрав: Е. Манолов

25.XI. 1979 г.
Драгалевци

— Тамара Пономарева — „Болгари“, в. „Литературная Россия“, бр. 24 от 1979 г.;

— Светлозар Игов — „Есеистичните студии на Ефрем Каранфилов“ (за „Съвременност и литературни жанрове“), в. „Народна култура“, бр. 51 от 15 дек. 1973 г.;

— Тончо Жечев — „Критическата проза на Ефрем Каранфилов“, очерк в книгата му „Статии“, изд. Б. П., 1978 г.;

— Кръстю Куюмджиев — „Ефрем Каранфилов в нашата критика“, очерк в книгата му „Критика и литературен живот“ изд. Б. П., 1977 г.;

— Николай Дончев — „Le temps des Bulgares “ PEN, т. 26, № 4, 1977; 26, № 4, 1977;

— Милена Цанева — „Книга за записките на Захари Стоянов“, сп. „Септември“ кн. 2/1977 г.;

— Иван Цветков — „Пора творческого разцвета“, в. „Литературная газета“, бр. 42, от 20. X. 1976 г.;

— Стефан Каракостов — Вдъхновена книга за „Записките“ на Захари Стоянов, в. „Земеделско знаме“, бр. 195 от 17. VIII. 1976 г.;

— Симеон Янев — „Вдъхновение и размисъл“, сп. „Пламък“, кн. 11/1975;

— Атанас Свиленов — „Зряло творческо дело“, сп. „Литературна мисъл“, кн. 6/1975 г.;

— Виталий Озеров — „Солдат в строю и в литературе“, в. „Литературная газета“, бр. 49 от 3. XII. 1975 г.;

— Атанас Стойков — „В годините на творческа зрелост“, в. „Народна култура“, брой 48, 29. XI. 1975 г.;

— Наташа Манолова — „Благородство и щедрост на личността и таланта“, в. „Земеделско знаме“, брой 232 от 27. XI. 1975 г.;

— Зденек Урбан — „Sedasaiiicty“, в. „Tvorba“, 1975, бр. 46;

— Симеон Правчанов — „Литературните жанрове в развитие“, сп. „Пламък“, кн. 1/1974 г.;

— Нина Андонова — „Светът на твореца“, литературно-критически очерк, ДВИ, 1973;

— Здравко Чолаков — „Ярко присъствие в нашата есеистика и критика“. — Пламък, 1973, кн. 3;

— Иван Славов — „Съвременният глас на миналото“, в. „Литеартурен фронт“, бр. 46 от 16. XI. 1972 г.;

— Димитър Кирков — рецензия за „Българи“, сп. „Иностранная литература“, бр. 9 от 1972 г.;

— Пантелей Зарев — „Авторът и неговата книга“, в. „Литературен Фронт“, бр. 34 от 19. VIII. 1971 г.;

— Борис Делчев — „Студия за езиковия шаблон в литературата“, сп. „Пламък“, кн. 8, 1960 г.;

— Боян Ничев — „Изкуството на есеистичната проза“, в. „Литературен фронт“, бр. 24 от 12. VI. 1969 г.;

— Димитър Танев — „Съвременност и белетристика“, в. „Отечествен фронт“, бр. 34 от 19. VIII. 1971 г.;

— в. „Le Monde“ — в броя от 22. III. 1969 г. с инициали D. N. е поместена библиографска справка.

(Забележка. Критици, като Здравко Петров, Атанас Свиленов, Иван Спасов, Иван Попиванов, Драган Ничев, Нина Андонова, Св. Игов, Л. Григорова, Светозар Цонев, Г. М. Григоров, Здравко Чолаков, Ст. Коларов и др., са писали по няколко пъти за отделни творчески изяви на Е. Каранфилов.)

[37] Писмо, поместено във в. „Работническо дело“, бр. 70 от 11. III. 1982 г., „Угроза, която носи срам“, подписано от н. а. Ирина Тасева, герой на социалистическия труд; проф. Сашо Стоянов — н. а., герой на социа-

листическия труд; проф. Ефрем Каранфилов — н. д. к., член-кореспондент на БАН; проф. Любен Тонев — заслужил архитект, чл. кор. на БАН. Тук помествам факсимиле от писмото:

Писма до редакцията

Угроза, която носи срам

Угрозата от събарянето на старото читалище на главния площад в Кюстендил, стои с цялата си острота. В печата, по радиото и телевизията се дадоха убедителни аргументи защо тази сграда трябва да се запази. Особено се подчерта, че не само тя, но и площадът, оформен от нея и други исторически сгради представлява като пространствено цялостен архитектурно-градоустройствен ансамбъл който за града има качества на паметник на културата. Обстоятелството, че читалищната сграда не е обявена за паметник на културата, не намалява необходимостта за нейното запазване като част от целия ансамбъл на площада.

Във връзка с това е необходимо да станат обществено достояние някои по-малко известни факти за това читалище и неговата сграда. Кюстендилското читалище е едно от най-старите. Създадено е през 1869 г. с участието на спадниника на Васил Левски — Тодор Пеев и е имало тайн революционен комитет. Съдейст вувало е на Кресненското и Илинденското въстание и на революционното движение за освобождение на Македония ръководено от Гоце Делчев и Даме Груев. Сегашната му сграда е построена през 1907 г., главно с доброволни помощи, и както е казано в речта на председателя на читалището при откриването — „изградена е върху мястото на турската полиция и затвор, където българите са измъчвани и убивани, за да стане българ ски център на културата"...

В тази сграда преди 9. IX. 1944 г. е кипяла бурна и многостранна прогресивна културна и политическа дейност. Тук са говорили Д. Благоев,

(Сядаз на стр. 3)

Ирина ТАСЕВА
Н. д., герой на социалистическия труд
Проф. **Сашо СТОЯНОВ**
Н. д., герой на социалистическия труд
Проф.
Ефрем КАРАНФИЛОВ
Н. д. и. к., чл.-кор. на БАН
Проф. **Любен ТОНЕВ**
заел. арх., чл.-кор. на БАН

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Абазов, Тодор 190
Абрамов, Фьодор 108
Авксентий Велешки 175
Аврамов, Роман 161
Айнщайн, Алберт 117
Аквила (псевдоним) — вж. Каранов, Радивой
Акьова, Донка 170
Александров, Тодор 180
Али баба (герой от приказките) 74
Амичис, Едмондо де 20
Анастасов, Мире 44, 45, 51, 52, 159, 162, 164, 189
Ангелов, Георги Исаков 10
Андерсен, Ханс Кристиян 12, 20, 70, 74, 75, 154, 166
Андреев, Леонид 12, 154
Андонова, Нина 152, 192
Антонов, Николай 53, 166
Аполон (митичен герой) 20
Апостолов, Иван 41
Апостолов, Кирил 53
Априлов, Васил 26
Аржентински, Иван 53, 128
Арсов, Любчо 81
Асенов, Драгомир 187
Асенов, Кръстю 160
Астафиев, Виктор 108
Атина Палада (митична героиня) 20
Ахматова, Ана 161
Ахчийски, Крум 164
Ашева, Вера 81

Бай Ганьо 148, 149, 150, 151
Бакалов, Георги 161
Бакалов, Досю (професор) 182
Балабанов, Александър (професор) 28, 31, 64
Балабанов, Боян 24
Баламезов (професор) 41
Балевски, Ангел (академик) 141
Балзак, Оноре дьо 71
Балмонт, Константин 28, 144, 161
Бейл, Анри — вж. Стендал
Белев, Кръстьо 52, 189
Белий, Андрей 161
Белински, Висарион Григориевич 54, 67, 165, 166, 169
Белов, Василий 108
Бенковски, Георги 83, 112, 183
Бергсон, Анри 66
Бетховен, Лудвиг ван 90, 143
Бешков, Илия 44, 88, 146, 150, 151
Благоев, Димитър 150
Блок, Александър 154, 161
Бобевски, Любомир 127
Бодлер, Шарл 154, 161
Божилов, Божидар 122, 123, 146
Бозаков, Д. 166
Бозаров, Васил 53
Бондарев, Юрий 108
Бонев, Владимир д-р 182
Бонев, Лазар 41
Борис III 183
Ботев, Христо 34, 112, 153, 170
Бояджиев, Любен 25, 26, 30, 182
Брандес, Георг 67
Брюсов, Валери 161
Бунин, Иван 92
Бърлю войвода 16, 180, 181
Бъроус, Едгар 20

Вазов, Иван 10, 12, 13, 19, 29, 30, 57, 84, 85, 90, 97, 120, 125, 142, 153, 154, 190
Валери, Пол 156
Вандов, Иван 54, 189
Вапцаров, Никола 88, 153, 162, 170

Ванцарова, Елена 87
Вартоломеев, Стойо 183
Васев, Славчо 23
Василев, Владимир 45, 56
Василев, Михаил 87, 190
Василев, Орлин 42, 46
Ватев, Христо Иванов 182
Вежинов, Павел 103, 104, 128, 129, 183
Величков, Константин 13, 19, 190
Велчев, Дамян 33
Вери, Жул 20
Вини, Алфред дьо 40
Влайков, Тодор Генчов 128
Войников, Петко 47, 183, 184, 188, 189
Войнов, Кирил 93
Волтер 143, 148
Врачев, Петър (генерал) 55
Въжаров, Никола 182
Вълков (генерал) 177
Вълков, Крум 54
Вълью, дядо 88

Габе-Пенева, Дора 13
Гайранеца, хаджи Цветко Стоянов 175
Гайрански — родът 176
Галина, Лада 57, 58, 80, 170, 177
Гандон, Ив. 121
Ганев, Венелин 41
Гарванов, Иван 12, 181
Гачев, Георги Д. 114
Геземан, Герхард (професор) 150
Генов, Тодор 55
Георгиев, Александър (професор) 41
Георгиев, Кимон 31, 32, 33
Георгиев, Любен 28
Геров, Александър 69
Гетман, Александър (генерал) 153
Гешев, Христо 43
Гировски, Пецо Трайков — вж. Трайков, Пецо
Гоголь, Николай Василевич 28, 108, 109, 147, 149
Голев, Владимир 93
Големинов, Марин 12
Горки, Максим 31, 92, 135, 145, 154, 161
Господинов, Пенчо 16
Греко, Ел 143
Григоров, Г. М. 192
Григоров, Крум 43, 92, 93, 103, 104, 152, 187
Григорова, Людмила 152, 192
Грим, братя 20
Грозданова, Миланка 152
Грубешлиева, Мария 57, 59
Груев, Даме (Дамян) 160, 181
Гръбчева, Митка 91
Гулев, Димитър 69
Гуляшка, Ема 57, 58
Гуляшки, Андрей 27, 55, 57, 58, 59, 76, 103, 104, 112, 168, 169, 173
Гутев, Христо 12
Гутева, Анастасия Спирова (Сийка) 12, 172, 177
Гьоте, Йохан Волфганг 74, 117, 156

Давидов 163
Давидов, Нешо 48
Давидов, Славчо (професор) 182
Данчев, Иван 34
Данчев, Пенчо 54
Данчев, Христо (генерал) 34
Дебелянов, Димчо 11, 12, 126, 153 177
Делчев, Борис 69, 192
Делчев, Гоце 11, 12, 83, 85, 86, 127, 130, 143, 160, 176, 180, 181
Демиревски, Васил 131
Демиревски, Жельо 86, 88
д'Естен, Жискар 116
Джагаров, Георги 54, 56, 58, 70, 124, 131, 166
Джойс, Джеймс 110
Джуров, Добри 91
Джурова, Елена 91
Дзержински, И. 163
Димитров, Александър 16, 31
Димитров, Божил 26
Димитров, Георги 31, 87, 152, 161, 174
Димитров, Данко 183
Димитров, Станко 151
Димитров — Майстора, Владимир 23, 35, 85, 88, 161, 174
Димитров — Марек, Станке 23, 31, 158, 161
Димитрова, Павлина 26, 30
Димитрови (сем. на Ст. Димитров — Марек) 161
Димов, Александър 41
Димов, Стоян 20
Дичев, Стефан 54, 80, 81, 82, 84, 103, 104
Добрев, Димитър 27
Добродолска, Богдана 26

Дойчинова, Слава 26
Доктороу, Едгар 108
Дон Кихот 40, 73, 109, 117, 143, 146
Дончев, Антон 82
Дончев, Николай 192
Достоевски, Фьодор Михайлович 117
Драгойчева, Цола 91
Драмалиев, Кирил (доктор) 51
Дрангов (полковник) 39, 64, 85, 86, 100, 127, 130
Дринов, Марин 11, 176
Дубарова, Петя 65
Дюма, Александър — баща 91

Евтимов, Евтим 69, 85, 132, 190
Евтимова, Златка 19, 181
Елин Пелин 56, 62, 71, 152, 154, 165, 188
Еразъм Ротердамски 65, 83
Еренбург, Иля 92
Ефрем (син на хаджи Петко Гайранеца) — вж. Каранов, Ефрем
Ефремов, Ефрем 144, 170, 171, 177

Жечев, Тончо (професор) 53, 54, 87, 151, 177, 192
Живков, Тодор 106, 122, 163
Живкова, Людмила 113, 114

Загорчинов, Стоян 34, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 53, 71, 79, 81, 88, 103, 114, 183
Заимов, Владимир (генерал) 34, 38, 88, 131
Заимов, Стоян 11, 98, 176
Заимов, Стоян 34
Зарев, Пантелей 70, 87, 190, 192
Захариев, Йордан 176
Зигфрид (лит. епически герой) 21
Златев (генерал) 33
Златаров, Асен (професор) 31
Златкова, Ана Игнатова 176
Зола, Емил 29

Ибсен, Хенрик 75
Иванов, Вълo (професор) 53
Иванов, Йордан (професор) 176
Иванов—Черен, Илия 126, 131
Игнатий (владика) 175
Игнатов, Петко 53
Игнатов, Рангел 128
Игнатов, Яким 12, 181
Игов, Светлозар 87, 192
Иларион Макариополски 175, 176
Илчев, Стефан (професор) 34
Икономов 34
Иречек, Константин Йосиф 12, 176
Исаев, Младен 129

Йовков, Арсени 180
Йовков, Йордан 56, 62, 71, 125, 130, 154, 188
Йорданов, Петър 47, 183, 184, 188
Йосифов, Веселин 54, 166

Казанджиев, Спиридон (професор) 34
Калайджиев, Христо 79, 80
Калчев, Камен 70, 92, 93, 103, 104, 105, 132, 166, 168
Каляшки, Димитър 163
Кант, Имануел 120
Канушев, Димитър 87
Карабелова-Панова, Магда 190
Каракостов, Стефан 192
Каралийчев, Ангел 56, 71, 103, 105, 166
Карамфилов, Борис 53
Каранов, Боян 11, 176
Каранов, **Владимир 177**
Каранов, Ефрем 7, 10, 11, 17, 22, 30 151, 158, 160, 175, 176, 177, 180
Каранов, Иван 175, 177
Каранов, Любен 177
Каранов, Методи 177
Каранов, Радивой 10, 11, 17, 21, 22, 23, 24, 85, 136, 158, 160, 161, 176, 177, 180
Каранов, Страшимир 177
Каранов, Тихомир 21
Каранов, Цветан 11, 20, 22, 23, 24, 176, 177
Каранова, Елена 11, 12, 176, 177
Каранова, Ели 177
Каранова, Зора (Ефремова) 11, 14, 15, 17, 176
Каранова, Зора (Радивой) 17, 177, 180
Каранова, Йорданка 17, 23, 158, 177, 180
Каранова, Невена 177
Каранова, Недка (Неделя) 10, 11, 176, 177
Каранова, Румяна 177
Каранови (Карановци, Карановият род) 175, 176, 177
Каранфилов, Спиро Илиев 10, 177
Каранфилова, Сийка вж. Гутева, Анастасия Спирова (Сийка)
Караславов, Георги 42, 44, 45, 51,

53, 56, 70, 95, 96, 103, 105, 129, 141, 189, 190
Караславов, Слав Хр. 69, 85
Капуоти, Труман 108
Карлайл, Томас 50, 71, 88
Катаев, Валентин 92, 108
Киркегор 75
Кирков, Димитър 192
Киселички (полковник) 34
Китанчев, Трайко 12, 176
Коларов, Георги 177
Коларов, Иван 177
Коларов, Стефан 128, 192
Коларова, Магдалена 177
Колев, Круи (полковник) 34
Колевски, Васил (професор) 70, 152
Константинов, Алеко 57, 148, 149, 150, 151
Константинов, Константин 91
Коралов, Емил 103, 104
Костов, Ст. 190
Костов, Трифон 45
Котов, Петър 25, 26, 29
Крали Марко (епичен герой) 13
Кремен, Михаил 65, 128
Крум (хан на българите) 176
Кръстев, К. 43
Кръстев, Кирил 53
Кръстев, Стойне 153
Кръстьо, поп 88
Кулишев, Лазар 51
Куприн, Александър Иванович 129
Кутев, Филип 35, 44, 46, 163
Кутуза 88
Куюмджиев, Кръстьо 192
Кьосеиванов, Георги 162
Кючуков, Михаил 27

Лабрюйер, Жан дьо 54, 63, 65, 147
Лагадинов, Коста 41
Лазаров, Иван (професор, скулптор) 87
Лакордер 40
Ламар 129
Лансон, Гюстав 106
Ларошфуко, Франсоа дьо 120
Леонардо да Винчи 117
Левски, Васил 83, 84, 143
Левчев, Любомир 70, 151
Ленин, Владимир Илич 117
Лермонтов, Михаил Юревич 13, 24, 28, 29, 30, 32, 33, 39, 40, 129, 143, 154, 162, 168, 169
Лилиев, Николай 86, 153
Лозенски, Драган (професор) 182
Лондон, Джек 44, 161
Лорка, Федерико Гарсиа 154
Луканова 140
Лумбарски, Коста 25, 26, 29
Луначарски, Анатолий Василевич 67

Мавров, Благой 34
Маджаров, Михаил 47, 69, 188
Мало, Хектор 20
Ман, Томас 131, 148
Манолова, Наташа 87, 152, 192
Мантов, Димитър 82
Марк Аврелий 147
Марков, Емил 45, 185
Мартинов, Иван 92, 93
Матев, Павел 59
Машев, Красимир 188
Милев, Гео 11, 22, 23, 136, 177
Милорадович (генерал) 13
Милчев, Иван 53, 129, 166
Мите Блажната 19
Мите Зелника 19
Мите Стомната 19
Митев, Петър (доцент) 90
Митов, Д. Б. 165
Митова, Надежда 26
Митрев, Димитър 81
Михайлов, Иван (Ванче) 16, 80
Михалчев, Димитър (професор) 31, 42, 43, 44, 46, 150, 162, 167
Мицкевич, Адам 13
Мишев, Д. 190
Мишле, Жул 47, 88, 90
Молиер 147
Монтен, Мишел дьо 47, 120
Моравия, Алберто 110
Мориак, Франсоа 94
Мороа, Андре 47
Мусаков, Владимир 128, 130
Мутафчиева, Вера 82
Мюсе, Алфред дьо 28, 135, 144

Надсон, Семьон Яковлевич 40
Наковски, Атанас 69
Наполеон Бонапарт 13, 179
Немирников, Крум 152
Ненко Балдевеца 88
Нешков, Величко 53, 128, 129
Николов, Емил 53, 166
Николов, Малчо 27
Николов, Минко 54
Николова, Павлина 26
Ничев, Боян (професор) 87, 192

Ничев, Драган 28, 87, 183, 192
Ницше, Фридрих 10

Овадия, Давид 48, 189
Огнев, Владимир 190
Одисей 20, 110
Озеров, Виталий 192
Оранска, Вера 28
Ортега-и-Гасет, Хосе 117
Осоговски, Христо 152

Павлов, Павел 26
Павлов, Тодор 42
Паисий Хилендарски 83
Паница, Коста 65, 130, 136
Панзо войвода 181
Панчев, Стамен 126, 130, 153
Парашкева, баба 87
Паригин, В. Д. 49
Паскал, Блез 47, 120
Паустовски, Константин 92, 94
Пеев, Т. 176
Пейчинов, Борис 182
Пенев, Боян (професор) 57, 150
Пенелопа (митолог. героиня) 110
Петков, Петко Д. 65, 130
Петров, Здравко 47, 53, 54, 56, 87, 100, 123, 165, 188, 189, 190, 192
Петров, Ивайло 107, 128
Петров, Коста 57
Петров, Рачо (генерал) 89
Пил, Хари 20
Пипков, Любомир 44, 46, 163
Плутарх 47, 90, 91
Пол, Еди 21
Пондев, Петър 54, 166
Пономарьова, Тамара 192
Попатанасов, Тодор 28
Попдимитров, Емануил 161, 176
Попиванов, Иван (професор) 87, 190, 192
Попов, Васил 123
Попов, Никола 53
Попова, Марта 162
Попстоянов, Аверкий отец 175
Правчанов, Симеон 192
Пушкин, Александър Сергеевич 13, 28, 30, 71

Радев, Симеон 45, 65, 100, 165, 183, 188
Радевски, Христо 54
Радичков, Йордан 96, 107, 124
Радойнов, Цвятко 113
Развигоров, Мише 160
Разцветников, Асен 153
Райна Княгиня 87
Райнов, Богомил 107
Раковски, Георги 83, 84
Ралин, Радой 69, 126, 129
Рафаело Санти Санцио (итал. художник) 143
Рафаело 113
Рачо Брадата — вж. Радивой Каранов
Рембранд Харнес ван Рейн 143
Рид, Томас Майн 20
Рилски, свети Иван 13
Ролан, Ромен 63
Рудников, Иван 53, 165
Русо, Жан-Жак 147

Савов (генерал) 89
Савов, Кузман 53
Сандански, Яне 10, 11, 12, 85, 160, 176, 181
Свиленов, Атанас 192
Свинтила, Владимир 45, 47, 177, 178, 179, 180, 183, 188, 190
Северняк, Серафим 59
Секулички, Заре 16
Селинджър, Джеръм Дейвид 71, 94, 101
Сент Бьов, Шарл Огюстен 61, 67, 165
Сент Екзюпери, Антоан дьо 71, 94
Сервантес, Мигел де... Сааведра 70, 147, 166
Сивриев, Станислав 128
Сиес (абат) 40
Силянов, Христо 109
Славейков, П. П. 10, 97, 153
Славейков, П. Р. 10, 153
Славов, Иван (професор) 192
Смирненски, Христо 29, 35, 40, 153, 160, 167
Соколов, Николай 166, 170
Софроний Врачански 98
Спасов, Добрин (професор) 75
Спасов, Иван 87, 152, 192
Сребренова, Милка 188
Стайков, Николай 48
Стайнов, Петко (професор) 41, 47
Стаматов, Георги Порфирьевич 11, 35, 128, 161
Стамболийски, Александър 16, 31, 89
Станев, Емилиян 56, 103
Станишев, Кръстьо 124
Станчев, Кирил (майор) 32

Станчева, Виолета 182
Стендал 38, 70, 72, 75, 129, 166
Стефан — вж. Е. Шекерджийски
Стефанова, Вера 123
Стефанова, Невена 69
Стоев, Генчо 82, 107
Стоименов, Стоян 182
Стойков, Атанас 192
Стоун, мис 98
Стоянов (полковник) 34
Стоянов, Димитър 25, 26, 29
Стоянов, Живко 13, 14
Стоянов, Захари 47, 56, 57, 64, 71, 72, 85, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 99, 104, 109, 133, 149, 167, 173, 192
Стоянов, Иван 13, 14
Стоянов, Людмил 55, 57, 93, 128
Стоянов, Сашо (професор) 13, 14, 21, 30, 46, 158, 192
Стоянов, Цветан 54
Страшимиров, Антон 10, 31, 71, 94, 95, 98, 99, 100, 104, 126, 133, 167, 173, 177, 190
Страшимиров, Д. 42
Струмски, Георги 11, 69, 152, 182
Сугарев, Делчо (професор) 182
Сунфт, Джонатан 109
Султанов, Симеон 69
Сърбов, Стефан 12, 13
Сю, Евгени 20

Таджер, Салис 46, 152, 185
Талейран 40
Талев, Димитър 56, 71, 79, 80, 81, 82, 96, 131, 166
Танев, Димитър 192
Тасев, Петър 46
Тасева, Ирина 192
Тацит 184
Тен, Иполит 82
Теофраст, Титам 54
Тито Йосип Броз 113
Тодоров, Евгени 25
Толстой, Лев Николаевич 64, 71, 73, 92, 96, 109, 133, 135, 145, 154, 166
Томов, Евтим (професор) 182
Тонка, баба (Обретенова) 87, 98
Тонев, Любен 193
Тошев, Пере 160
Трайков, Пецо 45, 51, 52, 80, 164, 185
Траянов, Теодор 29, 69, 126, 153, 160, 190
Трънски, Славчо (генерал) 41
Тукидит 184
Тургенев, Иван Сергеевич 28, 70, 83, 150
Турковски, Владимир 29, 160, 182
Тютчев, Феодор Иванович 156

Угринов, Димитър 53
Удалцев, Аркадий 152
Узунов, Атанас (майор) 130
Узунов, Дечко 55, 58
Узунов, Христо 160
Умленски, Иван 182
Унамуно, Мигел де 67
Урбан, Зденек 192

Фалк, Виктор 20
Фердинанд Кобурготски 23, 99, 130
Ферманджиев, Никола 175, 177
Фичев (генерал) 40
Флобер, Гюстав 38, 83, 92, 136
Франс, Анатол 29, 38, 92
Францата 30
Фудулов 33
Фурнаджиев, Никола 53, 153
Фуше, Жозеф 40

Хаджидимов, Димо 160, 161, 176, 177
Хаджийска, Донка Минкова 87
Хаджийски, Иван Минков 41, 42, 43, 44, 47, 48, 51, 69, 85, 87, 88, 119, 129, 131, 162, 164, 165, 183, 184, 187, 188, 189
Хаджийски, Минко Минков 87
Хаджиниколов, Веселин 41
Хайне, Хайнрих 13
Хайтов, Николай 96, 103, 105, 107, 124, 132, 155
Хамсун, Кнут 75, 161
Ханчев, Веселин 129
Хашек, Ярослав 148, 149
Хегел, Георг Фридрих 120
Хектор (митолог. герой) 20
Херцен, Александър Иванович 90, 91
Хинковски, Цено 53
Хрелков, Николай 177
Христов, Добри 163
Христов, Кирил 20, 127
Христова, Лиляна 20
Христозов, Николай 11, 22, 59, 180

Цанева, Милена 188, 192
Цанков, Александър 89, 131
Цанов, Найчо 99
Цвайг, Стефан 47, 71, 72

Цветков, Иван 192
Цветковски (полковник) 41
Церковски, Цанко 111
Цонев, Кирил 14, 35, 44, 88, 160, 161, 164
Цонев, Светозар 192

Чехов, Антон Павлович 154
Чернишевски, Николай Гаврилович 161
Чинтулов, Добри 153
Чолаков, Здравко 87, 192

Шатев, Павел 23, 44, 45, 51, 69, 85, 95, 109, 159, 162, 164, 176, 179, 181, 183, 189
Швейк (лит. герой на Я. Хашек) 148, 149
Шейтанов, Георги 23, 65, 85, 112, 177
Шекерджийски, Емил 27, 46, 163, 164, 185
Шекспир, Уйлям 83, 90
Шение, Андре 160, 183
Ширах, Балдур фон 45
Шишманов, Иван (професор) 142, 143, 176
Шолохов, Михаил 71, 72

Щастливеца — вж. Константинов, Алеко
Щерю 10, 180

Юго, Виктор 20

Яворов, Пейо 97, 133, 153
Яворски, Митко 53
Янев, Симеон 192
Янков, Коста 65, 85
Янчев, Тодор 152
Яръмов, Димитър 82
Ясенов, Христо 153

СЪДЪРЖАНИЕ

ВМЕСТО УВОД 5
ЗА СЕБЕ СИ 9
ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДРУГИТЕ 158
БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА 173
БЕЛЕЖКИ 175
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ 194

ДРАГАН ПАВЛОВ НИЧЕВ

ЕФРЕМ КАРАНФИЛОВ

*

Рецензенти Людмила Григорова, Станко Нацев
Редактор Уляна Раднева
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Борислав Кьосев
Техн. редактор Теменужка Хадживанова
Коректор Виолета Стефанова

*

Дадена за набор на 22. X. 1984 г.
Подписана за печат на 2. IV. 1985 г.
Излязла от печат през април 1985 г.
Печатни коли 13,75
Издателски коли 12,82
Условно издателски коли 13,32
Издателски № 26724
Формат 16/60/84
Тираж 1614
Цена 1,87 лв.
КОД 02/95353/22311/5062-20-85

*

Издателство „Наука и изкуство“, София
Печатница „Александър Пъшев“, Плевен

„Литературни анкети“ идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнатите съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

Цена 1,87 лв.